

НАУЧНИ РАДОВИ

Стваралаштво архитекте Орање | Урбана на подручју Поморавља и Шумадије | ГИС-библиографија као ново корисничко искуство у представљању архитектонских часописа | Реконструкција хронологије, ауторске позиције и пројектантских тема архитекте Растка Радуловића | Наслеђе архитектонског извоза Србије у земље Африке | Политичка моћ и урбанистичко планирање

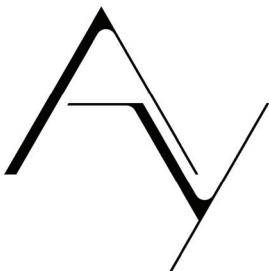
АРХИТЕКТУРА

Стамбено-пословни објект ПБ27, аутор: Предраг Динчић | Самоодржива кућа за одмор на Космају, аутор: Јелена Павловић

НОВЕ КЊИГЕ

Универзитету Сарајево – Архитектонски факултет 1949–2024: 75 година образовања архитектата у Босни и Херцеговини | Стамбена изградња Београда: технике, идеје, домети

АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ 61-2025

Часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање

Главни и одговорни уредник	Ана Никовић, ИАУС
Помоћник уредника	Сања Симоновић Алфиревић, ИАУС
Секретар	Милена Милинковић, ИАУС
Лектура	Дафина Жагар Марков
Лектор за енглески	Соња Стојановић
Дизајн часописа и прелом	Сања Симоновић Алфиревић, ИАУС
Корице	Стамбено-пословни објекат ПЉ27; аутор пројекта: Предраг Денчић, дипл.инж.арх; аутор фотографије: Младен Јовановић
Подооне стране	Стамбено-пословни објекат ПЉ27 – детаљ фасаде; аутор пројекта: Предраг Денчић, дипл.инж.арх; аутор фотографије: Младен Јовановић
Издавач	Институт за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС)
За издавача	Саша Милијић, директор ИАУС-а
Адреса редакције	Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Архитектура и урбанизам 11000 Београд, Булевар краља Александра 73/II
Контакт	e-mail: casopis.AU@iaus.ac.rs; casopis.au.iaus@gmail.com www.iaus.ac.rs
Штампа	Планета принт д.о.о. Београд, децембар 2025.

Часопис се размењује са већим бројем институција у иностраним земљама. У финансирању часописа учествовало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Часопис излази два пута годишње.

<https://scindeks.ceon.rs/journaldetails.aspx?issn=0354-6055>
<https://www.doaj.org/toc/2217-8074>
<https://asestant.ceon.rs/index.php/a-u/login>

Издавачки савет ИАУСа

Председник	Јасна Петрић, ИАУС
Заменик председника	Ана Никовић, ИАУС
Секретар	Милена Милинковић, ИАУС

Александар Ђукић, Универзитет у Београду-Грађевински факултет, Србија; **Борислав Стојков**, Србија; **Бошко Јосимовић**, ИАУС, Србија; **Божидар Манић**, ИАУС, Србија; **Бранислав Бајат**, Универзитет у Београду, Грађевински факултет, Србија; **Бранка Димитријевић**, Лил, Француска; **Драгутин Тошић**, Универзитет у Београду-Географски факултет, Србија; **Марина Ненковић-Ризнић**, ИАУС, Србија; **Мила Пуцар**, Србија; **Милорад Филиповић**, Универзитет у Београду-Економски факултет, Србија; **Миодраг Вујошевић**, Србија; **Мирјана Деветаковић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Мирољуб Хаџић**, Србија; **Никола Крунић**, ИАУС, Србија; **Омиљена Џелебџић**, ИАУС, Србија; **Ратко Ристић**, Универзитет у Београду-Шумарски факултет, Србија; **Сања Симоновић Алфиревић**, ИАУС, Србија; **Саша Милијић**, ИАУС, Србија; **Тамара Маричић**, ИАУС, Србија; **Тања Његић**, ИАУС, Србија; **Тијана Црнчевић**, ИАУС, Србија; **Тијана Дабовић**, Универзитет у Београду-Географски факултет, Србија; **Урош Радосављевић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Зорица Недовић Будић**, Department of Urban Planning & Policy, University of Illinois – Chicago, САД; гостујући професор на School of Architecture, Planning & Environmental Policy, University College Dublin, Ирска.

Чланови уредништва

Јелена Басарић, ИАУС, Србија; **Зоран Вукосављевић**, BUTE-Budapest University of Technology and Economics; **Dušan Vuksanović**, University of Montenegro-Faculty of Architecture, Podgorica, Montenegro; **Александра Гајић Протић**, ИАУС, Србија; **Мирјана Деветаковић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Branka Dimitrijević**, Lille, France; **Дубравка Ђукановић**, Универзитет у Новом Саду-Академија уметности, Србија; **Alma Zavodnik Lamovšek**, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Slovenia; **Бошко Јосимовић**, ИАУС, Србија; **Zlatko Karač**, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Hrvatska; **Александар Кековић**, Универзитет у Нишу-Грађевинско архитектонски факултет, Србија; **Никола Крунић**, ИАУС, Србија; **Божидар Манић**, ИАУС, Србија; **Марија Маруна**, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Србија; **Владимир Миленковић**, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Србија; **Тања Његић**, ИАУС, Србија; **Маријана Пантић**, ИАУС, Србија; **Мила Пуцар**, Србија; **Petar Namicev**, Art Academy, Goce Delcev University, Stip, North Macedonia; **Марина Ненковић-Ризнић**, ИАУС, Србија; **Aleksandar Radevski**, SS. Cyril and Methodius University in Skopje – Faculty of Architecture, Macedonia; **Дарко Реба**, Универзитет у Новом Саду – Факултет техничких наука, Србија; **Стеван Савић**, Универзитет у Новом Саду – Природно-математички факултет, Србија; **Славица Стаматовић-Вучковић**, Универзитет Црне Горе – Архитектонски факултет, Црна Гора; **Milenko Stanković**, University of Banja Luka-Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Republika Srpska, B&H; **Peter Šenk**, University of Maribor, Faculty of Civil Engineering, Transportation Engineering and Architecture, Slovenia; **Драгутин Тошић**, Србија; **Данило Фурунџић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Наташа Чолић Марковић**, ИАУС, Србија; **Омиљена Џелебџић**, ИАУС, Србија.

с а д р ж а ј

н а у ч н и ч л а н ц и

- 05 **Стваралаштво архитекте Фрање Урбана на подручју Поморавља и Шумадије**
Оригинални научни рад
Владана Путник Прица
- 16 **ГИС-библиографија као ново корисничко искуство у представљању архитектонских часописа**
Оригинални научни рад
Милена Милинковић, Омиљена Џелебџић, Тања Његић
- 27 **Реконструкција хронологије, ауторске позиције и пројектантских тема архитекте Растка Радуловића у француским пројектним атељеима (1959–1964; 1972–1975)**
Оригинални научни рад
Горан Анђелковић
- 42 **Наслеђе архитектонског извоза Србије у земље Африке: хотелска архитектура (1960–1999)**
Прегледни рад
Небојша Антешевић, Илија Губић
- 66 **Политичка моћ и урбанистичко планирање: генеза и критичка анализа теоријских приступа**
Кратко или претходно саопштење
Љубица Славковић

а р х и т е к т у р а

- 73 **Стамбено-пословни објекат ПЋ27**
Приказ: Бранислава Стоилковић
- 80 **Самоодржива кућа за одмор на Космају**
Јелена Павловић

н о в е к њ и г е

- 91 **Универзитет у Сарајеву – Архитектонски факултет 1949–2024: 75 година образовања архитеката у Босни и Херцеговини / Нермина Загора (уредница)**
Приказ монографије: Александар Кадиевић
- 93 **Стамбена изградња Београда: технике, идеје, домети / Љилјана Ђукановић**
Приказ монографије: Ангелина Банковић

c o n t e n t

s c i e n t i f i c a r t i c l e s

- 05 **The Work of Architect Franja Urban in the area of Pomoravlje and Šumadija**
Original scientific paper
Vladana Putnik Prica
- 16 **GIS-Bibliography as a New User Experience in Presenting Architectural Journals**
Original scientific paper
Milena Milinković, Omiljena Dželebdžić, Tanja Njegić
- 27 **Reconstruction of the Chronology, Authorial Position, and Design Themes of Architect Rastko Radulović in French Design Studios (1959–1964; 1972–1975)**
Original scientific paper
Goran Anđelković
- 42 **The Legacy of Serbian Architectural Exports to Countries in Africa: Hotel Architecture (1960–1999)**
Review paper
Nebojša Antešević, Ilija Gubić
- 66 **Political Power and Urban Planning: Genesis and Critical Analysis of Theoretical Approaches**
Short or preliminary report
Ljubica Slavković

a r c h i t e c t u r e

- 73 **Residential-Commercial Building PD27**
Review: Branislava Stoilković
- 80 **Self-Sustainable Vacation House on Kosmaj**
Jelena Pavlović

n e w b o o k s

- 91 **University of Sarajevo - Faculty of Architecture 1949- 2024: 75 Years of Educating Architects in Bosnia and Herzegovina / Nermina Zagora (editor)**
Book Review: Aleksandar Kadijević
- 93 **Residential Architecture of Belgrade, Techniques, Ideas, Achievements / Ljiljana Đukanović**
Book Review: Angelina Banković

научни чланци | scientific articles

THE WORK OF ARCHITECT FRANJA URBAN IN THE AREA
OF POMORAVLJE AND ŠUMADIJA

Оригиналан научни рад, рад примљен: јун 2025, рад прихваћен: септембар 2025.

Владана Путник Прица*,

АПСТРАКТ

Фрања Урбан спада у групу страних архитеката који су се после Првог светског рата доселили у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, остваривши веома плодну каријеру. Иако је већину остварења реализовао у Београду, Урбан је захваљујући доброј сарадњи са инвеститорима имао прилике да пројектује и у другим градовима и местима. До сада је познато да је стварао у Лозници, Јагодини, Ћуприји и Аранђеловцу. Јагодина је други град после Београда по броју Урбанових дела и једини град у којем је његова грађевина проглашена за споменик културе. Упркос делимично сачуваној пројектној документацији за Урбанове релизације у Јагодини, о њима до сада није објављена детаљнија монографска студија, а куће у Ћуприји и Аранђеловцу су до сада биле потпуно непознате домаћој историографији. Овај рад зато представља наставак истраживања живота и стваралаштва архитекте Фрање Урбана, како би се комплетније сагледао запостављени и недовољно познат део његовог опуса.

Кључне речи: Фрања Урбан, Јагодина, Аранђеловац, Ћуприја

ABSTRACT

Franja Urban is one of the foreign architects who, after the First World War, decided to immigrate to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, thus achieving a very productive career. Although most of his buildings were completed in Belgrade, Urban managed to work in other cities and towns, thanks to his good relationship with investors. So far, it is known that Urban worked in Loznica, Jagodina, Čuprija and Aranđelovac. Jagodina is the second city after Belgrade in terms of the number of Urban's buildings, and the only city where one of them is listed as a historic landmark. Despite partially salvaged project documentation for some of Urban's buildings in Jagodina, so far, they have not been the subject of a more detailed monographic

study, and until recently, the houses he designed in Čuprija and Aranđelovac were not known to domestic historiography. Therefore, this article presents a continuation of research into the life and work of architect Franja Urban, in order to more completely analyse this underresearched and little-known part of his opus.

Keywords: Franja Urban, Jagodina, Aranđelovac, Čuprija

1.0 УВОД

Архитекта Фрања Урбан (1889–1937) спада у пројектанте који су са подручја Средње Европе дошли у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца са циљем да граде своју каријеру. Током свог деловања, пре свега у Београду, али и у другим градовима попут Лознице, Јагодине, Ћуприје и Аранђеловца, у периоду између 1924. и 1937. године, пројектовао је преко 50 породичних кућа, вила и стамбених зграда, два индустријска објекта, један дом културе, један занатски дом и један хотел. Упркос плодном стваралаштву, јако је мало података познато из живота Фрање Урбана. Иако се у картону житеља Општине града Београда наводи да је рођен у Бертотовцима код Прешова у данашњој Словачкој, од оца Фрање и мајке Чеме, у црквеним књигама не постоји нико ко је под тим именом тог датума рођен у том месту. Такође није познато ни где се школовао, с обзиром да су тадашњи технички факултети у Прагу, Бечу и Берлину негирали да се ико под тим именом школовао код њих. На крају, ни околности под којима се обрео у Београду нису довољно јасне. Његов потпис се први пут проналази на пројекту ашкенаске синагоге „Сукат Шалом“ у Београду из 1923. године, за коју је поуздано утврђено да је пројектант био Милан Шланг, син врховног рабина Игњата Шланга и несвршени студент архитектуре (Milošević, 2018, 79–90).¹ Већ следеће године Урбан се са породицом доселио у Београд.²

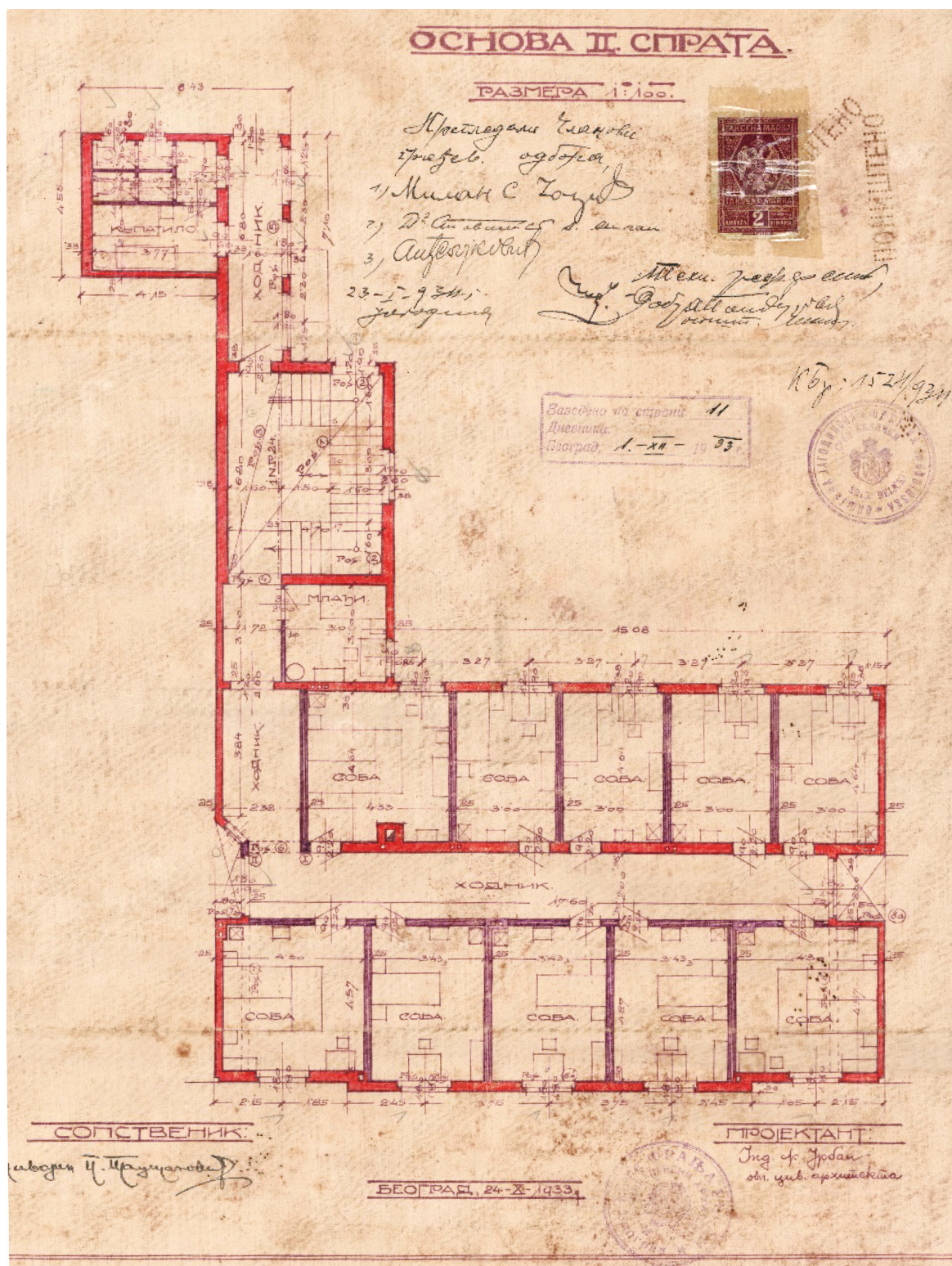
* Владана Путник Прица, Универзитет у Београду - Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Институт за историју уметности, vladana.putnik@f.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0001-7445-1187

1 Ауторство Милана Шланга је додатно потврђено његовим портретом који је насликао Васа Поморишац 1933. године на којем се у позадини јасно види синагога.

2 Историјски архив Београда, картон житеља, Фрања Урбан.

Јагодинске банке Живојин Таушановић (1886—1964) је 1933. године ангажовао Урбана да реновира фасаду и ентеријер породичне куће на углу Крунске и Кнегиње Зорке, коју је још 1912. године купио од Рајне Нешић.³ Убрзо после тога Урбан ће започети свој градитељски опус у Јагодини, позивом Живојина Таушановића да пројектује хотел Палас, а затим и његову палату, као и друге грађевине.

Сл. 1. Основа другог спрата хотела Палас, Јагодина (Завичајни музеј Јагодина) / Fig. 1. Second floor plan of the hotel *Palace*, Jagodina (Regional Museum Jagodina)

Сл. 2. Занатлијски дом, Јагодина (Завичајни музеј Јагодина) / Fig. 2. Craftsmen's Hall, Jagodina (Regional Museum Jagodina)

2.0 ХОТЕЛ ПАЛАС У ЈАГОДИНИ

Урбанов градитељски опус у Јагодина се везује за период економског и културног препорода, оличеног у оснивању многих друштава, јачању инфраструктуре и подизању многих нових објеката од значаја за развој града (Crnković, 2015, 6). У том периоду у Јагодина стварају еминентни архитекти попут Момира Корунковића и Милана Злоковића (Kadijević, 1996, 55, 75–76, 87–88; Panić, 2011, 98–99). На месту некадашњег хотела Симић у Улици кнегиње Милице, који је срушен 1932. године, подигнут је хотел Палас према Урбановом пројекту (Trajkov, 2021, 54, 133). Инвеститори су били браћа Живојин и Предраг Таушановић (Aleksić, 2004, 124). Грађевина се састоји од подрума, приземља, мезанина, два спрата и тавана. Улаз је померен улево, док остатак приземља заузимају излози кафане и пивнице. Композиција pročеља је симетрична са благо наглашеним средишњим ризалитом који такође пробија кровни венац у зони тавана. Централна оса је додатно истакнута скулпторалним постољем за јарбол, а сличан дизајн је Урбан користио и у Београду на стамбеним зградама у Цетињској 10 и Стојана Протића 18, обе из 1933. године (Putnik Prica, 2021b, 121).

У подруму су се, поред централног грејања, налазиле остава за вино и кухиња са успремом и апаратом за пиво. Кафана и пивница су имале двоструку висину плафона са галеријом, док је у дубини парцеле била пројектована биоскопска сала. Позорница је на пројекту имала необарокни медаљон са словом „Т“ у средини, упућујући на породицу Таушановић. Степенишна вертикала је повучена од улице и води на

спратове, где се хотелске собе површине 16,11 м² нижу са уличне и дворишне стране. (Сл. 1) Како је у време изградње хотела било уобичајено да постоји заједничко купатило за гостинске собе по спрату, и овде је то био случај, с тим да су купатила смештена доста далеко од соба, на самом крају бочног дворишног крила (Antešević, 2021, 69–94).⁴

Живојин Таушановић је од 1. јануара 1935. године дао хотел Палас под закуп, што се може закључити на основу реклама у дневним новинама.⁵ Објекат се данас налази у незавидном стању, таван је претворен у спрат, јарбол је уклоњен, средишња зона је заклоњена рекламом, а у зони приземља и мезанина су извршене екстензивне интервенције деградативног карактера. Иако представља први модерни хотел подигнут у Јагодина, са савременом биоскопском салом, објекат није заштићен као споменик културе.

3.0 ЗАНАТЛИЈСКИ ДОМ У ЈАГОДИНИ

Један од најзначајнијих подухвата Занатлијског удружења у Јагодина био је подизање Занатлијског дома. Оснивачка скупштина Фонда за подизање Занатлијског дома је одржана 7. фебруара 1929. године на челу са председником Миком Коцићем. Исте године је купљен плац за 70.510 динара између Сквера и порте цркве Светих апостола Петра и Павла, који је свечано освешћен на еснафску славу Светог Илију (Aleksić, 2004, 139). Занатлијско удружење за град

⁴ Завичајни музеј Јагодина, Инв. бр. 1320.

⁵ „Под закуп”, *Време*, 15. 11. 1934, 12.

Јагодину и околину је на годишњој скупштини одржаној 22. маја 1934. године изгласало почетак подизања дома, за који је тада напоменуто да су обезбеђена средства.⁶ Средства за изградњу дома су прикупљана до 1935, када су свечано освећени темељи, а дом је завршен наредне године (Aleksić, 2004, 139; Trajkov, 2021, 53).

Занатлијски дом се у локалној историографији приписује Фрањи Урбану, а на основу анализе екстеријера са старих фотографија и разгледница, као и на основу друштвеног контекста, та аргументација се може подржати, иако не постоји сачувана пројектна документација. После несумњивог успеха са хотелом Палас, било је логично да се престонички архитекта, који је по свему судећи остварио успешну сарадњу са локалном заједницом, ангажује за још један значајан пројекат у центру Јагодине. Дом се стилски надовезивао на оближњи хотел Палас, што додатно поткрепљује чињеница да су подигнути у неких годину дана размака. Занатлијски дом је био угловница са засеченим углом и бочним крилима неједнаке дужине услед неправилности парцеле, па је крило из данашње Улице Слободана Пенезића било нешто дуже. Троделни улаз је био смештен на углу, а изнад њега се налазио плитак балкон првог спрата где је највероватније била смештена свечана сала која је служила за састанке и годишње скупштине Занатлијског удружења. Зона првог спрата је уоквирена својеврсним рамом, што је био чест манир у Урбановој архитектури. (Сл. 2) Изнад прозора је био натпис на ћирилици „Занатлијски дом“ који је помало незграпно био прекинут једном скраћеном лезеном. Та лезена је имала исту естетску функцију као и постоље јарбола на хотелу Палас, пробијајући кровни венац и наглашавајући симетрију pročеља. Бочне фасаде су нешто једноставније решене, али су ипак биле оживљене плитким балконима и благим истурањем средишњих зона. Сасвим очекивано, коси кров је био скривен иза издигнутог кровног венца. Занатлијски дом је после Другог светског рата предат новинској агенцији Нови пут на коришћење, да би 1968. године био срушен ради изградње пословне зграде (Trajkov, 2021, 53–54).

4.0 ПАЛАТА ТАУШАНОВИЋ У ЈАГОДИНИ

Јачањем трговачког и банкарског слоја у Јагодини, формиран је капитал за подизање репрезентативних породичних кућа које су попримиле изглед градских палата, најчешће узиданих у блок. Међу архитектонски најинвентивнијим се може издвојити палата породице Таушановић, која је била међу најимућнијим и утицајнијим у Јагодини (Cvetković, 2012, 562, 565). Палата је подигнута у Улици кнегиње Милице 6 (раније Краља Петра 8), на месту куће која је носила назив Мали Лувр, а до старе куће породице Таушановић (Trajkov, 2021, 47; Завод за заштиту споменика културе Крагујевац). За првобитног инвеститора је наведен Петар Таушановић (1847–1934). Међутим, како

је он преминуо током израде пројекта, његову улогу је преузео син Живојин. Ова палата је по многим параметрима изузетан пример стамбене архитектуре, како у опусу Фрање Урбана и у архитектонском наслеђу Јагодине, тако и шире. Урбан је на овом објекту покушао да се приближи идеалу равног крова, па је веома вешто спустио кров и смањио нагиб колико је то било функционално могуће. Зграда поседује подрум, приземље намењено пословном простору, спрат намењен становању породице и таван. Узидана је у блок, на уличној регулацији, али како је плац био дубок, Урбан је пројектовао и лево бочно крило. Улаз у зграду је позициониран десно, до њега је одвојени улаз који води у сутерен, а у продужетку улаз у дућан са излогом. У дубини дућана су смештени канцеларија, тоалет и остава. Улаз у зграду води до степенишне вертикале и даље до унутрашњег дворишта. У бочном крилу су у приземљу смештени један стан који се састојао из собе и кухиње и магацин за вино, док је у продужетку пројектована гаража. Први спрат је заузимао стан породице Таушановић и централни хол је лево водио до две спаваће собе са балконом ка улици, право су били тоалет и купатило, а десно салон и трпезарија са излазом на терасу. Из трпезарије ходник води до дневне трпезарије која је даље повезана са кухињом, оставом, собом за послугу и помоћним степеништем. (Сл. 3)⁷ Стан породице Таушановић по свим параметрима представља један репрезентативни пример просторне организације према принципима *београдског стана*, али уз поједине одлике које су се чешће могле срести код градских палата и вила, попут појаве дневне и репрезентативне трпезарије и одвојеног степеништа за послугу (Putnik Prica, 2021a, 150–151, 162–163).

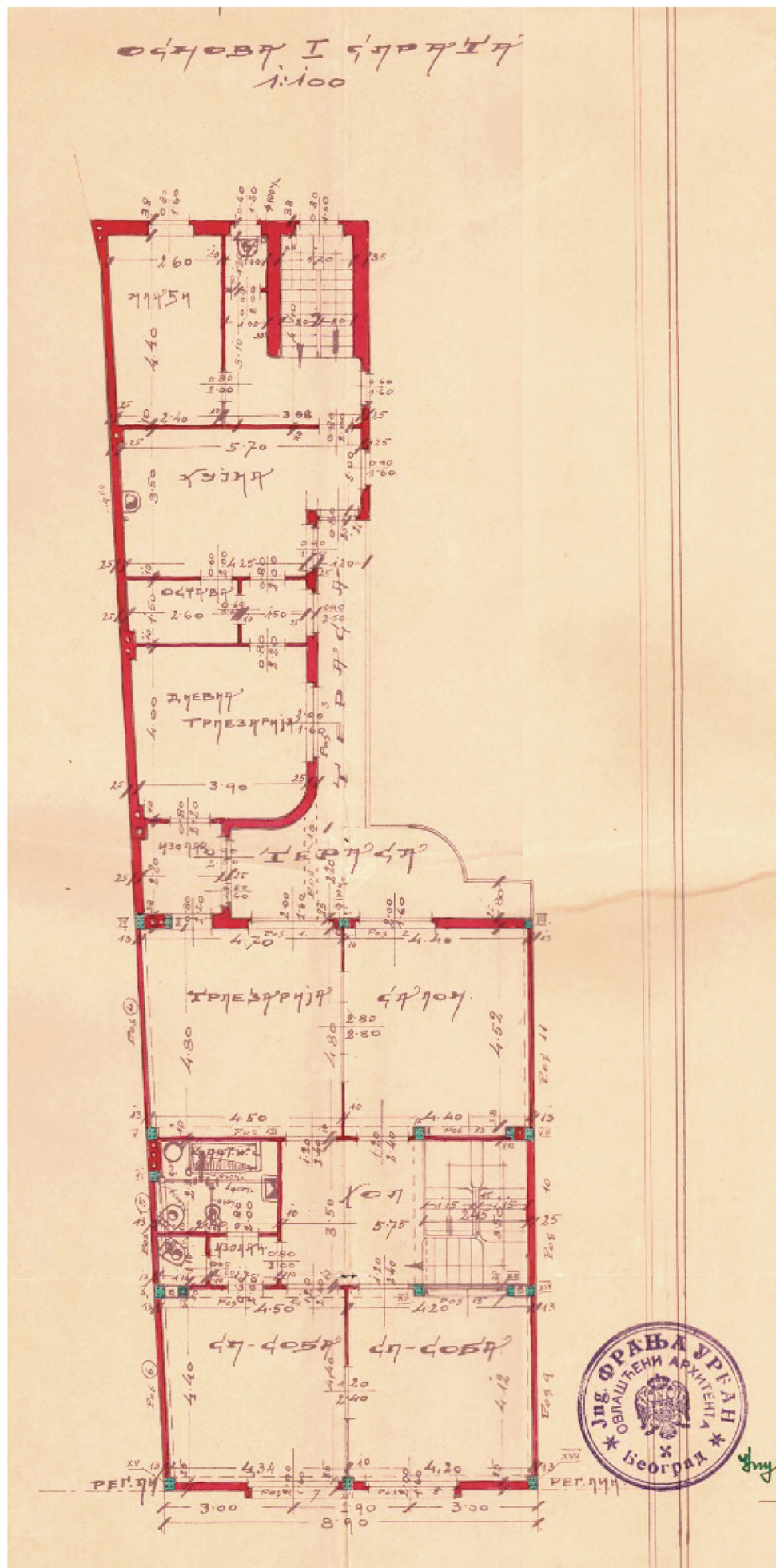
Прочеље је посебно инвентивно решено и може се стилски издвојити као Урбаново решење које нема директне узор из његовог београдског опуса. Посебну пажњу привлачи балкон првог спрата валовите тролисне форме који је благо истурен на средини, са кружним мотивима, перфорацијама испуњеним кованим гвожђем и витичастим испустом на центру оgrade. Прозори су фланкирани јастучастим квадерима и уоквирени тракастим испустом. Таванске просторије су осветљене окулусом и паром положених залучених отвора (*Pregled nasleđa*, 2017, 39). Прозори тавана су акцентовани траком која меандрира око њих и уоквирује део фасадног платна. Траку пробија изузетно високи јарбол који почива на удвојеној полукружној конзоли. (Сл. 4) Овај начин концентрисања мотива попут прозорских отвора и јарбола је био изузетно присутан у Урбановом опусу, па се може уочити на пројекту стамбено-пословне зграде трговца Војислава Јовановића на углу Војислава Илића и Станислава Сремчевића (1937) (Putnik Prica, 2021b, 128–129).⁸ Иако је употреба одређених мотива на фасади присутна и на другим Урбановим остварењима, попут јастучастих квадера, уоквиравања тракама, окулуса у комбинацији са положеним залученим прозорима, ова палата представља

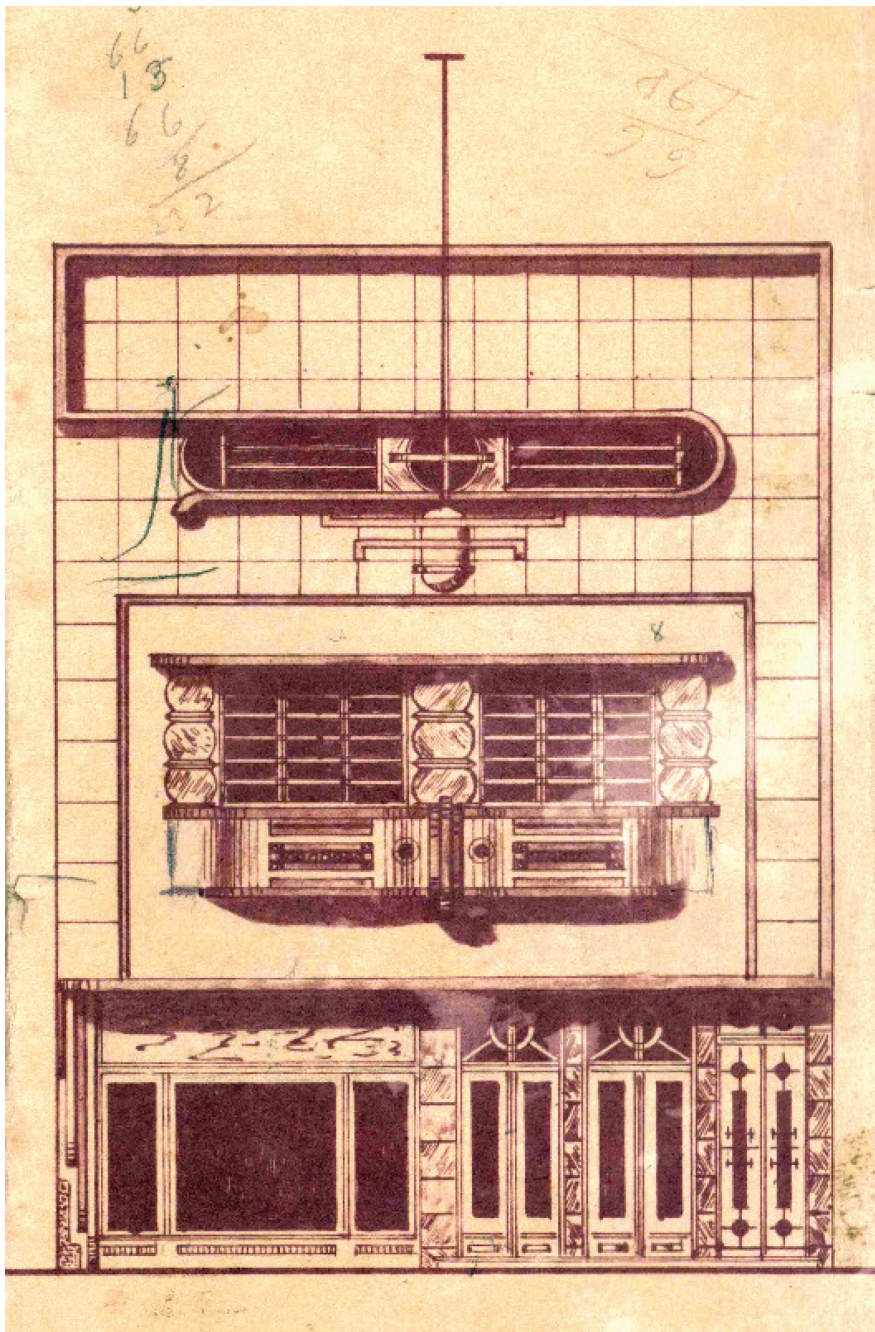
7 Завичајни музеј Јагодина, Инв. бр. 1326.

8 Историјски архив Београда, ф–XXII–37–1937.

6 „Скупштина занатлија у Јагодини“, *Правда*, 23. 5. 1934, 17.

Сл. 3. Основа првог
спрата палате
Таушановић, Јагодина
(Завичајни музеј
Јагодина) / Fig. 3.
First floor plan of the
Tausanović Palace,
Jagodina (Regional
Museum Jagodina)

Сл. 4. Пројекат прочеља палате
Таушановић, Јагодина (Завичајни
музеј Јагодина)
Fig. 4. Design for the main facade
of the Taušanović Palace, Jagodina
(Regional Museum Jagodina)

креативно решење изузетне градотворности која је срећом благовремено препозната. Милан Просен ју је сврстао међу најефектнија остварења орнаменталног ар декоа у модерном дискурсу српске међуратне архитектуре (Prosen, 2023, 318). Палата Таушановић представља до сада једину грађевину коју је пројектовао Фрања Урбан која ужива статус споменика културе још од 1976. године и данас се налази у добром стању, очуване фасаде, али промењених улазних врата (Pregled nasleđa, 2017, 38–39; Cvetković, 2023).

5.0 СТАМБЕНА ЗГРАДА У СТЕВАНА СИНЂЕЛИЋА 20 У ЈАГОДИНИ

Иако не постоји пројектна документација за овај објект, на основу стилских сличности са палатом Таушановић може се извршити атрибуција и приписати Фрањи Урбану (Prosen,

2023, 318). Грађевина се састоји из приземља, са централно постављеним улазом и по једним локалом са обе стране, спрата који је намењен становању и таванских просторија. Централни мотив прочеља чини балкон првог спрата, чија је ограда посебно инвентивно решена. Иако заобљена, њен средишњи део се додатно полукружно шири, а наглашен је витичастим скулпторалним испустом. Остатак ограде је перфориран и декорисан решеткама од кованог гвожђа које понављају мотив у зони мансарде, форму окулуса фланкираног полукружним положеним прозорима. Испред окулуса се на масивној заобљеној конзоли уздиже монументални јарбол. Иако су овде изостављене Урбанове дупле траке око прозора, целокупна фенестрација и фасадно платно су уоквирени рамовима од босираног вештачког камена. (Сл. 5) Објект није проглашен за културно добро и данас се налази у девастираном стању. Таван је неадекватно

адаптиран у спрат тако што су нови правоугаони прозори насилно пробијени, а постојећи зазидани.

Сл. 5. Стамбена зграда, Стевана Синђелића 20, Јагодина (Бранислав Цветковић)/
Fig. 5. Residential building, 20 Stevana Sindelića Street, Jagodina (Branislav Cvetković)

6.0 ПОРОДИЧНА КУЋА У ВУКА КАРАЦИЋА 9 У ЈАГОДИНИ

Фрањи Урбану се са сигурношћу може приписати и једна приземна породична кућа у Улици Вука Караџића 9. Према сведочењу станара, пројекат куће је породица Таушановић наручила од Фрање Урбана 1936. године. Скромност габарита и архитектуре говоре у прилог податку да су Таушановићи подигли ову кућу са намером да је издају.⁹ Објекат је приземан, са вишесегментним четвороводним кровом и прочељем на уличном фронту подељеном на три сегмента, од којих је сваки са трокрилним прозором

и положеним овалним отворима за таванске просторије у духу Урбанове архитектуре. Сређишња зона је благо истурена и са другачије решеном траком која се обмотава око оба прозорска отвора. Бочне зоне су решене као у огледалу, са тракама које меандрирају око прозора приземља и тавана. (Сл. 6) Кућа поседује два улаза са обе бочне стране. Леви је ближи улици и преко њега се приступа предњем делу куће, док је десни смештен дубље код просторија окренутих ка унутрашњем дворишту. Како пројектна документација није пронађена, тешко се може утврдити оригинална просторна организација куће.

⁹ За ове информације захваљујем колеги Браниславу Цветковићу из Завичајног музеја Јагодина.

Сл. 6. Породична кућа, Вука Караџића 9, Јагодина (Владана Путник Прица) / Fig. 6. Family house, 9 Vuka Karadžića Street, Jagodina (Vladana Putnik Prica)

7.0 ПОРОДИЧНА КУЋА У КАРАЂОРЂЕВОЈ 98 У ЋУПРИЈИ

Током интензивне градитељске активности у Јагодини, Урбан је имао прилике да пројектује једну породичну кућу и у оближњој Ћуприји. Како пројектна документација није пронађена, може се само на основу атрибуције приписати Урбану захваљујући његовом специфичном позном стилу градње. Изградњу куће можемо датовати у период између 1935. и 1938. године, што се поклапа са годинама екстензивне изградње и модернизације Ћуприје.¹⁰ Грађевину одликује

асиметрија, која је остварена повлачењем улазне зоне од уличне регулације, док је средишњи део визуелно истакнут кубичном структуром и специфичном декорацијом. Угао је наглашен паром положених залучених прозора између којих је постављен јарбол. (Сл. 7) Као и контуре грађевине, прозори су опшивени двоструком траком, док је централни прозор декорисан допрозорницима у виду јастучастих камених квадера. Изнад десног прозора је уски овални прорез за таванске просторије. Изузетна сличност у композицији и мотива може се уочити на кући породице

¹⁰ У том периоду су у Ћуприји подигнути Општински дом, школа, Соколски дом и пошта. Видети: „Жива грађевинска делатност у Ћуприји“ *Правда*, 30.

7. 1938, 6.

Сл. 7. Породична кућа, Карађорђева 98, Ћуприја (Владана Путник Прица) / Fig. 7. Family house, 98 Karađordeva Street, Čuprija (Vladana Putnik Prica)

Лазих у Суботичкој 13 чији је пројекат 1936. године потписао инж. Василије Гончаров, Урбанов сарадник у бироу (Putnik Prica, 20216, 130–131).¹¹ Прочеља два објекта су готово идентично решена, са изузетком распореда волумена као у огледалу. На основу изведеног решења и сачуваног пројекта Суботичке 13 у Београду може се до извесне мере реконструисати просторна организација. Из предсобља се вероватно улазило у трпезарију као централну просторију, која је водила до салона и спаваће собе ка улици, док је технички блок био ка дворишту, уз потенцијално још једну спаваћу или радну собу. На спрату се највероватније налазио таван са сушионом за веш.

8.0 ВИЛА АНЂА У АРАНЂЕЛОВЦУ

После Првог светског рата Аранђеловац и Буковичка бања доживљавају експанзију и интензивну изградњу објеката који нису служили за становање, већ за повремени боравак (Роровић, 1992, 44; Роровић, 1993, 69–83). Међу бројним вилама и летњиковцима насталим у том периоду истиче се и вила Анђа. Инвеститори ове виле још увек нису познати, али се може претпоставити да су припадали имућнијем слоју Београђана, те да су желели тип градске виле која би „служила за отменији смештај нешто пробирљивије бањске клијентеле” (Роровић, 1992, 48, 52). Иако ни у случају ове виле није пронађена пројектна документација, на основу приметне употребе специфичног ликовног речника карактеристичног за Урбаново стваралаштво, може му се атрибуцијом приписати ауторство. Изградња виле се поклапа са периодом проширења Буковичке бање у Аранђеловцу, када је осим нових бањских објеката,

попут купатила, хотела, кур-салона, планирана изградња водовода за фабрику која би флаширала воду.¹² Вила се налази у западном сектору Отвореног поља изнад Буковичке бање, где је већина сличних објеката из међуратног периода сконцентрисана (Роровић, 1992, 52).

Грађевина се састоји из два међусобно прожимајућа кубуса. Први је виши за спрат, повученији од уличне регулације, кубичан и равног крова. У Урбановом маниру угао је акцентован паром прозора са сваке стране који су потом опшивени меандрирајућом траком од вештачког камена. Други сегмент прозора на бочној фасади такође је наглашен на исти начин. Између њих је постављен натпис „Вила Анђа”. Улаз је смештен на прегибу два кубуса и данас има накнадно постављену надстрешницу. Изнад ње је високи јарбол са базом у форми концентричних полукругова. (Сл. 8) Исту форму јарбола Урбан је употребио и на Задужбини Роксанде и Лазара Њажевчана у Улици краља Милана 20 (1936), али и на стамбеној згради у Улици Светозара Радића 2 у Београду (Putnik Prica, 20216, 126–131). Јарбол се завршава изнад кровног венца, а прелази преко окулуса на спрату, што је Урбан применио и на породичној кући Олге Милошевић у Улици Дели Радивоја 2 (1936) (Putnik Prica, 20216, 125).¹³ Други кубус је наткривен четвороводним благо извијеним кровом, који је присутан и на породичним кућама у Ћуприји, Јагодини и Београду. Прозор с улице је декорисан допрозорницима у виду низа јастучастих квадера, који се такође јављају на кући у Ћуприји, палати Таушановић, Задужбини Роксанде и Лазара Њажевчана и стамбеним зградама у Југ Богдановој 21 (1936) и Стевана Сремца 2 (1936) у Београду (Putnik Prica, 20216, 126).¹⁴

11 Историјски архив Београда, ф—I–15–1936; После изненадне смрти Фрање Урбана 1937. године, Гончаров је завршио започете наруџбине и потписао неколицину пројеката током 1937. и 1938. године, након чега престаје да се бави архитектуром.

12 „Одмах ће се приступити подизању водовода у Буковичкој бањи”, *Дан*, 3. 10. 1936, 4.

13 Историјски архив Београда, ф–VI–13–1936.

14 Историјски архив Београда, ф–XV–32–1936; ф–III–4–1936.

Сл. 8. Вила Анђа, Аранђеловац
(Владана Путник Прица)
Fig. 8. Villa Anđa, Aranđelovac
(Vladana Putnik Prica)

9.0 КОМПАРАТИВНА И КРИТИЧКА АНАЛИЗА

Од препознатих примера који проширују постојеће познавање градитељског опуса Фрање Урбана може се закључити да палата Таушановић одражава највиши степен оригиналности и уметничког прегнућа. Када се то има у виду, за палату у Синђелићевој улици у Јагодини може се рећи да представља варијацију већ изведеног решења палате Таушановић, које је највероватније оставило утисак на инвеститора. С друге стране, објекти профаног карактера које је Урбан извео у Јагодини одражавају далеко смирености и конвенционалнији приступ третману фасаде, али који је и даље својствен Урбановом сензибилитету. У контексту урбаног развоја Јагодине, ове грађевине су представљале значајне репере који су сведочили о модернизацији градске архитектуре и културном трансферу из престонице.

Остали објекти из опуса су породичне куће скромнијег карактера, али не без архитектонске вредности. Док је палата Таушановић у потпуности оригиналне концепције, кућа у Ћуприји одражава већ опробан образац пројектовања и једну варијацију на тему једнопородичне куће у градском језгру. Нешто другачије су конципиране кућа у Улици Вука Караџића у Јагодини и вила у Аранђеловцу, иако је у свим наведеним примерима приметно Урбаново коришћење устаљених мотива и елемената који чине његов рукопис специфичним.

10.0 ЗАКЉУЧАК

Иако овај рад представља прилог проучавању архитектонског стваралаштва Фрање Урбана, постоје многа питања на која тек треба одговорити и ауторство које треба додатно потврдити (Kadijević, 2023, 155). Недостатак доступне и сређене грађе, како у форми породичних заоставштина, тако и архивске грађе, у многоме онемогућава целовито и слојевито сагледавање градитељског опуса архитеката који су деловали и на периферији, као и адекватно истраживање урбанистичког и архитектонског развоја мањих градова и места. Урбанова успешна сарадња са инвеститорима пружила му је могућност да пројектује и изван Београда, како за старе

клијенте, тако и за нове. Ипак, нарочито се истичу пројекти које је изводио директно за београдске инвеститоре у Јагодини и Аранђеловцу. Може се претпоставити да је Јагодина преко Живојина Таушановића била централно место одакле је Урбан деловао, те да је на основу успешно спроведених пројеката добио и поруџбину у Ћуприји. С друге стране, вила у Аранђеловцу може веома лако бити наручена од стране београдског инвеститора, но недовољни подаци ограничавају конкретније закључке. Када се групи остварења изван Београда придружи и Дом културе у Лозници, може се рећи да стваралаштво Фрање Урбана изван Београда није заостајало за његовим пројектима у престоници, те да се поједина остварења посебно истичу по квалитету и инвентивности. Томе доприноси и чињеница да се једина Урбанова грађевина која ужива статус заштите не налази у Београду, већ у Јагодини.

ЗАХВАЛНИЦА / ACKNOWLEDGEMENT

Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду — Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/ 200163). За помоћ око опуса Фрање Урбана у Јагодини захваљујем колеги Браниславу Цветковићу и колегиници Јасмини Трајков из Завичајног музеја Јагодина. За помоћ око информација везаних за вилу *Анђу* захваљујем колегиници Тањи Вићентић из Народног музеја у Аранђеловцу.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Aleksić, M. 2004. *Zanati stare Jagodine*. Aranđelovac: Viktor.
- Antešević, N. 2021. *Arhitektura modernih turističkih objekata Jugoslavije (1930—1985)*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu — Filozofski fakultet.
- Zavod za zaštitu spomenika kulture Kragujevac. *Zgrada u Ulici Maršala Tita 6 u Svetozarevu*. Dostupno na: <https://www.kulturonasledje.com/zgrada-u-ulici-mar%C5%A1ala-tita-broj-6-u-svetozarevu.html> (Pristupljeno: 22. 10. 2024.)
- Kadijević, A. 2023. *Jugoslovenska arhitektura između dva svetska rata (1918—1941): konteksti tumačenja*. Beograd: Univerzitet u Beogradu — Filozofski fakultet.
- Kadijević, A. 1996. *Momir Korunović*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Milošević, A. 2018. *Portret arhitekta Milana Šlaga od Vase Pomorišca*. *Smederevski zbornik*, 6, 79—90.

- Panić, V. 2011. *Milan Zloković: afirmacija modernizma*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Popović, I. 1992. O vilama i letnjikovcima u širem reonu Bukovičke banje (I). *Geografski godišnjak Srpskog geografskog društva*, 28, 43–53.
- Popović, I. 1993. O vilama i letnjikovcima u širem reonu Bukovičke banje (II). *Geografski godišnjak Srpskog geografskog društva*, 29, 69–83.
- Pregled nasleđa*. 2017. Kragujevac: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kragujevac.
- Prosen, M. 2023. *Ar deko u srpskoj arhitekturi*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Fakultet primenjenih umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Putnik Prica, V. 2020. Arhitektura doma kulture u Loznici (1935–1937) u službi kulturne politike. *Saopštenja*, 52, 171–182.
- Putnik Prica, V. 2021a. *Stambena arhitektura Beograda 1918–1941*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Putnik Prica, V. 2021b. Od akademizma do autorske arhitekture: stvaralaštvo Franje Urbana u Beogradu (1924–1937). *Nasleđe*, 22, 115–137.
- Trajkov, J. 2021. *Naš zavičaj: kulturno-istorijsko nasleđe Jagodine od početka 20. veka*. Jagodina: Zavičajni muzej Jagodina.
- Cvetković, B. 2012. Portret Petra Taušanovića i dekoracija svečane sale Doma Trgovačkog udruženja u Jagodini. *Zbornik Narodnog muzeja*, 20/2, 561–574.
- Cvetković, B. 2023. *Urban u urbanizmu?!*. Dostupno na: <https://jagodina.museum/urban-u-urbanizmu/> (Pristupljeno: 21. 2. 2025.)
- Crnković, M. 2015. *Znamenite ličnosti stare Jagodine*. Jagodina: Narodna biblioteka Radisav Nikčević.

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1 Основа другог спрата хотела Палас, Јагодина (Завичајни музеј Јагодина)
Fig. 1 Second floor plan of the hotel Palace, Jagodina (Regional Museum Jagodina)
- Сл. 2 Занатлијски дом, Јагодина (Завичајни музеј Јагодина)
Fig. 2 Craftsmen's Hall, Jagodina (Regional Museum Jagodina)
- Сл. 3 Основа првог спрата палате Таушановић, Јагодина (Завичајни музеј Јагодина)
Fig. 3 First floor plan of the Taušanović Palace, Jagodina (Regional Museum Jagodina)
- Сл. 4 Пројекат прочеља палате Таушановић, Јагодина (Завичајни музеј Јагодина)
Fig. 4 Design for the main facade of the Taušanović Palace, Jagodina (Regional Museum Jagodina)
- Сл. 5 Стамбена зграда, Стевана Синђелића 20, Јагодина (Бранислав Цветковић)
Fig. 5 Residential building, 20 Stevana Sindelića Street, Jagodina (Branislav Cvetković)
- Сл. 6 Породична кућа, Вука Караџића 9, Јагодина (Владана Путник Прица)
Fig. 6 Family house, 9 Vuka Karadžića Street, Jagodina (Vladana Putnik Prica)
- Сл. 7 Породична кућа, Карађорђева 98, Ћуприја (Владана Путник Прица)
Fig. 7 Family house, 98 Karađorđeva Street, Čuprija (Vladana Putnik Prica)
- Сл. 8 Вила Анђа, Аранђеловац (Владана Путник Прица)
Fig. 8 Villa Anđa, Arandelovac (Vladana Putnik Prica)

АПСТРАКТ

Овај рад указује на могућности презентације и промоције часописа из области архитектуре, урбанизма и просторног планирања помоћу алата географског информационог система (ГИС). Идеја је да се метаподаци из библиографије часописа, која је израђена у оквиру Кооперативног онлајн библиографског система и сервиса COBISS.SR, на посебан начин визуализују уз помоћ ГИС алата и применом метода и процедура доступних у ГИС окружењу. ГИС технике се овде користе за повезивање одређених података о радовима из часописа (локације пројеката, ауторство и илустрација) са просторним атрибутима, чиме је омогућено геореференцирање чланака и архитектонских пројеката. Добијени резултати презентовани визуелним приказима, пре свега, намењени су циљаној читалачкој публици: архитектама, урбанистима, просторним планерима, али и свим другим читаоцима. Поред заинтересованих корисника овакав вид презентовања радова из серијских публикација је значајан и за библиотекарe, будући да им омогућава један нов концептуални модел организације података о овој врсти библиотечке грађе.

Кључне речи: Библиотеке научноистраживачких института и установа, COBISS.SR, COBIB, dCOBISS, ГИС-библиографија, архитектонски часописи

ABSTRACT

This paper highlights the possibilities of presenting and promoting journals in the field of architecture, urbanism and spatial planning, using Geographic Information System (GIS) tools. The idea is to visualize metadata from the journal's bibliography, compiled within the Cooperative Online Bibliographic System and Services COBISS.SR, in a unique way using GIS tools and applying methods and procedures available in the GIS environment. GIS techniques are employed here to link specific data about journal articles (project locations, authorship, and illustrations) with spatial attributes, thereby

enabling the georeferencing of articles and architectural projects. The resulting visual representations are primarily intended for a targeted readership: architects, urban planners, spatial planners, but also all other readers. Beyond serving interested users, this mode of presenting articles from serial publications is also valuable for librarians, as it offers a new conceptual model for organizing information about this type of library material.

Keywords: Libraries of research institutes and organizations, COBISS.SR, COBIB, dCOBISS, GIS-bibliography, Architectural journals.

УВОД

У савременом свету релевантна и правовремена информација је кључни ресурс, а библиотекарe имају важну улогу да је својим корисницима учине доступном (Sujata, Subaj, 2019).

За разлику од традиционалних библиотекара који су били „чувари знања“ и информација (Petrić, 2018), са развојем информационих технологија и различитих информационих система, али и све комплекснијим захтевима корисника, њихова улога се битно мења (Baan et al., 2024). Они постају информациони добављачи и дистрибутери информација и посредници између постојећих информационих ресурса и корисника (Petrić, 2018). Користећи своје професионалне вештине, искуство и стечено знање, библиотекарe су одговорни за тачност, поузданост и исцрпност достављених информација (Radovanović, 2001).

Успостављањем и развојем библиотечких информационих система мења се начин функционисања свих типова библиотека, па самим тим и библиотека научноистраживачких института и установа. Ове промене односе се на све аспекте библиотечких активности, који обухватају упис, задуживање и раздуживање корисника, набавку, каталогизацију и класификацију грађе, дисеминацију информација о резултатима научноистраживачког рада и посебно, промоцију публицистичке делатности (Trtovac, 2017; Župan, 2021; COBISS, 2025).

* др Милена Милинковић, научни сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, mlenam@iaus.ac.rs, ORCID: 0000-0002-0927-6041

** др Омиљена Целебџић, виши научни сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, omiljena@iaus.ac.rs, ORCID: 0000-0003-3279-9534

*** др Тања Његић, виши научни сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, tanja@iaus.ac.rs, ORCID: 0000-0001-6758-2509

Научноистраживачки систем у Србији, према подацима са портала еНаука (eNauka, 2025), чини акредитованих 113 факултета, 36 истраживачко-развојних института, 31 научни институт, 14 универзитета, 8 института Српске академије наука и уметности (САНУ) и 5 иновационих центара. Како би ове институције могле да врше научноистраживачку делатност, Закон о науци и истраживањима (2019) прописује да у свом саставу морају да имају научноинформативну документацију и библиотечко-информациони центар. Законом о библиотечко-информационој делатности (2021) регулисан је опсег библиотечко-информационе делатности свих библиотека, као и специфичности које се односе на појединачне типове библиотека. Према овом закону, библиотеке у оквиру научноистраживачког система Србије формирају се ради унапређења и подршке истраживачког, научног и образовног рада. Правилник о националним стандардима за обављање библиотечко-информационе делатности (2013) додатно прецизира да улога запослених у библиотекама научноистраживачких института и установа мора да буде у складу са мисијом, визијом и циљевима институција које су библиотеку и основале.

Једна од значајних активности библиотекара у оквиру научноистраживачких установа јесте промоција и презентација издавачке делатности, која је у различитим временским периодима вршена на разноврсне начине. Објављене публикације су промовисане на изложбеним салонима, излагане на сајмовима књига, представљане у различитим типовима каталога, у годишњим извештајима, и многобројним библиографијама (Milinković, Furundžić, 2023).

Издавачка делатност научних институција садржи описе научних и стручних истраживачких процеса, процедура и пројеката, коришћених научних метода и приказе добијених резултата. Задатак библиотекара је да обезбеде нове модалитете њихове презентације коришћењем савремених информационих технологија.

ПРИМЕНА ГИС-А У БИБЛИОТЕКАМА

Један од алата који је доступан библиотекама и који се употребљава у различите сврхе је географски информациони систем (ГИС). ГИС технологија се у библиотекаству користи за утврђивање адекватне локације библиотека у урбаним просторима и анализу критеријума за изградњу нових библиотека (Riaz et al., 2024). У ту сврху ГИС је примењиван у више градова у Кореји (Park, Lee, 2005), у Јужном Велсу у Великој Британији (Shen, 2018), у Исламабаду у Пакистану (Hashmi, 2019), и на више локација у Словенији (Vidiček, Novljan 2010; Vodeb, Vodeb 2015; Kleman, 2022).

Примена ГИС-а је заступљена у процесу пројектовања и уређења ентеријера библиотека, што показују примери у Техерану (Pouraghahi, 2015; Shorabeh et al., 2020) и у више градова у Кореји (Lim, Park, 2014). Показује се да ГИС платформа нуди ефикасније начине прикупљања, анализа, дељења и визуализације података за процену простора,

услуга и услова за коришћење библиотека (Godfrey, Stoddart, 2018).

Сем планирања локација библиотечких зграда, реорганизације унутрашњости објеката и унапређења организације простора, ГИС омогућава и нов модел лакшег приступа библиотечној грађи. Да би се то постигло, истраживана је могућност повезивања библиотечких информационих система и ГИС-а (Xia, 2005; Phadke, 2006). Овакав поступак захтева да се за сваки спрат прво израде мапе са учтаним полицама. На тим мапама додају се локацијски подаци публикација, који се, на крају, учитавају у библиографске записе Онлајн каталога за јавни приступ (OPAC – Online Public Access Catalogue)

Унапређење простора и физичког приступа грађи у библиотекама има јединствен циљ да задовољи основне потребе корисника у библиотекама. Ове библиотеке су традиционално креиране као места за миран и индивидуалан рад и учење, са простором за складиштење и чување публикација, које је могуће лако лоцирати, а потом и користити (Anglada, 2014). Таква обележја је неопходно задржати и очувати и у условима савременог информатичког друштва.

ГИС омогућава библиотекама да остваре своју нову улогу информационих добављача, у смислу доступности и приступа текстовима из различитих дигиталних база у отвореном приступу. Оваква врста услуге чини библиотеке центрима у којима се врши добављање електронског истраживачког материјала, као и местима приступних тачака за кориснике тих ресурса (Adler, Larsgaard, 2002). У том погледу, библиотеке нуде различите нивое услуга како би задовољиле потребе својих корисника.

Пример библиотеке која је интегрисала ГИС алате у свом свакодневном функционисању је Библиотека мапа Џон Р. Борхерт (John R. Borchert Map Library, 2025) на Универзитету у Минесоти. Она представља уједно и регионалну депозитну библиотеку географских карата Америчког програма за развој информационих технологија и Информативног центра за науку о Земљи, Геолошког завода САД за Минесоту. Ова библиотека је специјализована за картографске колекције и геопросторне услуге које подржавају истраживање и наставу и садржи јединствене колекције картографских материјала везаних за Минесоту, чије су претрага, доступност и организација унапређене путем ГИС алата (Adler, Larsgaard, 2002).

Пример креирања дигиталне библиотеке за управљање колекцијама старих мапа представила је Народна и универзитетска библиотека Словеније. Основ за креирање виртуелних колекција представљали су просторни подаци чије је повезивање са различитим сликовним елементима омогућено употребом ГИС-а (Solar, Radovan, 2005). Ова пилот ГИС апликација је интегрисана у портал Европске дигиталне библиотеке (Solar, Radovan, 2007). Словеначко друштво за компаративну књижевност разматрало је коришћење ГИС-а за мапирање биографских података значајних књижевника

који су објављивали на словеначком језику. Предложен је скуп просторно повезаних биографских података, који би представљао полазиште за креирање тематских аналитичких карата. Ове мапе би биле корисне за модерну просторну анализу књижевности у ГИС окружењу (Urska, 2013).

Истраживање примене ГИС-а у управљању, развоју и коришћењу литературе, рађено је у контексту Система дигиталне библиотеке древних књига Универзитета у Пекингу. Вршено је дигитално упаривање древних локалних хроника коришћењем савремених информационих технологија. Тиме су формиране библиографске базе података, базе података пуног текста, тематске базе података, е-књиге, као и регионални веб сајт (Zhu, Ping, 2015). ГИС софтвер је послужио за израду сајта Кинеска цивилизација у времену и простору (Chinese Civilization in Time and Space, 2025) како би се кроз географске карте са просторним подацима представила историја Кине дуга 2000 година.

У Бугарској је започет сличан пројекат. Његов финални производ подразумева израду веб портала заснованог на ГИС технологији, која би корисницима омогућила приступ пројектима бугарске дигиталне библиотеке и изворима локалне историје. На овај начин би се повећало интересовање за културно и историјско наслеђе свих региона у Бугарској и унапредили различити образовни програми. Библиотекама би било омогућено да синхронизују и координирају постојеће, као и будуће дигиталне пројекте (Yancheva, 2024).

Наведена истраживања и примена ГИС-а у библиотекама потврђују да су уз примену ГИС алата у оквиру библиотека и библиотечких база додатно унапређене флексибилност и прилагодљивост библиотека као установа (Yancheva, 2021) које су дуго издржавале тест времена, константно тежећи да се прилагоде потребама својих корисника (Yancheva, 2024).

МОДЕЛОВАЊЕ БИБЛИОГРАФСКОГ ЗАПИСА У ГИС ОКРУЖЕЊУ

Разлог због ког је фокус истраживања усмерен на часописе из области архитектуре, урбанизма, просторног планирања и сродних дисциплина је тај што садрже значајан број просторних података. Обрада, анализа и геопросторна презентација ових података захтевају примену адекватног алата са развијеним методама и техникама за постизање жељених резултата.

Управо ГИС омогућава нов и другачији начин представљања и истраживања вредне публицистичке грађе научноистраживачких организација. У тој намери у овом раду су описане различите могућности ГИС алата у представљању часописа *Зборник радова*, штампаног у периоду 1961–1975. године, у издању Института за архитектуру и урбанизам Србије. (Сл. 1)

Истраживање указује на нови приступ промоцији и просторној визуализацији података о часопису кроз модел ГИС-библиографије (део истраживања је приказан у раду Милинковић и сарадника (2025)).

Одабир часописа је вођен тиме што су у њему представљени бројни реализовани архитектонски објекти и архитектонско-урбанистичке целине који су касније проглашени за заштићена непокретна културна добра. Међу таквим примерима су пројекат зграде Народне библиотеке Србије, аутора архитекте Иве Куртовића, затим Блок 30 стамбено насеље централне зоне Новог Београда, за који је архитектонско-урбанистички пројекат израдио архитекта Урош Мартиновић и пример Спомен-куће битке на Сутјесци на Тјентишту, архитекте Ранка Радовића (IAUS, 2024). У часопису је представљено још радова великана савремене српске архитектуре, међу којима су: Милорад Мацура, Александар Дероко, Никола Добровић, Милан Злоковић, Петар Анагности и други (Milinković et al., 2019).

Приликом креирања визуелних презентација од посебног значаја је врста података које треба представити (Aigner et al., 2008). За потребе истраживања које је представљено у овом раду, од значаја су библиографски, просторни и временски подаци.

Библиографске податке чини одређен број метаподатака као што су: име аутора, наслов дела, место издавања, издавач, година публикација и колација.¹ Они пружају целовит и једнозначан опис конкретног дела (Rječnik, 2025). То су основни подаци о грађи (IZUM, 2025), који описују и идентификују појединачну монографску или серијску публикацију или њихове саставне делове. Библиографски подаци од значаја за овај рад описују све текстове објављене у часопису *Зборник радова*.

Просторни подаци из обрађених текстова се односе на различите локације приказаних и описаних пројеката и планова и представљају основно полазиште истраживања. Уз развијене методе, процедуре и технике ArcGIS-а омогућене су њихова обрада, анализа и просторна визуализација.

Специфичност овог приступа презентацији часописа је ново искуство читалаца у сагледавању временских података, кроз упоредни приказ пројектованог и реализованог архитектонског дела у простору. Омогућен је шири временски контекст, који је с једне стране одређен представљеним архитектонским пројектима и урбанистичким плановима, у часопису *Зборник радова*, од 1961. до 1975. год., а са друге стране могућношћу увида у актуелно стање у простору. Визуелни прикази уједно указују на промене настале протоком времена или на доследности, односно недоследности постојећих реализација у односу на пројектоване објекте и планска решења.

¹ „Колација су подаци на каталожном листићу који се односе на број страна, томова, илустрације, формат и пропратни материјал публикације. Пагинација, илустрације и формати означавају се по одређеним правилима.“ (Jokanović et al., 1984, 100-101)

Методолошке поставке за креирање ГИС-библиографије

Концептуални оквир за интегрисање метаподатака из библиографских јединица у ГИС базу података (Сл. 2), произашао је из следећих унапред постављених захтева и циљева истраживања:

- представљање првог часописа у издању Института за архитектуру и урбанизам на савремен и иновативан начин;
- примена метода, техника и процедура које су развијане у ГИС окружењу у сврху промоције часописа и презентовања појединачних радова и њихових аутора;
- просторна визуализација на географској карти изведених архитектонских објеката и урбанистичких решења представљених у часопису;
- повезивање ГИС-а са базама и апликацијама у оквиру Кооперативног онлајн библиографског система и сервиса COBISS.SR.

Спровођењу наведених фаза истраживања претходила је израда библиографских записа за радове у часопису. Овакви записи представљају концептуалну целину која на једном месту обухвата све библиографске информације о конкретној библиотечкој грађи (Clarke, 2014).

Пошто је извршена аналитичка обрада комплетног часописа у COBIV-у (узајамној библиографско-каталошкој бази података у систему COBISS.SR) и формиран библиографски запис за сваки рад, најједноставнији начин

да се ови подаци извезу из система било је излистивање библиографије (Milinković et al., 2019). Овај поступак је омогућен у оквиру COBISS.SR апликације *Библиографије серијских публикација*. Уносом међународног стандардног броја за серијске публикације (ISSN) у за то предвиђено поље, омогућен је испис свих 78 библиографских јединица, којима су представљени радови објављени у часопису *Зборник радова*.

Да би се обезбедила доследност у избору података који су обухваћени библиографским записом, а потом и представљени у испису библиографских јединица, од кључне важности било је стриктно поштовање правила библиографског и класификационог метода. То се односи на правила за систематизацију и организацију података у библиографским записима, који су потом излистани у библиографским јединицама. Додатни неопходни захтев се огледа у имплементацији Међународног стандарда за библиографски опис саставних делова публикација ISBD (CP).

У даљем поступку подаци су мигрирани у ГИС окружење у оквиру ког је примењено геореференцирање података, којим је обезбеђено једнозначно позиционирање просторних података на мапи (Сл. 2). То су заправо фокалне тачке за повезивање са атрибутским подацима у сврху умрежавања података и генерисања графичке базе података о часопису.

Сл. 1. Часопис *Зборник радова* (бр.1–7), 1961–1975. издавач: ИАУС, Београд.
Fig. 1. Journal *Zbornik radova* (No. 1-7) 1961-1975. Publisher: IAUS, Belgrade.

Модел креирања ГИС-библиографије који је примењен у раду састоји се из следећих главних корака:

1. формирање базе података – на основу анализе информација из часописа;
2. геореференцирање података на мапи – локација на мапи је фокална тачка базе података;
3. повезивање са системом COBISS.SR (кроз COBIB базу и dCOBISS апликацију) – идентификација расположивих примерака часописа у библиотекама и приступ дигиталној верзији текста;
4. презентација чланака кроз разне упите – претраге базе података, просторну визуализацију и просторне анализе.

Будући да су пројекти и планови, који су приказани и описани у часопису, везани за различите локације, геопросторни подаци су представљали основно полазиште овог истраживања. У овом раду искоришћене су могућности ArcGIS технологије ГИС-а (развијене од стране ESRI), која пружа алате за снимање, преглед, уређивање, управљање, анализу и дељење података у контексту локације.

Формирање ГИС базе података чини кључни део поступка, што подразумева унос и организацију расположивих података о *Зборнику*, сваком појединачном чланку и ауторима, повезано/линковано са локацијама пројеката о којима се пише. У складу с тим, ГИС база података обухвата следеће податке (атрибуте):

- идентификациони код: редни број библиографске јединице из наведене библиографије;
- подаци о ауторском чланку: назив пројекта – аутори – локација – илустрација;
- подаци о часопису *Зборник радова*: број часописа, година издања, језик текста, број стране чланка;
- спољашње везе/линкови: Cobiss линк (линк до библиографског записа сваког рада у систему COBISS.SR), интернет (линк до веб-странице која је од значаја за одређени чланак);
- базне мапе (basemaps) из збирке мапа у оквиру ArcGIS пакета (сателитске, топографске, ортофото и друге мапе).

У другом кораку искоришћена је погодност ГИС алата да се у једној бази података могу повезати подаци расположиви у различитим форматима: текст, слика, хиперлинк. Локација на карти је основа за организацију свих расположивих података о чланцима. То подразумева да су подаци геореференцирани и преведени у просторне атрибуте, који на тај начин генеришу геопросторну базу података. У овом раду се користе слојеви мапа у ArcGIS-у за приступ унетим атрибутима и другим информацијама за сваки чланак из *Зборника*. Shapefile је основна датотека за складиштење која се уобичајено користи у оквиру ГИС пакета. За сваку од тих датотека повезана је табела атрибута (релацијска табела) попуњена из расположиве базе метаподатка.

За бољи приказ информација урађено је подешавање HTML Pop-up прозора за слојеве обележја, којима се приступа кликом на тачке на мапи. За библиотеке овај механизам је користан за приступ форматираном садржају,

укључујући садржај заснован на веб-у, као што је графика на коју се позивају URL-ови. Они су такође корисни када треба делити слојеве (као пакет) са другим корисницима који користе Map-servis библиотеке у одређеним веб апликацијама, или ако се деле подаци са другима као KML (који постаје међународни стандард за геопросторне податке), или са појединачним корисницима ArcGIS Desktop-а или ArcGIS Explorer-а.

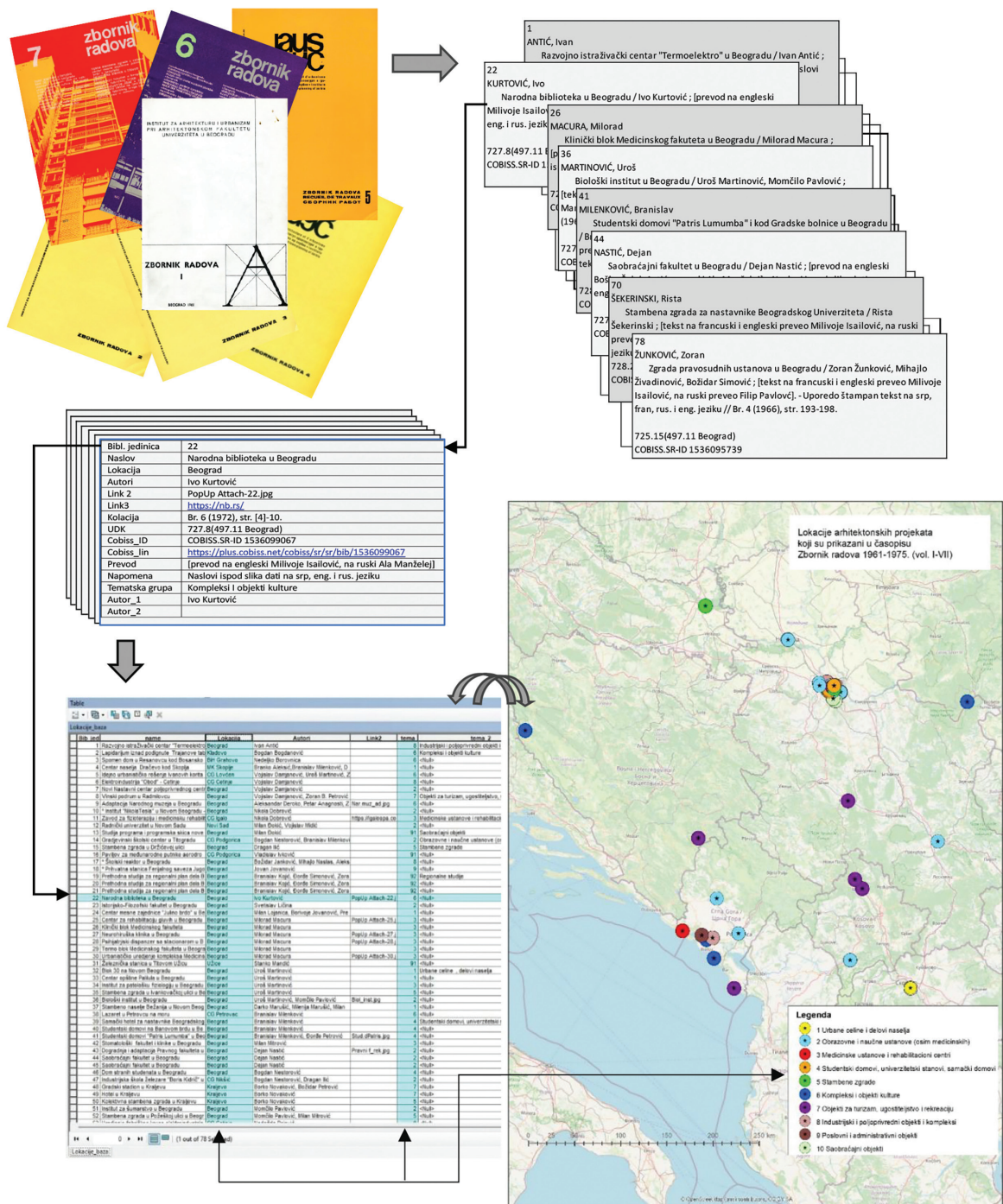
Трећи корак овог истраживања огледа се у успостављању везе између базе података формиране у ArcGIS-у са два значајна сегмента COBISS.SR система, COBIB узајамном библиографско-каталожком базом података и дигиталним репозиторијумом dCOBISS као апликацијом за чување дигиталног садржаја. Повезивање се врши хиперлинком од базе ArcGIS ка библиографском запису у COBIB бази, а потом и ка дигиталној верзији рада у формату пуног текста ускладишеног у dCOBISS репозиторијуму.

У последњем, четвртном, кораку осмишљава се форма презентације чланака из часописа *Зборник радова*, при чему употреба ГИС алата у оквиру овог истраживања даје бројне могућности. Могу се укључити претраге базе података кроз разне упите, затим просторна визуализација података, као и спровођење просторних анализа са подацима (нпр. како су се пројекти који су описани у часопису реализовали у простору, или какав је тренутни изглед тих објеката, укратко могућ је и истовремени увид у планирано, реализовано и садашње стање објеката).

Резултати истраживања

Предложени вид презентације часописа обезбеђује заинтересованим читаоцима из струке и широј јавности квалитетније и потпуније информације о публикованим пројектима и плановима, ауторима и локацијама на које се односе. Смисао примене ГИС-а је интегрисаност алата за рад на мапи, рад са подацима и рад са текстом. На примеру *Зборника* показало се да су могућности презентације разнолике и превазилазе количину похрањених података. Добија се много више информација само од основних података: назив пројекта, аутори, локација и илустрација. Овде је изабран пример различитог обележавања локација, према тематском груписању архитектонских пројеката на које се чланци у часопису односе. (Сл. 3) Нуде се, истовремено, могућности претраге информација према постављеним упитима у оквиру софтверског претраживача.

Преглед архитектонских пројеката и планова по тематским групама може бити допуњен графичким приказима приложеним у часопису. На Слици 4, коришћењем HTML рор-уп прозора визуелно су у простору представљене информације о називу рада, ауторима, илустрацијама из рада, броју часописа, COBISS линку.

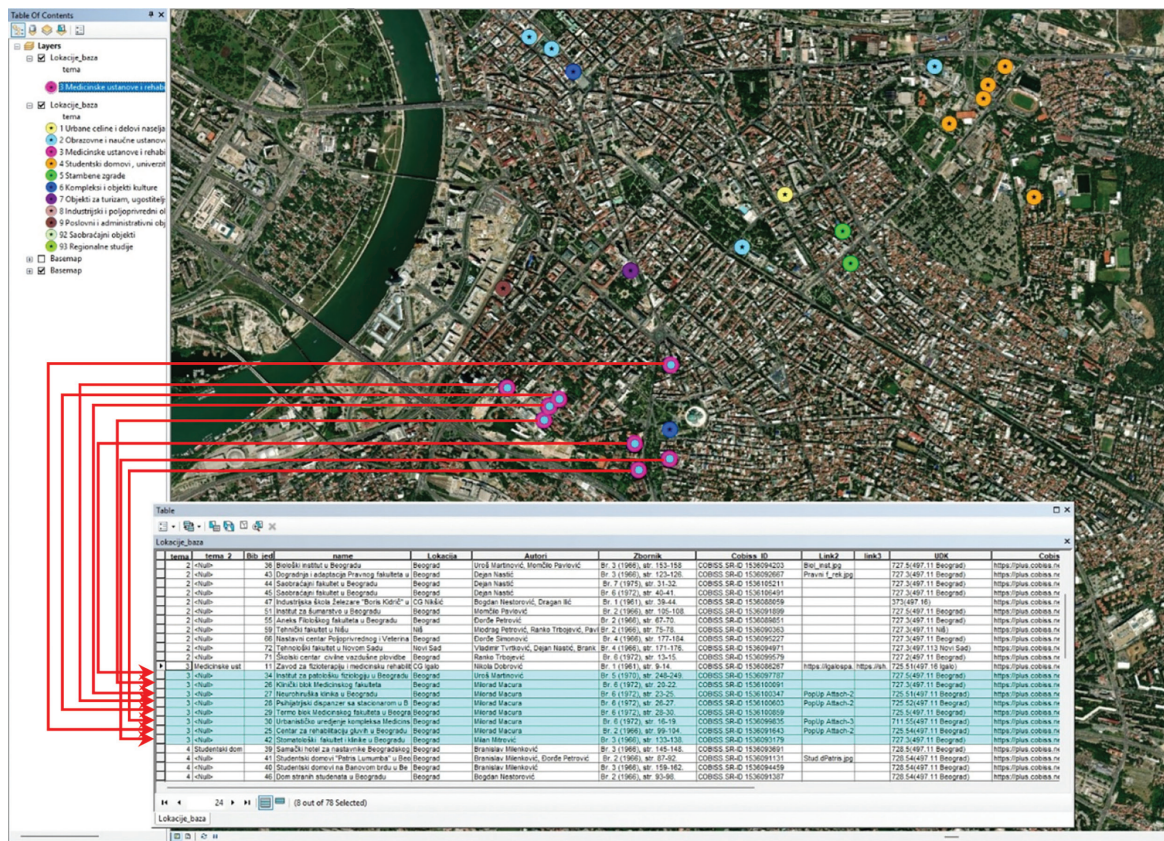
Сл. 2. Концептуални модел преводњења библиографских јединица у ГИС базу података (са приказом мапираних локација архитектонских пројеката (чланак) који су публиковани у часопису *Зборник радова* 1961–1975 (бр. I–VII, ИАУС, Београд). / Fig. 2. Conceptual model of transferring bibliographic units to the GIS database (with an overview map of the locations of architectural projects (articles) presented in the journal *Zbornik radova* 1961–1975 (No I–VII, IAUS, Belgrade).

Захваљујући могућности да се базне карте (*basemaps*) учитавају преко интернета, што значи да су то углавном ажурније карте, отварају се додатне погодности за читаоце овакве врсте часописа. Једна од погодности је могућност да читаоци упореде слику пројектованих интервенција која је публикована у часопису *Зборник радова* и изведено садашње стање у простору. (Сл. 5)

Врло важан ефекат презентације часописа је веза ГИС базе података са системом COBISS.SR који је јавно доступан свим корисницима. (Сл. 6) У оквиру COBISS.SR система, у COBIV бази, креирани суббиблиографски записи часописа и његових

саставних делова. Увидом у библиографске записе могу се добити информације о доступним штампаним (*hardcopy*) примерцима у библиотекама, што је од кључног значаја за заинтересоване читаоце, будући да је часопис *Зборник радова* објављиван само у папирном облику. Такође, важно је и да се може прегледати садржај рада уколико је рад скениран, депонован у оквиру дигиталног репозиторијума dCOBISS и податак о томе унет у библиографски запис чланка.

Пример приказан на Сlici 6 показује неколико ефеката који се постижу кроз ГИС презентацију једног чланка из

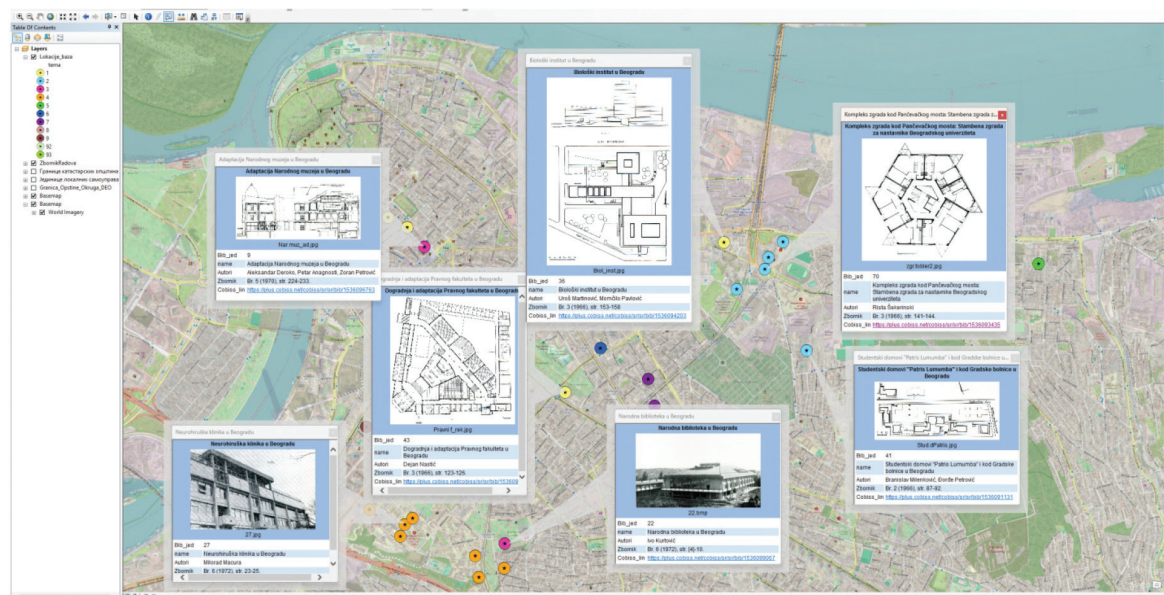
Сл. 3. Повезивање табеларних и мапираних података кроз селектовање свих библиографских јединица у истој тематској групи (приказан је пример чланака који приказују пројекте медицинских установа у Београду) / Fig. 3. Connection of tabular and mapped data through the selection of all bibliographic units in the same thematic group (the example of articles on medical building projects in Belgrade is shown)

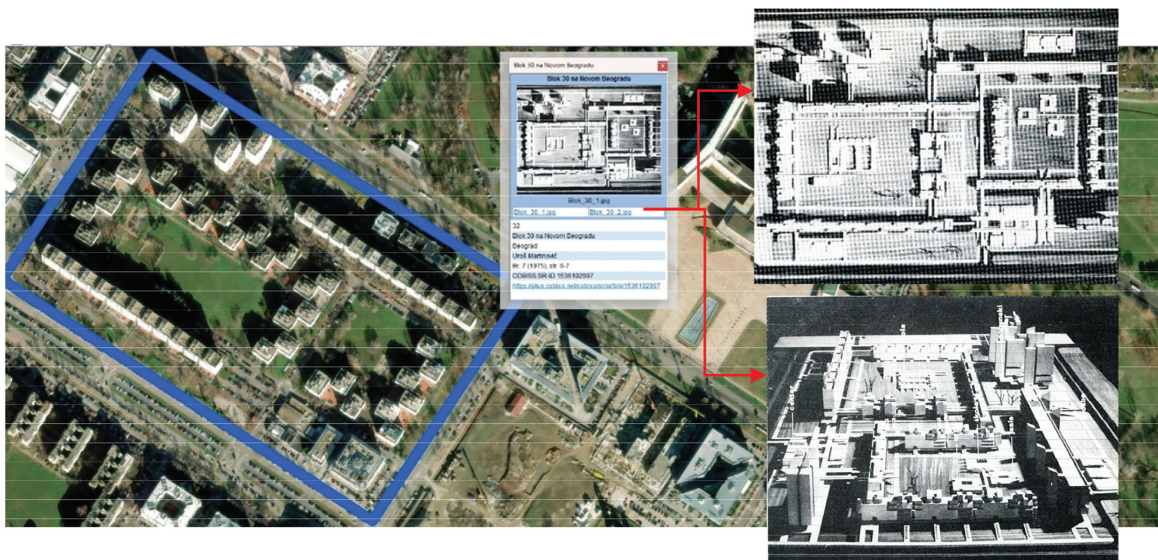
Зборника. Први ефекат је да се може лоцирати објекат у простору. У оквиру ГИС базе података одабрано је да локација објекта (тачка на карти) буде носилац свих података о чланку. Повезан са овим је и други ефекат –сагледавање ширег просторног контекста и намена простора око објекта, некада и сада. Трећи ефекат је прегледност свих релевантних података о раду (назив чланка, аутор, број часописа, линк на COBIV бази података,

слика објекта). Сви подаци у ГИС бази преузети су из већ дефинисаног библиотечног записа, који се може прочитати отварањем линка на COBIV бази система COBISS.SR. Четврти ефекат показује доступност чланка у библиотекарима, али и прегледавање садржаја чланка у скенираној форми. (Сл. 7)

Поред илустрованих примера, може се навести низ других могућности у презентацији овог часописа уз

Сл. 4. Приказ основних информација за неколико изабраних радова, као што су: локација, илустрација из часописа, библиографски подаци и линкови према референтним базама података / Fig. 4. Highlighting some basic information on selected articles, such as: the location, an illustration (sketch) of the project, bibliographic data, links to reference databases

Сл. 5. Упоредни приказ постојећег и планираног, на примеру чланка: *Блок 30 на Новом Београду*, аутора Уроша Мартиновића и сарадника, *Зборник радова*, бр.7, 1975. / Fig. 5. Comparative view of the implemented and the planned, using the example of the article: "Block 30 in New Belgrade", by Uroš Martinović and associates, *Zbornik radova*, No. 7, 1975.

примену ГИС алата и генерисане базе података, на пример: показати заступљеност представљених радова (тј. архитектонских објеката и урбанистичких планова) по географским регијама, показати заступљеност аутора са више представљених чланака, излистати чланке који су представљени на енглеском, француском и руском језику итд.

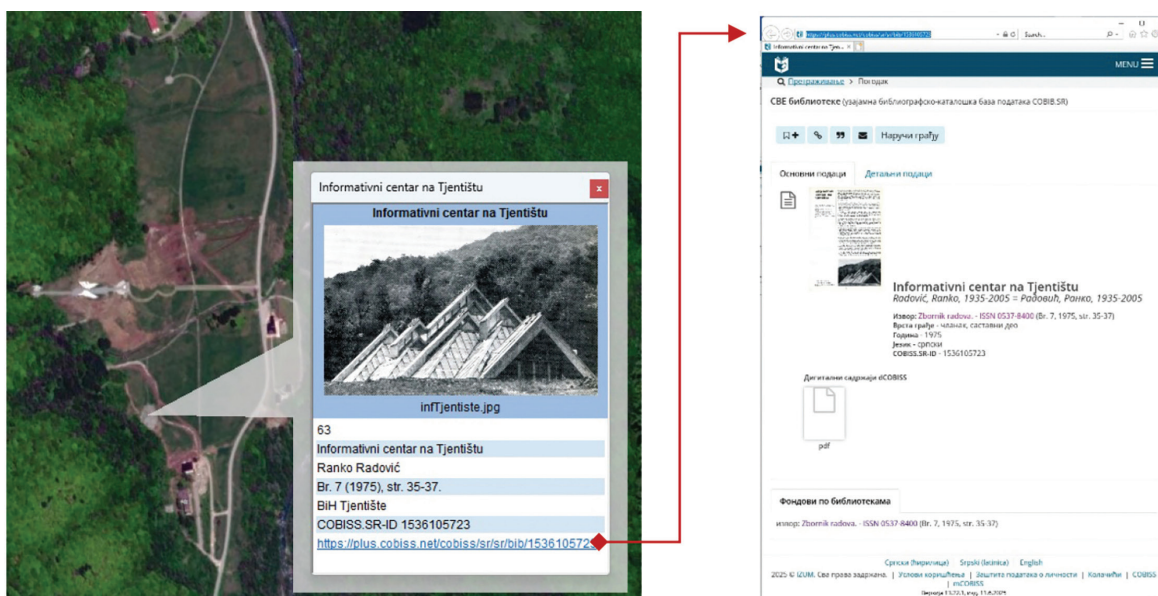
Наведени приказ презентованих резултата нема претензије да буде свеобухватан и исцрпан, у смислу навођења свих аутора из часописа и свих могућности употреба података. Интенција приказа је да илуструје сагледане помаке у осавремењавању професионалног деловања у области библиотекарства кроз интеграцију успешних ГИС услуга у библиотечко окружење.

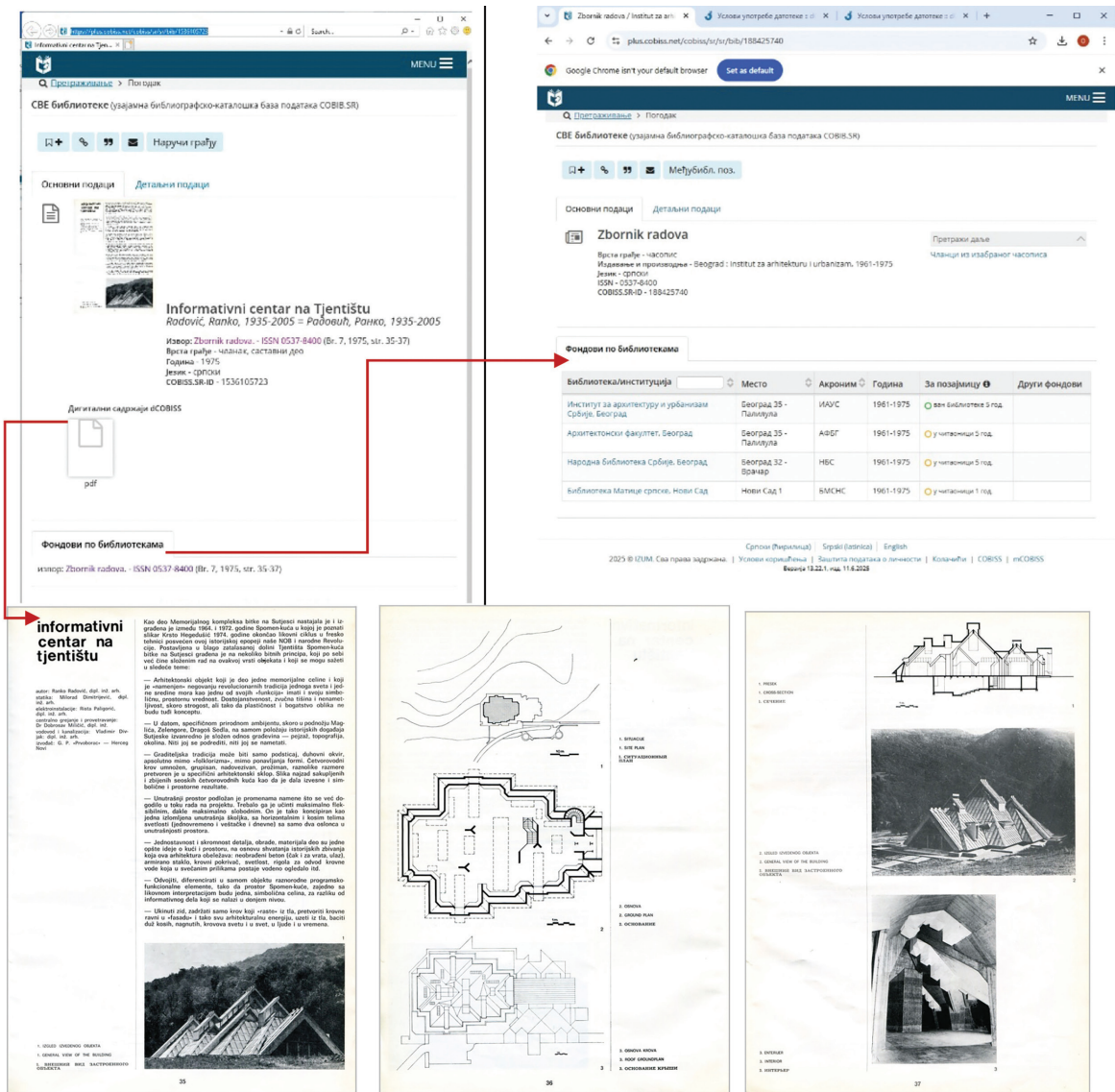
ДИСКУСИЈА

Приступ који је у овом раду тестиран показује потенцијал ГИС-а који може да се искористи у библиотеци за пружање бољих услуга читаоцима, а посебно за визуелне информације о библиотечкој грађи.

Библиотеке које разматрају додавање ГИС услуга за своје клијенте имају различите идеје о њиховој интеграцији у библиотечко окружење, али се истовремено појављују заједничке ставке које треба узети у обзир у било којој академској библиотеци (Howser, Callahan, 2004). Пројекат имплементације ГИС-а у библиотеку је ресурсно интензиван у погледу софтвера, хардвера и доступности широкопојасних услуга. Технолошке препреке овог типа се морају превазићи

Сл. 6. Хиперлинк са библиографским записом у COBIB бази система COBISS.SR (приказан је пример чланка *Информативни центар на Тјентишту*, аутора Ранка Радовића, објављен у *Зборнику радова*, бр. 7 из 1975. године, Cobiss link: <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/bib/1536105723>) / Fig. 6. Hyperlink with a bibliographic record in the COBIB base of the COBISS.SR system (showing the example of the article: "Information Center at Tjentište", authored by architect Ranko Radović, published in the journal *Zbornik radova*, No. 7 from 1975, Cobiss link: <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/bib/1536105723>)

Сл. 7. Увид у библиографски запис у оквиру COBIB базе за информације о доступним примерцима часописа у библиотекарства и за приказ чланка у формату пуног текста у dCOBISS апликацији (приказан је пример чланка као на претходној слици) / Fig. 7. Insight into a bibliographic record within the COBIB base for information on available copies of the journal in libraries, and an article in full-text format within the dCOBISS application (the same article is shown in the previous figure)

и осмислити ефикасна стратегија за дугорочна финансијска улагања у технолошку инфраструктуру.

Евидентно је да ГИС постаје све популарнији захваљујући покрету отвореног приступа и развоју софтвера у области дистрибуције информација (Lewis, 2012). Такође, показује се да су библиотеке, као институције за ширење информација и спровођење нових технологија, водеће организације у усвајању отворених система (Vardakosta, Kapidakis, 2016).

За потребе овог рада је коришћен ArcGIS/ESRI софтвер, који нуди велике погодности примене, пошто овај свеобухватни производ пружа стандардизовану методологију за ширу имплементацију ГИС-а. Иако је овај софтвер комерцијалан и многе библиотеке не налазе интерес да га плаћају, то не мора бити ограничење, пошто у домену некомерцијалних Open Source Software-а постоје производи који нуде потпуну подршку стандарда из области геоинформатике. Некомерцијалне верзије ГИС апликација често нуде боље перформансе и лакшу и комфорнију употребу за библиотекарске (Donnelly, 2010).

Прегледом литературе, стиче се утисак да је све више аутора радова из ове области који улажу заједничке напоре како би ГИС изгледао доступно истраживачима библиотекарства (Library and information science – LIS). Пример је програмски пакет MapWindow, ГИС отвореног кода, као бесплатан алат који је једноставан за коришћење за библиотекарске и истраживаче LIS-а. Примењен је у анализи и приказивању података о томе где корисници библиотеке седе, читају, окупљају се и на други начин користе зграду библиотеке (Mandel, 2010).

У новије време, шире употребу добија некомерцијални Quantum Geographic Information Sistem (QGIS) који је лак за коришћење и користан алат за креирање веб приказа пројеката. Показао се корисним за лоцирање могућности запошљавања у библиотекама у перспективним руралним зонама (Lund, 2017). За библиотеке је значајно да помоћу Open GIS-а са веб спецификацијама може да се подигне жељени пројекат на веб-платформу, са свим одабраним карактеристикама пројекта, тако да је доступан и

корисницима који немају инсталирану ГИС апликацију на свом рачунару (веб-карти је могуће приступити преко било ког уређаја који има интернет конекцију, компатибилан оперативни систем и услугу веб провајдера).

Овим истраживањем се потврђује корисност примене ГИС-а за библиотеке које су подршка образовању и истраживању у наукама попут архитектуре, урбанизма и просторног планирања. Значајно питање у будућем развоју ГИС алата у оквиру библиотека је да ли су се оне определиле и прилагодили да користе своје веб-странице за промовисање геопросторних информација и пружање одговарајућих ГИС услуга.

Међу изазовима који се тичу већег коришћења ГИС-а као алата у библиотекарству многи аутори истичу специјализовано географско знање и стручност за коришћење ГИС-а као алата за анализу и приказ података (Mandel et al., 2023). Неопходно је започети пројекте ГИС писмености за LIS професионалце или запослити ГИС стручњаке у библиотекама. Истраживачки оквир усвојен у овом раду показује да библиотекари и библиотечко особље могу да промовишу геопросторне податке уз основну обуку за ГИС и мало искуства. ГИС библиотекар треба да има знање да може тумачити податке и мапирати информације према задатим координатама, објаснити методе геопросторних студија и пружити услуге и помоћ за анализу просторних података.

ЗАКЉУЧАК

Широке могућности примене ГИС-а мењају парадигме библиотекарства, постављајући низ изазова у смислу рачунарске опремљености, прихватању отворених система приступа и усвајању специјализованог знања у сценарију дигиталне библиотеке (Shastri, 2020; Vardakosta et al., 2016).

Овај рад је настао са идејом да се млађе генерације упознају са радом Института током шездесетих и седамдесетих година 20. века, да се укаже на извршност презентовања спроведених архитектонских пројеката и урбанистичких планова из тог времена. Један од циљева у раду је био истицање значаја серијске публикације која је објављивана у време када израда графичких прилога, којом она обилује, није била ни приближно лака као данас. Такође, намера је да се истакне значај публиковања оваквих прилога у савременим стручним и научним часописима, који би представљали забележена сведочанста о постигнућима архитеката и планера, намењена садашњим и будућим генерацијама читалаца.

Рад приказује корисности ГИС алата у библиотекама, али и потенцијал за библиотекарске кроз његове различите примене, како би на мало другачији, оригиналнији, иновативнији и пријемчивији начин, са разноврсним визуелним приказима, могли да представе неку другу значајну серијску публикацију.

ЗАХВАЛНИЦА / ACKNOWLEDGEMENT

Средства за реализацију истраживања које је приказано у овом раду су обезбеђена од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, евиденциони број: 451-03-68/2025-14/200006.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Adler, P.S., Larsgaard, M.L. 2002. Applying GIS in libraries. In: Longley, P., Goodchild, M.F., Maguire, D.J., Rhind, D.W. ed. 2002. *Geographic Information Systems*. Chichester, New York: Wiley, 901–908.
- Aigner, W., Miksch, S., Müller, W., Schumann, H., Tominski, C. 2008. Visual Methods for Analyzing Time-Oriented Data. *IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics*, 14(1), 47–60. <https://doi.org/10.1109/TVCG.2007.70415>
- Anglada, L. 2014. Are libraries sustainable in a world of free, networked, digital information?. *Profesional De La información*, 23(6), 603–611. <https://doi.org/10.3145/epi.2014.nov.07>
- Baan, A., Ervianti, Putra Pratama, M. 2024. Web-Based Online Library Design to Improve Student Literacy. *Journal of Education Technology*, 8(4), 612–620. <https://doi.org/10.23887/jet.v8i4.76132>
- Clarke, R. I. 2014. Breaking Records: The History of Bibliographic Records and Their Influence in Conceptualizing Bibliographic Data. *Cataloging & Classification Quarterly*, 53(3–4), 286–302. <https://doi.org/10.1080/01639374.2014.960988>
- Donnelly, F.P. 2010. Evaluating open source GIS for libraries. *Library Hi Tech*, 28(1), 131–151. <https://doi.org/10.1108/07378831011026742>
- Godfrey, B. Stoddart, R. 2018. Managing In-Library Use Data: Putting a Web Geographic Information Systems Platform through its Paces. *Information Technology and Libraries*, 37(2), 34–49. <https://doi.org/10.6017/ital.v37i2.10208>
- Hashmi, F.A. 2019. Political discourse: do public libraries serve as a fertile ground?. *Library and Information Science Research*, 41(3), 100965. <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2019.100965>
- Howser, M., Callahan, J. 2004. Beyond locating data: academic libraries role in providing GIS services, 1–12. Available at: <http://proceedings.esri.com/library/userconf/educ04/papers/pap5127.pdf> [Accessed 11. 07. 2025.].
- Jokanović, V., Kalender, F., Popović, E., Stojanović, M. 1984. *Bibliotekarski leksikon*. Beograd: Nolit, 100–101.
- Kleman, A. 2022. Planning the library network of public libraries in Slovenia. *The National Authorities on Public Libraries in Europe (NAPLE) Forum*. Available at: <https://naple.eu/planning-the-library-network-of-public-libraries-in-slovenia/> [Accessed: 11.07.2025.].
- Lewis, D.W. 2012. The inevitability of open access. *College and Research Libraries*, 73(5), 493–506. <https://doi.org/10.5860/crl-299>
- Lim, H., Park, S. J. 2014. Designing a GIS-based planning support system for a public library building project. *Journal of Librarianship and Information Science*, 47(3), 254–264. <https://doi.org/10.1177/0961000614532673>
- Lund, B. 2017. Rural library opportunity zones: Mapping rural library employment opportunities using Quantum GIS. *The Journal of the New Members Round Table*, 8(1), 1–12. Available at: <https://journals.ala.org/index.php/endnotes/article/view/6572/8770> [Accessed 11. 07. 2025.].
- Mandel, L.H. 2010. Geographic information systems: Tools for displaying in-library use data. *Information Technology and Libraries*, 29(1), 47–52. <https://doi.org/10.6017/ital.v29i1.3158>
- Mandel, L.H., Bishop, B.W., Orehek, A.M. 2023. A new decade of uses for geographic information systems (GIS) as a tool to research, measure and analyze library services. *Library Hi Tech*, 41(4), 1022–1038. <https://doi.org/10.1108/LHT-03-2020-0052>
- Milinković, M., Niković, A., Petrić, J. 2019. Časopis Zbornik radova (1961-1975) – analiza i bibliografija. *Arhitektura i urbanizam*, 48, 7–18. <https://doi.org/10.5937/a-u0-22139>
- Milinković, M., Furundžić, S. 2023. Bibliografija – alat za diseminaciju informacija i promociju rezultata naučno-istraživačkog rada. *Baština*, 33(61), 273–289. <https://doi.org/10.5937/bastina33-47310>
- Milinković, M., Dželebdžić, O., Majhenšek, K. 2025. Application of GIS tools for presenting information about serial publications: The case study of an architectural journal. *The Journal of Academic Librarianship*, 51(3), 103061. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2025.103061>
- Park, S. J., Lee, J. Y. 2005. A study on the site selection of public libraries using analytic hierarchy process technique and geographic information system. *Journal of the Korean Society for Information Management* 22, 65–85. <https://doi.org/10.3743/KOSIM.2005.22.1.065>
- Petrić, D. 2018. Zavičajno odeljenje – juče, danas, sutra. *Knjižničarstvo*, 22 (1–2), 155–165. Available at: <https://hrcak.srce.hr/239622> [Accessed: 11.07.2025.].
- Phadke, D. N. 2006. *Geographical Information Systems (GIS) in Library and Information Services*. New Delhi: Concept Publishing Company.

Pournaghi, R. 2015. Analysis of the Physical Behavior of Library Users in Reading Rooms through GIS: A Case Study of the Central Library of Tehran University. *International journal of humanities and social sciences*, 9(4), 1296–1302. Available at: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:9771449> [Accessed: 11.07.2025].

Radovanović D. 2001. Primena informaciono-komunikacionih tehnologija u Biblioteci Arhitektonskog fakulteta u Beogradu. *Infoteka*, 2(1–2), 127–132.

Riazi, Z., Galyani-Moghaddam, G., Maleki, R. 2024. Locating public libraries in Saveh using GIS. *Journal of Studies in Library and Information Science*, 16(3), 55–72. <https://doi.org/10.22055/slis.2023.41408.1901>

Shastri, D. 2020. The Utilization and Challenges of Application of Geographic Information Systems (GIS) in the library Scenario: Case Study. *Library Philosophy and Practice* (e-journal), 4780. Available at: <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/4780> [Accessed 11.07.2025].

Shen, Y. 2018. Library Space Information Model Based on GIS—A Case Study of Shanghai Jiao Tong University. *Information Technology and Libraries*, 37(3), 99–110. <https://doi.org/10.6017/ital.v37i3.10308>

Shorabeh, S. N., Varnaseri, A., Firozjaei, M. K., Nickraves, F., Samany, N. N. 2020. Spatial modeling of areas suitable for public libraries construction by integration of GIS and multi-attribute decision making: Case study Tehran, Iran. *Library & Information Science Research*, 42 (2), 101017. <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2020.101017>

Službeni glasnik Republike Srbije. 39/2013. *Pravilnik o nacionalnim standardima za obavljanje bibliotečko-informacione delatnosti*.

Službeni glasnik Republike Srbije. 52/2011 i 78/2021. *Zakon o bibliotečko-informacionoj delatnosti*.

Službeni glasnik Republike Srbije. 49/2019. *Zakon o nauci i istraživanjima*.

Solar, R., Radovan, D. 2005. Use of GIS for Presentation of the Map and Pictorial Collection of the National and University Library of Slovenia. *Information Technology and Libraries*, 24(4), 196–200. <https://doi.org/10.6017/ital.v24i4.3385>

Sujata, M., Sabuj, D. 2019. Changing Role of Academic Librarians in 21st Century: A Literature Review. *A Journal of Library and Information Science*, 13(1), 35–44. <https://doi.org/10.5958/0975-6922.2019.00006.8>

Šolar, R. Radovan, D. 2007. Geographic location as an access model to library collections – a pilot project of European Digital Library. *Knjižnica*, 51(3–4), 165–176.

Trtovac, A. 2017. Automatizacija biblioteka u Srbiji – istorijski pregled. *Bibliotekar*, 2, 101–114. Available at: <https://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/journals/bibliotekar/2017-2/bibliotekar-2017-59-2-7.pdf> [Accessed: 1.10.2025].

Urška, P. 2013. Kartiranje biografij slovenskih književnikov : od začetkov do sodobne prostorske analize v GIS. *Primerjalna književnost*, 36(2), 163–183, 298–302, 306. Available at: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-FCN3WTYY> [Accessed: 1.10.2025].

Vardakosta, I., Kapidakis, S. 2016. Geospatial data collection policies, technology and open source in websites of academic libraries worldwide. *The Journal of Academic Librarianship*, 42(4), 319–328. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2016.05.014>

Vardakosta, I., Aguilar-Moreno, E., Granell-Canut, C., Kapidakis, S. 2016. Geoskills among academic librarians in Greece, Cyprus and Spain. *The Journal of Academic Librarianship*, 42(5), 485–494. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2016.04.020>

Vidiček, M., Novljan, S. 2010. Uporabnost metod GIS pri načrtovanju knjižničnih storitev: nekaj primerov. *Knjižnica*, 54(1–2), 17–38. <https://doi.org/10.55741/knj.54.1-2.14283>

Vodeb, V., Vodeb, G. 2015. Spatial Analysis of the Public Library Network in Slovenia. *Journal of Library Administration*, 55(3), 202–220. <https://doi.org/10.1080/01930826.2015.1034047>

Xia, J. 2005. Locating Library Items by GIS Technology. *Collection Management*, 30(1), 63–72. https://doi.org/10.1300/J105v30n01_07

Yancheva, G. 2021. The Communication Model “Library - Reader” and the Information Paradigm of the XXI Century. PhD Thesis. Sofia: University of Library Studies and Information Technologies.

Yancheva, G. 2024. A Research Project for Mapping the Digital Initiatives of Bulgarian Libraries. *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage*, 14, 273–280. <https://doi.org/10.55630/dipp.2024.14.26>

Zhu, S., Ping B. 2015. The use of Geographic Information System in the development and utilization of ancient local chronicles. *Library Hi Tech*, 33(3), 356–368. <http://dx.doi.org/10.1108/LHT-03-2015-0028>

Župan, V. 2021. Mogućnosti razvoja ljudskih resursa za potrebe srpske ekonomije tokom krize izazvane covid-om 19 i nakon nje. *Ekonomski vidici*, XXVI(1–2), 143–153. Available at: <https://www.deb.org.rs/wp-content/uploads/2021/06/Ekonomski-vidici-1-2-2021-1.pdf> [Accessed: 1.10.2025].

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Chinese Civilization in Time and Space. 2025. Available at: https://ccts.sinica.edu.tw/intro_e.html [Accessed: 1.10.2025].

COBISS – Kooperativni online bibliografski sistem i servisi. 2025. Available at: <https://www.cobiss.net/sr/platforma-cobiss.htm> [Accessed: 1.10.2025].

eNauka. 2025. Organizacije. Available at: <https://tinyurl.com/3yehxjhs> [Accessed: 11.07.2025].

IAUS – Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije. 2024. Aktuelnosti. Available at: <https://iaus.ac.rs/stav-naucnog-veca-instituta-o-potrebi-ocuvanja-savremenog-arhitektonskog-nasledja/> [Accessed: 11.07.2025].

IZUM – Institut informacijskih znanosti, Maribor. 2025. Najčešća pitanja. Šta su bibliografski podaci a šta podaci o fondu?. Available at: <https://sr.cobiss.net/faq/> [Accessed: 11.07.2025].

John R. Borchert Map Library. 2025. Available at: <https://www.lib.umn.edu/collections/borchert> [Accessed: 1.10.2025].

Rječnik.com. 2025. Bibliografski podaci. Available at: <https://xn--rjenik-k2a.com/BIBLIOGRAFSKI%20PODACI> [Accessed: 11.07.2025].

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1. Часопис *Зборник радова* (бр.1–7), 1961–1975. издавач: ИАУС, Београд.
- Fig. 1. *Journal Zbornik radova* (No. 1–7) 1961–1975. Publisher: IAUS, Belgrade.
- Сл. 2. Концептуални модел преводњења библиографских јединица у ГИС базу података (са приказом мапираних локација архитектонских пројеката (чланака) који су публиковани у часопису *Зборник радова* 1961–1975 (бр. I–VII, ИАУС, Београд).
- Fig. 2. Conceptual model of transferring bibliographic units to the GIS database (with an overview map of the locations of architectural projects (articles) presented in the journal *Zbornik radova* 1961–1975 (No I–VII, IAUS, Belgrade)
- Сл. 3. Повезивање табеларних и мапираних података кроз селековање свих библиографских јединица у истој тематској групи (приказан је пример чланака који приказују пројекте медицинских установа у Београду)
- Fig. 3. Connection of tabular and mapped data through the selection of all bibliographic units in the same thematic group (the example of articles on medical building projects in Belgrade is shown)
- Сл. 4. Приказ основних информација за неколико изабраних радова, као што су: локација, илустрација из часописа, библиографски подаци и линкови према референтним базама података
- Fig. 4. Highlighting some basic information on selected articles, such as: the location, an illustration (sketch) of the project, bibliographic data, links to reference databases
- Сл. 5. Упоредни приказ постојећег и планираног, на примеру чланка: „Блок 30 на Новом Београду“, аутора Уроша Мартиновића и сарадника, *Зборник радова*, бр. 7, 1975.
- Fig. 5. Comparative view of the implemented and the planned, using the example of the article: “Block 30 in New Belgrade”, by Uroš Martinović and associates, *Zbornik radova*, No. 7, 1975.
- Сл. 6. Хиперлинк са библиографским записом у COBIB бази система COBISS. SR (приказан је пример чланка „Информативни центар на Тјентишту“, аутора Ранка Радовића, објављеног у *Зборнику радова*, бр. 7 из 1975. године, Cobiss link: <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/bib/1536105723>)
- Fig. 6. Hyperlink with a bibliographic record in the COBIB base of the COBISS. SR system (showing the example of the article: “Information Center at Tjentište”, authored by architect Ranko Radović, published in the journal *Zbornik radova*, No. 7 from 1975, Cobiss link: <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/1536105723>)
- Сл. 7. Увид у библиографски запис у оквиру COBIB базе за информације о доступним примерцима часописа у библиотекама и за приказ чланка у формату пуног текста у dCOBISS апликацији (приказан је пример чланка као на претходној слици).
- Fig. 7. Insight into a bibliographic record within the COBIB base for information on available copies of the journal in libraries, and an article in full-text format within the dCOBISS application (the same article is shown in the previous figure)

**RECONSTRUCTION OF THE CHRONOLOGY, AUTHORIAL POSITION, AND DESIGN
THEMES OF ARCHITECT RASTKO RADULOVIĆ IN FRENCH DESIGN STUDIOS
(1959–1964; 1972–1975)**

Оригиналан научни рад, рад примљен: јули 2025, рад прихваћен: октобар 2025.

Горан Анђелковић*

АПСТРАКТ

Српско-француски односи били су до сада предмет истраживања домаћих и међународних аутора. Ужа и специфична тематска подручја, као што су српско-француске архитектонске везе, немају још увек свеобухватни преглед у историји и теорији архитектуре. Значај њиховог истраживања огледа се у утврђивању непосредних и посредних француских утицаја на српски архитектонски и културни простор, развој српске архитектуре и естетску прочишћеност ауторског израза српских архитеката. Предмет истраживања рада су два професионална ангажмана архитекте Растка Радуловића (1933–2005) у Француској – први у Гујоновом (1959–1964) и други у Делбовом атељеу (1972–1975). Циљ истраживања је да се на основу делимично сачуване пројектне документације и ручних скица реконструише Радуловићев професионални ангажман у Француској и утврди његов ауторски допринос савременој архитектури. Истраживање се заснива на хипотези да су ова два кратка професионална ангажмана у Француској утицала на развој нових обликовних и просторних концепата у Радуловићевом опусу. Методологија истраживања укључује упоредну анализу, дедуктивни метод и преглед примарних и секундарних извора, с циљем поставке прецизне реконструкције хронологије, ауторске позиције и пројектантских тема током његовог професионалног ангажмана у француским пројектним атељеима, у шездесетим и седамдесетим годинама XX века. Резултати показују да је Радуловић у кратком периоду допринео отварању нових пројектантских тема, које су биле у складу са тада савременим тенденцијама и критикама владајућег модернистичког дискурса. Допринос овог истраживања огледа се у првој систематској реконструкцији хронологије, ауторске позиције и пројектантских тема Радуловића у француским пројектним атељеима, те усмерава даље правце проучавања који могу допринети бољем контекстуализованом разумевању српско-француских архитектонских веза.

Кључне речи: Растко Радуловић, савремена архитектура, Србија, Француска, 20. век

ABSTRACT

Serbian-French relations have so far been the subject of research by both domestic and international authors. Narrower and more specific thematic areas – such as Serbian-French architectural connections – still lack a comprehensive and systematic overview within architectural history and theory. The significance of researching these relations lies in identifying both the direct and indirect French influences on the Serbian architectural and cultural context, as well as on the development of Serbian architecture and the aesthetic refinement of the authorial expression of Serbian architects. This paper focuses on two professional engagements of architect Rastko Radulović (1933–2005) in France – the first in Gouyon's design studio (1959–1964) and the second in Delb's design studio (1972–1975). The aim of the research is to reconstruct Radulović's professional engagement in France, based on partially preserved project documentation and hand sketches, and to determine his authorial contribution to contemporary architecture. The research rests on the hypothesis that his relatively brief professional experiences in France had a formative impact on the development of new formal and spatial concepts within Radulović's oeuvre. The methodology applied encompasses comparative analysis, deductive reasoning, and a critical review of both primary and secondary sources, with the aim of reconstructing, with precision, the chronology, authorial position, and design themes during his professional engagement in French design studios in the 1960s and 1970s. The findings indicate that Radulović, even within a short period, contributed to the opening of new design themes that corresponded with the contemporary tendencies and critiques of the dominant modernist discourse. The contribution of this research lies in its systematic reconstruction of the chronology, authorial position, and design themes of Radulović's professional engagement in French design studios, while also pointing to further directions of inquiry that may contribute to a deeper contextualized understanding of Serbian-French architectural connections.

Keywords: Rastko Radulović, Contemporary Architecture, Serbia, France, Twentieth Century

* др Горан В. Анђелковић, унив. дипл. инж. арх., Студио АГ Архитектура, gioranoangelo@gmail.com, ORCID 0009-0009-9942-2820

Српско-француски односи доживели су прави процват током XX века. У послератном периоду, у складу са променом политичко-друштвеног система и државног уређења у Југославији, те појавом нових културних центара на светском плану, Француска је била и даље актуелна и пожељна одредница у стицању знања и укуса за уметност и естетски доживљај (франц. *de goût pour l'art et pour l'expérience esthétique*).

О српско-француским односима, као и о њиховом значају за обе културне средине, стручна и шира јавност упозната је путем досадашњих систематских истраживања у монографијама (Petrović, 2011; Vujović, 2011), зборницима (Novaković i Srebro, 2019), каталозима изложби (Reljić i dr., 2004; Petrović i Malović, 2012) и научним радовима (Sretenović, 2018).

Српско-француске архитектонске везе, као уже и специфично тематско подручје, до сада нису биле предмет свеобухватних систематских истраживања историчара и теоретичара архитектуре. Фрагментарно сагледавање стилских утицаја (Jovanović, 2001; Prosen, 2023) и историјских периода (Kadijević, 2005), усмерено проучавање појединачних дела (Bréon et Sretenović, 2013) или читавих градитељских опуса (Miletić-Abramović, 1986; Prosen, 2006; Mihajlov, 2022), као и образовање дескриптивних биографских и библиографских јединица у лексиконима (Maneвић i dr., 1999; Maneвић i dr., 2002; Maneвић i dr., 2008; Bogunović, 2005), допринели су идентификацији непосредних и посредних француских утицаја у српској архитектури.

Први пионирски корак ка систематском приступу проучавања уочених веза представља истраживање Љиљане Благојевић (Blagojević, 2017). Луцидном синтагмом *француских архитектонских одлазака и повратака* она мапира три личности из српске архитектуре,¹ које су имале непосредан додир са француском културном средином и које су преносиле, свака на свој начин, те утицаје путем архитектонског медија у српском културном простору. Одабиром различитих личности и просторних контекста доказала је да је свако од њих на свој начин доживљавао француску средину, градио другачији властити однос према њој, те на потпуно аутономан начин интерпретирао и преносио придобијена знања и стечена пројектантска искуства. У овом истраживању се имплицитно наслућује постављена дистинкција између двеју групација српских архитеката у Француској. Прву групацију чине они који су остали да живе и раде у Француској као *émigré архитекте*.²

Њихови доприноси се везују за тамошњу архитектуру, средину и културу. Другу групацију чине сви остали који су повремено боравили у Француској као *француски ђаци* (франц. *les étudiants français*). Ову другу групацију неопходно је додатно рашчланити на три подгрупације: школовање и дошколовање,³ научно и професионално усавршавање,⁴ те рад у пројектним атељеима и јавним институцијама.⁵

Овакав образовани фондус и контекст представља квалитетну полазну основу у систематском и усмереном истраживању два кратка професионална ангажмана архитекте Растка Радуловића (1933–2005), као студије случаја која омогућава бољу и јаснију контекстуализацију српско-француских архитектонских веза путем конкретних пројеката и реализација.

Губитак или недоступност пројектних документација у породичним заоставштинама, недовољна пажња истраживача и заинтересованост стручне периодике, као и изостанак непосредних интервјуа са архитектонским ствараоцима, представљају последице објективног ограниченог познавања ове теме и методолошког приступа њој. Дескриптивни и скромни наводи пројеката и реализација у биографским и библиографским јединицама недовољни су за почетак свеобухватних систематских истраживања овог поља српске архитектуре.

Поред наведеног, отежавајућу околност представља и однос домаћих аутора према страним сарадницима. Иако такав професионални ангажман носи предности у погледу стицања пројектантских знања и вештина, те самим тим и позитивних бенефита у виду придобијања релевантних професионалних референци, страни сарадници, који су значајно доприносили визуализацији и материјализацији идеја, те самим тим и оваплоћењу урбанистичких и архитектонских дела, углавном су остајали у сенци афирмисаних и друштвено прихваћених домаћих овлашћених архитеката.⁶

3 У Француској су током XX века на школовању и дошколовању биле следеће српске архитекте: Јован Бјеловић, Милутин Борисављевић, Војислав Ђокић, Александар Ђорђевић, Милан Злоковић, Бранислав Којић, Момир Коруновић, Милан С. Минић, Михаило Радовановић, Ранко Радовић, Миливоје Тричковић и Милка Чанак Медић.

4 На научном и професионалном усавршавању у Француској током XX века биле су следеће српске архитекте: Милета Бојовић, Милутин Главички, Сибин Ђорђевић, Иван Здравковић, Јосиф Најман, Богдан Несторовић, Ђорђе Табаковић, Мијат Тројановић и Михаило Чанак.

5 Професионално искуство у пројектантској пракси и градитељској делатности током XX века у Француској стицале су следеће српске архитекте: Слободан Драговић, Димитрије Иванчевић, Мирослав Јовановић, Милош Константиновић, Јован Крунић, Бранислав Маринковић, Слободан Михајловић, Јосиф Најман, Милорад Пантовић, Бранко Петричић и Растко Радуловић.

6 Професионални ангажмани архитеката Јосифа Најмана у међуратном и Мирослава Јовановића у послератном периоду потврђују релевантност изнете тезе. Најман, упркос професионалном ангажману и ауторском доприносу у оквиру Одељења за архитектуру Националне банке у Француској (1924–1926), није био званично наведен као сарадник у пројектним документацијама (Mihajlov, 2022). Јовановићев професионални ангажман био је несталан и праћен повременим доласцима у Београд и Југославију (1953–1958). Сведочанство о његовом учешћу у пројектовању пословне зграде на углу Јелисејских поља (франц. *Avenue des Champs-Élysées*) и улице Колизеј (франц. *Rue de Colisée*) у Паризу, која је у потоњим

1 Љиљана Благојевић у свом истраживању мапира Милана Злоковића, Мирослава Јовановића и Милету Бојовића.

2 У првој групацији најзначајније место заузима Аљоша Јосиф. Поред Јосифа, у прву групу спадају и Предраг М. Јанић и Јованка Тасовац Јанић.

Уочена евидентна ограничења намећу потребу и обавезу за додатним истраживањима. Овим истраживањем се прецизно идентификују и мапирају Радуловићеве пројекти и реализације, поставља темељ важног питања ауторске позиције српских архитеката у Француској, које у досадашњим познатим истраживањима српско-француских архитектонских веза није јасно сагледано, те доприноси историји модерне српске архитектуре у ширем контексту проучавања транснационалних утицаја током друге половине XX века, у једној динамичној размени идеја и пракси.

АРХИТЕКТА РАСТКО РАДУЛОВИЋ

Радуловић нема биографску и библиографску јединицу у лексиконима о српским архитектама XX века.⁷ Његово име се само помиње у два чланка о пројектима подземног пешачког пролаза испод Теразија – првом у часопису *Урбанизам Београда* (Јовановић, 1969) и другом у часопису *Архитектура урбанизам* (Ј., 1970) – и у два приказана пројекта у посебној публикацији Дирекције за изградњу и реконструкцију града Београда (Анон, 1969) – у оквиру поглавља о стамбеним блоковима, те о колском и пешачком саобраћају и трговима. На основу скромних и дескриптивних приказа ових пројеката може се закључити да Радуловићев пројектантски ангажман у Београду, Србији и ондашњој Југославији, као и у Француској, није био до сада предмет систематских истраживања историчара и теоретичара архитектуре.

Прво указивање на Радуловићев значај и допринос савременој архитектури начинио је његов савременик

фазама пројектовања и изградње промењена (Ковачевић, 2002), потврђује праксу потписивања пројеката од стране домаћих овлашћених архитеката, без навођења сарадника који су активно учествовали и ауторски допринесли.

7 Радуловић је рођен у Београду 1933. године. Архитектонски факултет Техничке велике школе (1948–1954) уписао је 1951. године. Вежбе и *ex cathedra* предавања похађао је код следећих наставника: Александра Дерока, Ђурђа Бошковића, Богдана Несторовића, Мате Бајлона (Mate Baylon), Милана Злоковића, Николе Добровића, Михаила Радовановића, Бранка Максимовића и других (Nestorović, 1996). По дипломирању (1957) запошљава се у Сектору за стамбену проблематику Завода за комуналну и стамбену делатност града Београда (1957–1959). Убрзо се одлучује да своје професионално усавршавање настави у Француској (1959–1964). Из породичних разлога се враћа у Југославију и запошљава у Дирекцији за изградњу и реконструкцију града Београда (1964–1972), где ради на значајним пројектима у Београду. Његов професионални ангажман, у великим пројектантским тимовима, везан је за пројектовање и изградњу два подземна пешачка пролаза – код Палате „Албанија“ и хотелу „Балкан“ и „Москва“ и робне куће „Београд“ – као и за реконструкцију градског блока оивиченог улицама Кнеза Милоша, Војводе Миленка, Ресавском и Вишеградском. Почетком седамдесетих година XX века одлучује се да поново оде у Француску (1972–1975). Његов професионални ангажман у Француској захвата Прва нафтна криза (1973). Смањивање инвестиција, нарочито у грађевинском сектору, довело је до масовних отпуштања у Француској и другим развијеним државама Западне Европе (Čanak, 2004). Радуловић, као страни сарадник, и поред стечене репутације и показаних компетенција био је на удару таласа масовног отпуштања. Таква околност утицала је на Радуловићеву одлуку о коначном повратку у Југославију (1975). По повратку, најпре се запошљава у пројектном атељеу „Бест-пројект“ (1975–1982), а потом самостално делује до своје смрти (1975–2005).

и колега из генерације АФ/51, архитекта Михаило Чанак, почетком новог века серијом чланака у свом гласилу *ARD Review* (Čanak, 2002; Čanak, 2002a; Čanak, 2003; Čanak, 2004, Čanak, 2005; Čanak, 2005a). Она је настала Чанковом намером да своја стечена теоретска и пројектантска сазнања о стамбеној проблематици надгради и прошири, али и да читаоцима приближи сопствени поглед и вредносни суд путем изабраних пројеката и реализација из Радуловићевог опуса, као и његова пројектантска размишљања.⁸ Иако садрже присутну субјективност, сентименталност и изостанак јасне методологије, што се може разумети у контексту прилагођавања приказа читалачкој публици, ови чланци били су засновани на личном контакту са Радуловићем као непосредним извором информација. Њихова вредност огледа се у приближавању Радуловићеве личности и са уважавањем временске дистанце они представљају релевантан секундарни извор у овом истраживању. Упоредном анализом примарних – делимично сачуване пројектне документације и оригиналних ручних скица – и секундарних извора – Чанкових чланака – поставља се квалитетна основа за проверу хипотезе утицаја ова два кратка професионална ангажмана у Француској на развој нових обликовних и просторних концепата у Радуловићевом опусу.

Делимично сачувана пројектна документација, захваљујући Радуловићевој систематичности, дуго година је била недоступна истраживачима након његове смрти.⁹ Она представља значајан примарни извор на коме се заснива прва систематска реконструкција његовог професионалног ангажмана у француским пројектним атељеима. Иако непотпуна и ограничена на фрагментарне графичке прилоге на којима је радио, она пружа драгоцену полазну основу за сложен и захтеван процес валоризације Радуловићевих урбанистичких и архитектонских остварења у Француској. Приказани изворни графички прилози по први пут се анализирају, тумаче, публикују и представљају стручној и широј јавности.

8 Поводом педесет година од уписа на Архитектонски факултет Техничке велике школе долази до иницијативе окупљања генерације АФ/51 (2001). Једномесечни сусрети били су у хотелу „Мажестик“, на Обилићевом венцу бр. 28. Ова, више спонтана, неформална и сентиментална, дружења допринела су поновном успостављању контакта између Чанка и Радуловића после пуних педесет година. Њихов однос убрзо прераста у интензивне кућне посете, редовно праћене разменама стручног мишљења и пројектантског искуства током последњих година Радуловићевог живота. Чанку, као франкофону и некоме ко је посредно познавао француску средину, привукао је посебну пажњу Радуловићев професионални ангажман у Француској, нарочито на пољу вишепородичне стамбене изградње.

9 Радуловићева пројектна документација дуго година била је у Чанковој приватној архиви. Неколико година након Чанкове смрти прешла је у приватну архиву аутора рада.

Упоредном анализом, дедуктивном методом и паралелним прегледом делимично сачуване пројектне документације и увида у постојеће стање на терену утврђени су Радуловићев пројекти и реализације у првом периоду професионалног ангажмана у Француској.

Након двогодишњег рада у Сектору за стамбену проблематику Завода за комуналну и стамбену делатност града Београда (1957–1959), Радуловић, тада двадесетшестогодишњи млади архитекта, одлучује да своје професионално усавршавање настави у Француској.¹⁰ Пројектантску праксу започиње у угледном француском пројектном атељеу Анрија Гујона (Henri Guyon), са седиштима у Сен Етјену и Паризу.¹¹ У послератном периоду, Гујон са својим сином, архитектом Ивом Гујоном (Yves Guyon), активно ради на подручју вишепородичне стамбене изградње у региону Рона–Алпи, посебно у свом родном граду Сен Етјен (Kaddour, 2013). Радуловић долази у Гујонов атеље по завршетку до тада највеће грађевинске операције по опсегу и броју изведених стамбених јединица у југоисточном делу Сен Етјена, познатом под називом Болије (франц. Beaulieu). Велика лабораторија стамбене изградње у овом француском граду, уједно и велико пројектантско искуство за самог Гујона и његове сараднике, била је највероватније пресудна да Радуловић донесе коначну одлуку да своје професионално усавршавање настави баш у овом атељеу.

Гујон је био архитекта локалног и регионалног реномеа, те представник такозване струје *умереног модернизма* (франц. *modernisme mesuré*) (Bonilla et Vallat, 1987). Подробним прегледом Гујоновог градитељског опуса уочава се сигурно владање свим стилским правцима у годинама између два светска рата и способност успешног прилагођавања захтевима средине и наручилаца.¹² У околностима присутног и глобално распрострањеног Ле Корбизијевог (Charles-Édouard Jeanneret Le Corbusier) утицаја, Гујон је, као

велики критичар таквог приступа архитектури, покушавао да извуче корисне елементе из модерног стила и прилагоди их својим вредносним начелима: *благостање, ваздух и светлост* (франц. *bien-être, air et lumière*) (Kaddour, 2013). На тај начин је стварао властиту и ауторски препознатљиву линију регионалне модерне архитектуре, те утицао на младе сараднике,¹³ међу којима је био и Радуловић.

На основу сачуване пројектне документације не може се са сигурношћу тврдити да ли је Радуловић радио у једном или наизменично у оба седишта Гујоновог атељеа. Из ње се може закључити једино да је његов професионални ангажман био везан за мале пројектне задатке у градовима на југоистоку Француске.

Први Радуловићев пројектни задатак био је пројекат ентеријера хола пословног простора (франц. *L'aménagement des bureaux E.D.F.*) у приземљу вишепородичног стамбеног блока Пастер (La résidence Pasteur, 1962–1964) у Мулхаусу (франц. Mulhouse). Две ручне перспективе¹⁴ (Сл. 1) пружају утисак владања цртачком техником и графичким приказивањем унутрашње архитектуре, истанчаног осећаја за човекомерност путем препознатљивих силуета људских фигура и већ изграђеног, профилисаног и рафинираног односа танких линија и пуних површина. У ентеријеру хола једноставних, сведених, чистих и правих линија посебну пажњу, као средишњи мотив композиције, привлачи отворено спирално степениште. У сачуваном цртежу детаља степеништа¹⁵ (Сл. 2) наслућују се први јасни Радуловићев афинитети, како према детаљу, тако и према целини композиције.¹⁶ Подробна разрада и пројектантска промишљеност резултирали су елегантном једнопотезношћу слободно постављеног комуникацијског елемента у простору. И не само то, већ и препознавањем јасне потребе за постизањем снажне обликовне, ликовне и ауторске естетике.¹⁷ Охрањена аутономност комуникацијског елемента, као творбеног дела ентеријера

10 На коначну одлуку утицао је његов породични миље, са још увек снажним сентиментом према Француској у првим деценијама након Другог светског рата. Сродство са сликарком Надеждом Петровић и полиматом Растком Петровићем, по којем је и добио име, односно са личностима које су неговале однос са француском културном средином (Сапак, 2005), представљало је чврст и подстицајан темељ у Радуловићевом кућном и породичном васпитању, као и квалитетну основу у његовом даљем институционалном образовању.

11 Гујонов атеље био је на следећим адресама: Трг Градске куће бр. 13 (франц. 13, Place de l'Hôtel de Ville) у Сен Етјену и Авенија Опере бр. 32 (франц. 32, Avenue de l'Opéra) у Паризу.

12 Гујонов *raison d'être* се у великој мери поклапа са пројектантским приступима архитектата Драгише Брашована и Рајка М. Татића у ондашњој Краљевини Југославији. Сва тројица су се истицала познавањем различитих стилских праваца, способношћу прилагођавања друштвеним вредностима и општеприхваћеним конструктима, те тражењу властитог препознатљивог ауторског израза у архитектури.

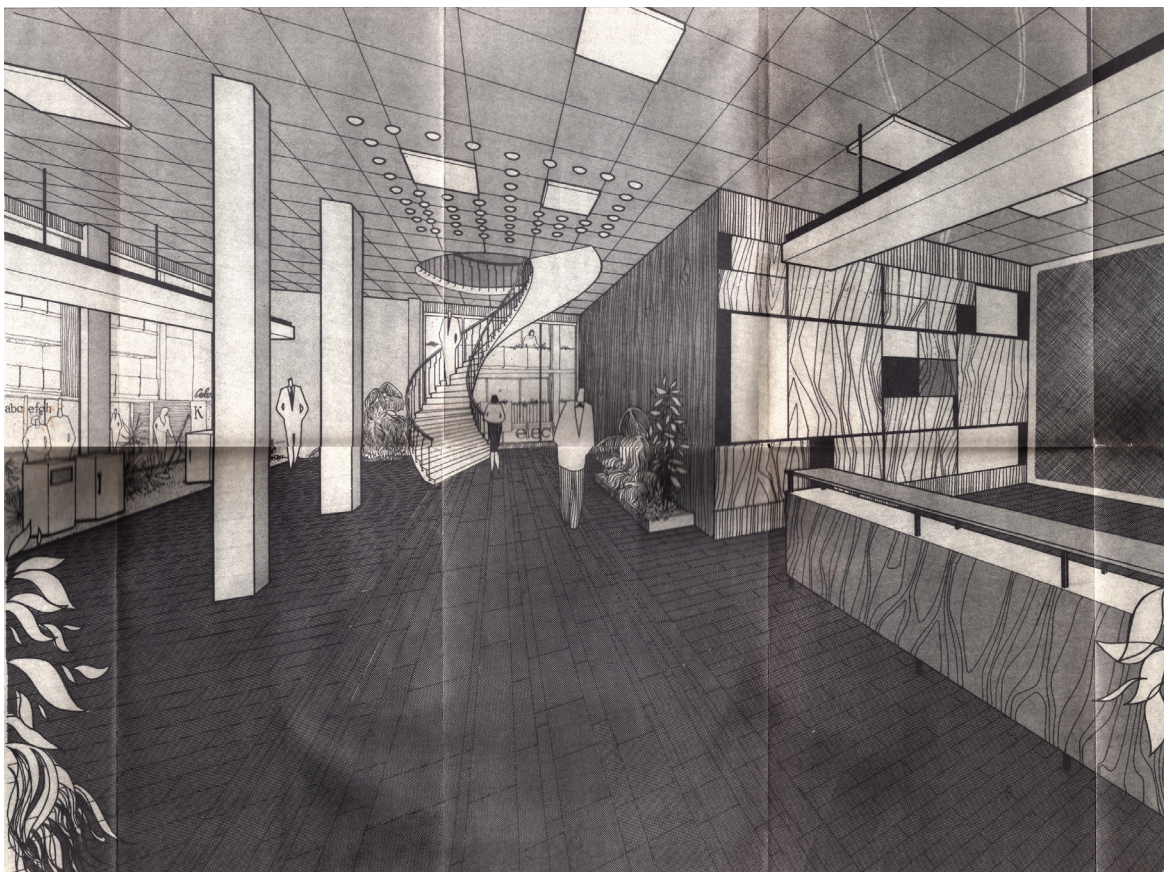
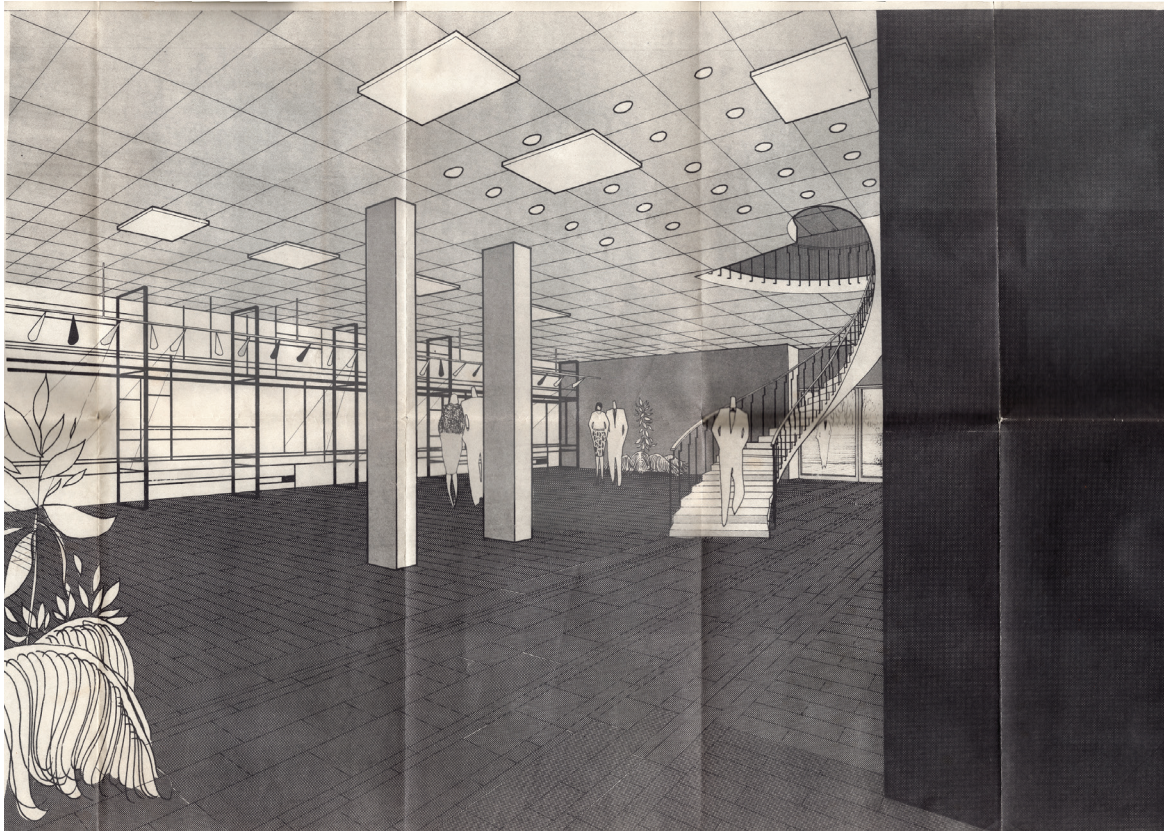
13 Уважавајући праксу непотписивања сарадника на пројектима и имајући у виду реноме Гујоновог атељеа, може се само претпоставити да је владало велико интересовање код младих архитеката за стицање знања и искуства у таквом радном окружењу. У том контексту остаје отворено питање Радуловићеве мреже контаката са другим сарадницима у Гујоновом атељеу.

14 Датација цртежа је из априла 1962. године (101 x 58 цм, озалид-папир).

15 Датација цртежа је из априла 1962. године (101 x 58 цм, озалид-папир).

16 На цртежу детаља спиралног степеништа уочава се и мали вертикални пресек. На основу њега се може закључити да је спирално степениште требало да повеже више етажа: подрум, приземље и први спрат.

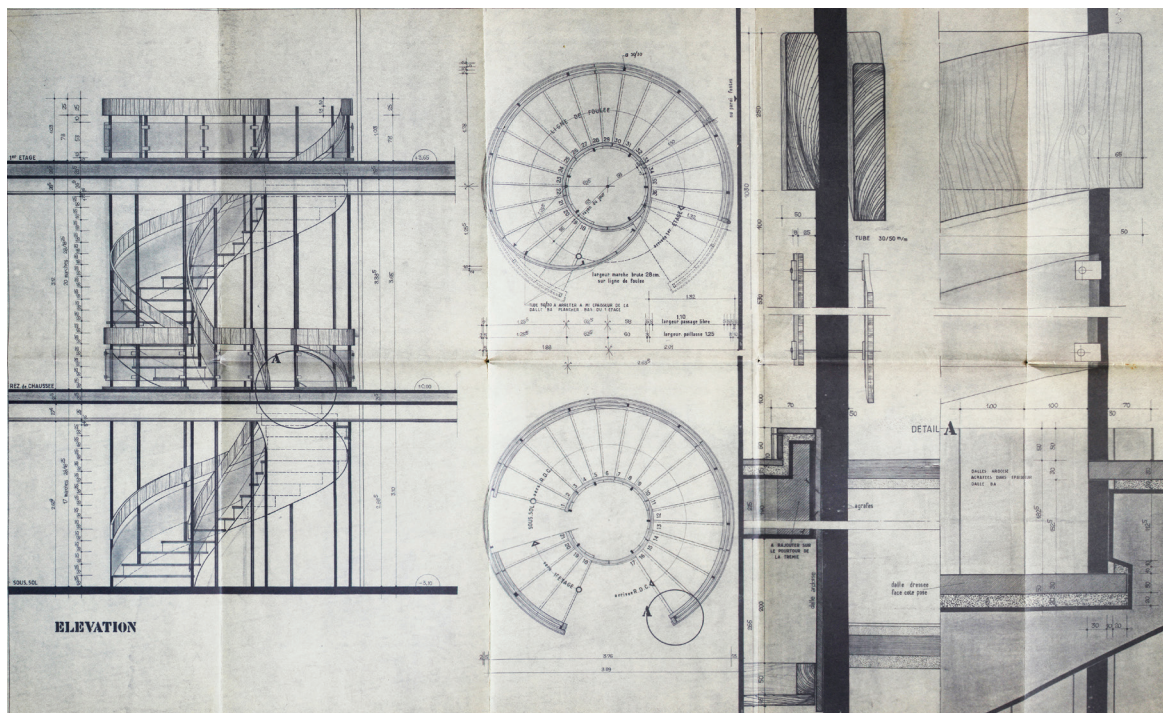
17 Започету пројектантску тему у Мулхаусу Радуловић заокружује и коначно уобличава у пројектима ентеријера једанаест бутика, једног снеч-бара и турист-бироа у подземном пешачком пролазу код Палате „Албанија“, као и у пројектима ентеријера једанаест бутика у подземном пешачком пролазу између хотелâ „Балкан“ и „Москва“, с једне, и робне куће „Београд“, с друге стране. Њих карактерише обликовни рафинман, промишљен избор примењених савремених материјала, јасан и истанчан однос линија и површина, додатно оплемењен текстурама и контрастним колоритима, логичан распоред и једнопотезан след просторних целина.

Сл. 1. Перспективе пословног простора са отвореним спиралним степеништем, Мулхаус, 1962. / Fig 1. Office interior perspectives with an open spiral staircase, Mulhouse, 1962.

хола пословног простора, носила је са собом широк спектар могућности експериментисања са завршном обрадом. Уместо до тада коришћених пуних рубних површина – видљивих у Ле Корбизијеовим изведеним

пројектима куће са атељеом сликара Амедеа Озенфана (Amédée Ozenfant) у Паризу (1922) или Виле Савоје у Поасију (1928) – Радуловић тежи ка добијању ваздушастог и бестежинског односа између степеништа као дела и

Сл. 2. Деталј отвореног спиралног степеништа, 1962. / Fig. 2. Detail of the open spiral staircase, 1962.

хола као целине. Дрвена обрада рукохвата и елганција чистих стаклених површина, са истакнутим челичним носачима, пратиле су армиранобетонски спирални крак, чинећи са њим јединствену, складну и заокружену композицијску целину. На овом малом пројектном задатку, на коме се запажа успешна интеграција цртачке технике и просторне концепције на нивоу идеје, визуализације и завршне обраде, Радуловић је потврдио компетенције које су му омогућиле професионални ангажман на даљим пројектима и сарадњу са другим француским архитектама. Поред тога, овај мали пројектни задатак допринео је развоју Радуловићевог односа према детаљу, који ће бити препознатљив у његовом каснијем раду.

Други Радуловићев пројектни задатак био је проширење средње техничке школе (франц. *A grandissement du Lycée technique Gymnase 3e tranche*, 1963),¹⁸ односно данашње гимназије Карно Роан (франц. *Gymnase Carnot Roanne*), у малом граду Роан на Лоари.¹⁹ Гујон тада успоставља блиску сарадњу са архитектом Жаном Дубуисоном (Jean Dubuisson), значајним представником послератне француске архитектуре, нарочито на подручју становања, као и добитником Награде Рима (франц. *Grand prix de Rome*, 1945). За младог Радуловића ова успостављена сарадња значила је изузетну прилику стицања драгоценог пројектантског искуства.

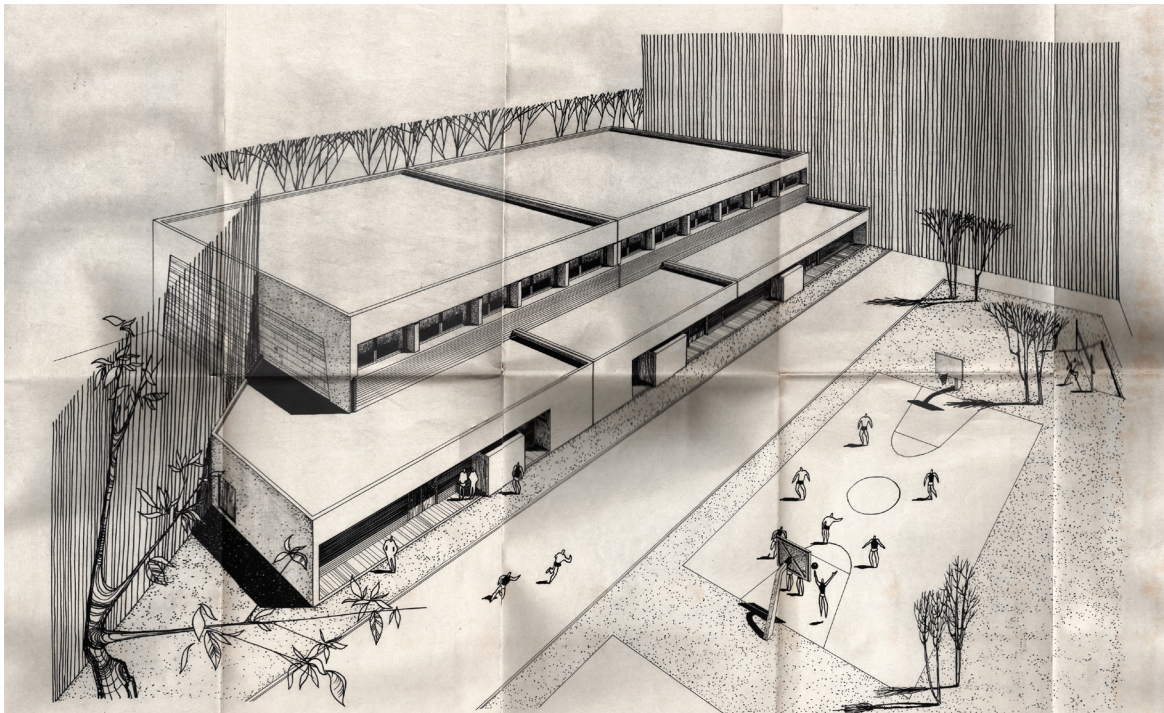
Перспектива планираног проширења школе²⁰ (Сл. 3) даје јасан приказ два прожета правоугаона кубуса, приземног постаментa и повученог првог спрата. Хоризонталистичка структура, са игром „пуних“ и „празних“ фасадних површина, представља синтезу универзалних и регионалних вредности модернистичког дискурса на почетку шездесетих година XX века. Строга призматична структура додатно је покренута и динамизована убацивањем силуeta људских фигура, заштитним и препознатљивим Радуловићевим знаком. „Фигуре у покрету“ приказују праву природу пројектованих отворених простора у дворишту школе. Недостатак других графичких прилога ограничава даљу детаљну анализу овог пројекта. На основу сачуваног перспективног цртежа и увида у постојеће стање на терену може се једино претпоставити концепт просторно-функционалне организације школског објекта. Затворен карактер фасадног фронта према Булевару Барона Марпеа (франц. *Boulevard Baron du Marais*), са високо постављеном хоризонталном траком прозорских отвора и армиранобетонских оквира, обложених црним керамичким мозаиком, упућује на намену двоетажне фискултурне сале. Отворен карактер школског објекта према дворишту доприноси успостављању наизменичног ритма прозорских отвора и армиранобетонских оквира у зони повученог првог спрата, где су предвиђене учионице. Посебну пажњу привлачи образован трем, као цезура између школског објекта и дворишта у зони приземне етаже, оплемењен топлим дрвеним површинама и стратешки постављеним параванима.²¹

¹⁸ Наручилац пројекта проширења средње техничке школе било је тадашње Министарство за национално образовање (франц. *Ministère de l'Éducation Nationale*).

¹⁹ Школа се налази у улици Елизеа Реклија бр. 38 (франц. 38, Rue Elisée Reclus).

²⁰ Датација цртежа је из априла 1962. године (101 x 58 cm, озалид-папир).

²¹ Радуловићево решење, које је било оплемењено топлим дрвеним површинама и стратешки постављеним параванима, у даљој фази пројектовања и изградње било је доста сведено, а на крају и сасвим поједностављено изведено.

Сл. 3. Перспектива планираног проширења средње техничке школе, Роан на Лоари, 1962. / Fig. 3. Perspective of the planned extension of the secondary technical school, Roanne, 1962.

Оба пројектна задатка, на којима је Радуловић био активно ангажован, представљала су оваплоћење Гујонових вредносних начела, надградњу сопствених пројектантских ставова из ранијег периода и развој афинитета према појединим пројектантским темама. Пројекти су били резултат јасне критике Ле Корбизијевог утицаја на светском нивоу и устрајавања на регионалној контекстуалности модернистичког дискурса, као препознате специфичне вредности током шездесетих година XX века.

ПРОФЕСИОНАЛНИ АНГАЖМАН У ДЕЛБОВОМ АТЕЉЕУ (1972–1975)

Истим методолошким приступом утврђени су Радуловићеви пројекти и реализације у другом периоду професионалног ангажмана у Француској.

Након осмогодишњег рада у Дирекцији за изградњу и реконструкцију града Београда (1964–1972), Радуловић, као тридесетдеветогодишњак, поново одлази у Француску. Своју пројектантску праксу сада везује за Париз, где ради у угледном пројектном атељеу U.R.B.A.T.E.C. француског архитекте Жана-Робера Делба (Jean-Robert Delb),²² такође добитника Награде Рима (франц. Grand prix de Rome, 1957), и његових блиских сарадника, Мишела Шесноа (Michel Chesneau), Жана Вероле (Jean Verola), Б. Лаланда (B. Lalande) и Д. Дегирменџиана (D. Degirmencian). У односу на претходно искуство у Гујоновом атељеу, Радуловић

има прилику да сарађује на пројектима у оквиру велике и пројектантски изазовне урбанистичко-архитектонске операције у градској четврти Ла Дефанс (франц. La Défense). У том контексту, његово претходно осмогодишње искуство у Дирекцији за изградњу и реконструкцију града Београда било је драгоцено у приступу решавању сложенијих пројектних задатака.

Поред професионалног ангажмана на бројним пројектима овог атељеа,²³ зрелост Радуловићевог ауторског израза достиже свој врхунац на пројектима вишепородичних стамбених комплекса у Тјеу (франц. Thiais) и Сирену (франц. Suresnes), те у реализацији јавног простора Острво Буалдје II (франц. Îlot Boieldieu II) у Ла Дефансу.

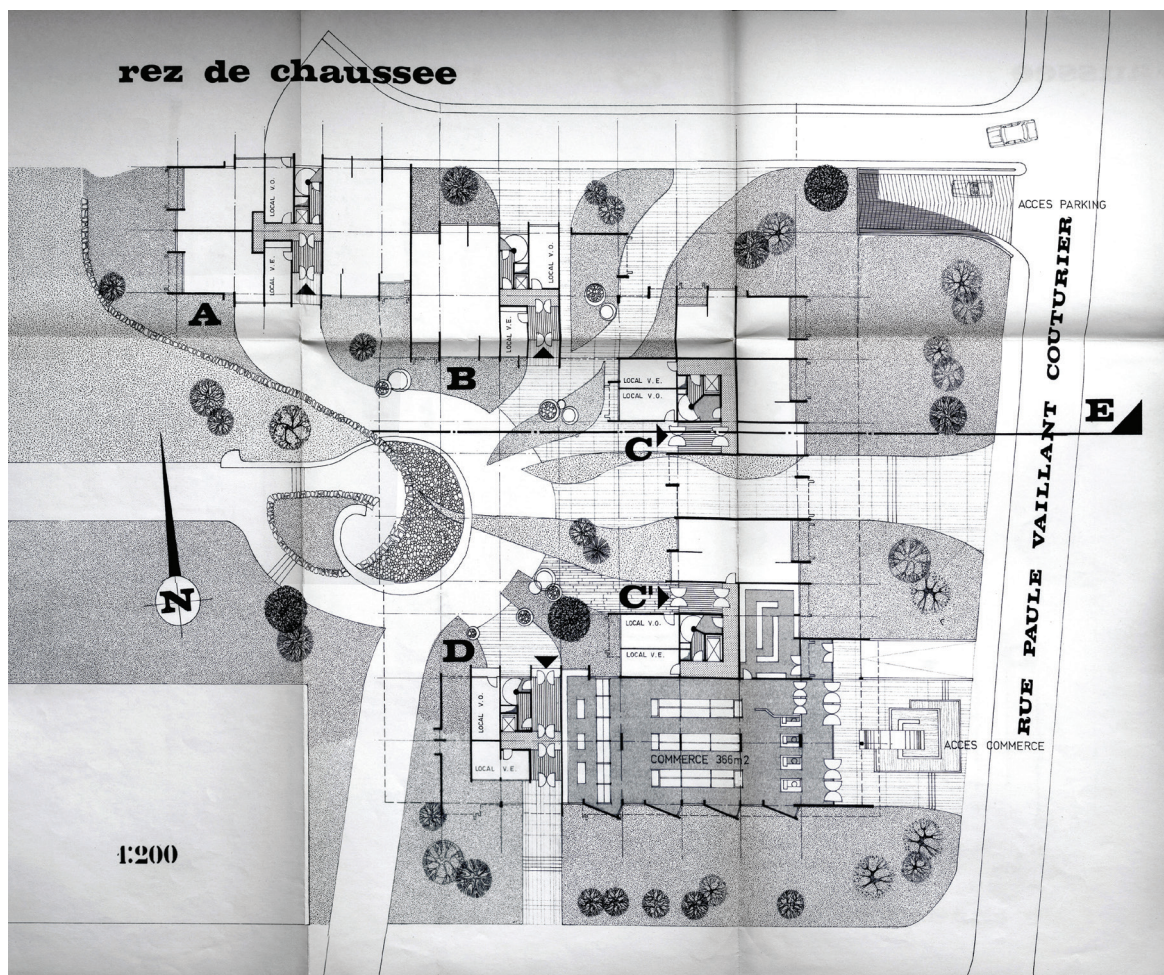
Анализа вишепородичног стамбеног комплекса у Тјеу (1973),²⁴ који је промењен у каснијим фазама пројектовања и изградње,²⁵ заснива се на сачуваној пројектној документацији. Овај комплекс представља еклатантан пример складно уклопљеног објекта у унутрашњости градског блока између Авеније Версај (франц. Avenue de Versailles), те улица Виктора Баша (франц. Rue Victor Basch)

²³ Радуловић је радио на следећим пројектима: пословно-стамбена кула Супер 18° (франц. Super 18°, 1972–1974), позната и као Кула Букри (франц. La Tour Boucry); стамбени блок (1973) у Шарантон ле Пону (франц. Charenton-le-Pont); и стамбени меандер (1973) на Авенији Симона Боливара (франц. Avenue Simon Bolivar).

²⁴ У заоставштини су сачувани следећи цртежи: два ситуациона плана комплекса са партерним уређењем (84 x 63 и 45 x 78 cm, озалид-папир), схема намена површина (30 x 87 cm, озалид-папир), основе склопа В (45 x 78 cm, озалид-папир), С и С' (73 x 60 cm, озалид-папир), основа првог нивоа гараже (45 x 76 cm, озалид-папир), те јужна (30 x 70 cm, озалид-папир) и источна фасада комплекса (30 x 64 cm, озалид-папир).

²⁵ На локацији су изведена два вишепородична стамбена блока, са доста сведеном и поједностављеном архитектуром у односу на Радуловићево решење.

²² Седиште Делбовог атељеа било је у улици Виктора Игоа бр. 326 (франц. 32bis, Rue Victor Hugo), у париском предграђу Пито (франц. Puteaux).

Сл. 4. Основа приземља са партерним уређењем вишепородичног стамбеног комплекса, Тје, Париз, 1973. / Fig. 4. Ground floor plan with landscape design of the multi-family residential complex, Thiais, Paris, 1973.

и Пола Вајана Кутирјеа (франц Rue Paul Vaillant Couturier). Рашчлањеност основа склопова и њихова висинска варијабилност су утицали на образовање динамичне, покренуте и степенасте структуре у отвореном градском блоку. Овај обликовни приступ композицији показује јасно Радуловићево удаљавање од устаљених модернистичких образаца и наговештај његовог трагања за новим ауторским изразом у првим, конкретним, обрисима постмодерниситичког дискурса у архитектури на светском плану. Такође, његов приступ, посматран у француском и светском контексту, заснивао се на јасној линији идеја, експеримената и пракси пројектантског тима Аљоше Јосића, Жоржа Кандилиса (Georges Candilis) и Шадраха Вудса (Shadrach Woods), са међународном репутацијом (Candilis, Josic, and Woods, 1978), које су следили многи аутори тога доба. Радуловић у конкретном пројекту покушава да направи малу критичку синтезу урбанистичких органских форми и архитектонске препознатљивости фасадних pročеља, узимајући као узор *Звездани град* (франц. La Cité de l'Etoile) у Бобињију (франц. Bobigny). У критичком преиспитивању отвара нову пројектантску тему – силуету објекта – до тада непрепознату и недовољно искоришћену

у разбијању монотоности великих вишепородичних стамбених структура. У рашчлањивању вишепланског фасадног pročеља пројектованог комплекса користи комбинацију бетонских скулптуралних елемената примарне и секундарне пластике, са израженом реминисценцијом на Ар деко,²⁶ те геометријског поретка правилних, чистих и равних стаклених површина. Вишепородични стамбени комплекс је састављен из пет ламела, означених латиничким словима (A, B, C, C' и D), са укупно сто стамбених јединица различитих структура и површина, од гарсоњера до петособних станова.

Радуловић посебну пажњу посвећује питању партерног уређења објекта и његове непосредне околине.²⁷ (Сл. 4) Предвиђеном двоетажном гаражом у подземном делу комплекса ослобађа велику јавну површину, која постаје вредан потенцијал при обликовању партера и парковске архитектуре. Раздвајањем пешачког и колског саобраћаја обезбеђује висок степен квалитета непосредне

²⁶ Радуловићева скулптуралност примарне и секундарне пластике на бетонским површинама може се тумачити и као својеврсни омаж Гујону и његовом ардекоизованом модернизму из међуратног периода.

²⁷ Изведено партерно уређење даје само назнаку Радуловићеве идеје из сачуване пројектне документације.

окоline комплекса, те самим тим и подизање стандарда становања. Артикулацијом текућег и континуираног јавног простора, као саставним и равноправним елементом архитектонског обликовања, слободнијим формама партера у односу на чврсту геометријску поставку објекта и тактилношћу примењених материјала, Радуловић на почетку седамдесетих година XX века постиже човекомерно решење повезивања комплекса са тлом, успешно надграђујући своју раније показану склоност ка детаљу.

Радуловић започету пројектантску тему спиралног степеништа из Гујоновог атељеа у овом пројекту даље надграђује. У правоугаоном вертикалном комуникацијском језгру, потпуно аутономном у односу на успостављене коридоре хоризонталне комуникације и издвојено лифтовско окно, предвиђа простор са спиралним степеништем, као и са пратећим техничким и другим помоћним просторијама. Спиралном степеништу, сада у дефинисаним затвореним габаритима објекта, даје посебан акценат у виду динамичних кровних завршетака – засечених цилиндричних „капа“ – заправо наглашених места изласка на кров, који играју значајну улогу у образовању силуете комплекса.

Успешно решење непосредне окоline вишепородичног стамбеног комплекса у Тјеу утицало је да следећи Радуловићев пројектни задатак буде пројектовање парковске архитектуре у Ла Дефансу. Између високих пословних кула Дубл ве (франц. La Tour W, 1974) и Френклин (франц. La Tour Franklin, 1972)²⁸ требало је пројектовати

мали терасаст плато.²⁹ Потреба за оваквим простором, службено названим Острво Буалдје II, заснивала се на хуманизацији слободног простора и његовом додатном озелењавању у ситуацији изградње великог и високог грађевинског фонда ове париске четврти. У том погледу се може рећи да је овај Радуловићев пројекат настао као резултат великих критика урбанистичко-архитектонске операције Ла Дефанс у ондашњем париском контексту.

У заоставштини сачувана су два цртежа детаља овог терасастог платоа.³⁰ (Сл. 5) Њиховом анализом и упоређивањем стања на терену пре реновације³¹ утврђена је синтеза Радуловићевог афинитета према детаљу и уклапању изграђеног платоа са тлом. Она је јасно сублимисала Радуловићев ауторски став, са израженим контекстуалним сензибилитетом, избором природних материјала, те тражењем еколошки квалитетног и естетски одрживог решења неувичајеног споја баште и терасе у овом париском јавном простору, између високих пословних кула и ниских стамбених комплекса.

Анализа вишепородичног стамбеног комплекса у Сирену (1974–1975),³² који је у потпуности промењен у каснијим

29 Наручилац пројекта Острво Буалдје II је јавна установа за развој региона Ла Дефанс (франц. L'Établissement public pour l'aménagement de la région de la Défense).

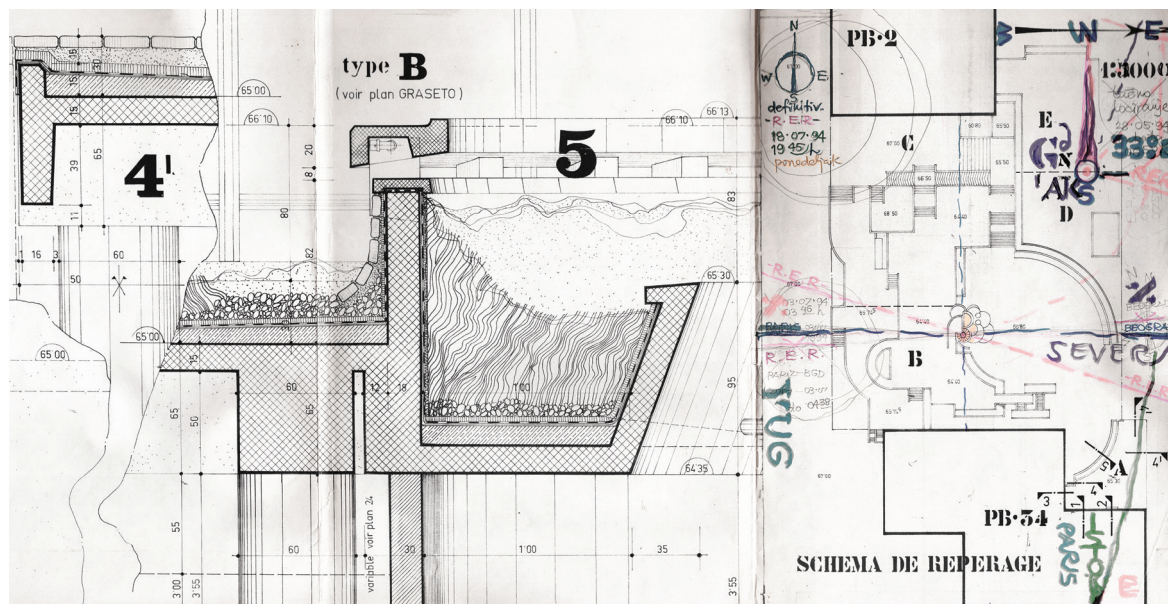
30 Датације су 7. 11. 1973. и 10. 12. 1973. године (172 x 30 cm и 153 x 30 cm, озалид-папир).

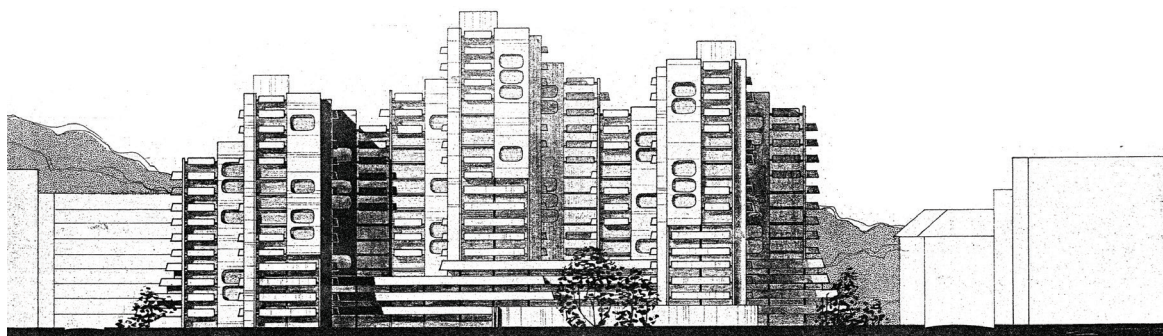
31 Расписаним конкурсом и изабраним првонаграђеним решењем кренуло се у процес реновације Радуловићеве баште-терасе (2014–2019). Првонаграђеним решењем пројектног атељеа Мааги биле су осавремењене и квалитетно реинтерпретиране вредности изворне замисли овог јавног простора. Таквим поступком регенерације постојећег амбијента, са уочавањем потенцијала старог и изворног решења, добијен је нови квалитет и значајно је подигнут стандард у пројектовању јавних простора овог типа.

32 У заоставштини су сачувани следећи цртежи: план маса (A4 формат), пресеци (A4 формат), фасаде (A4 формат), основа склопа кула (31 x 35 cm,

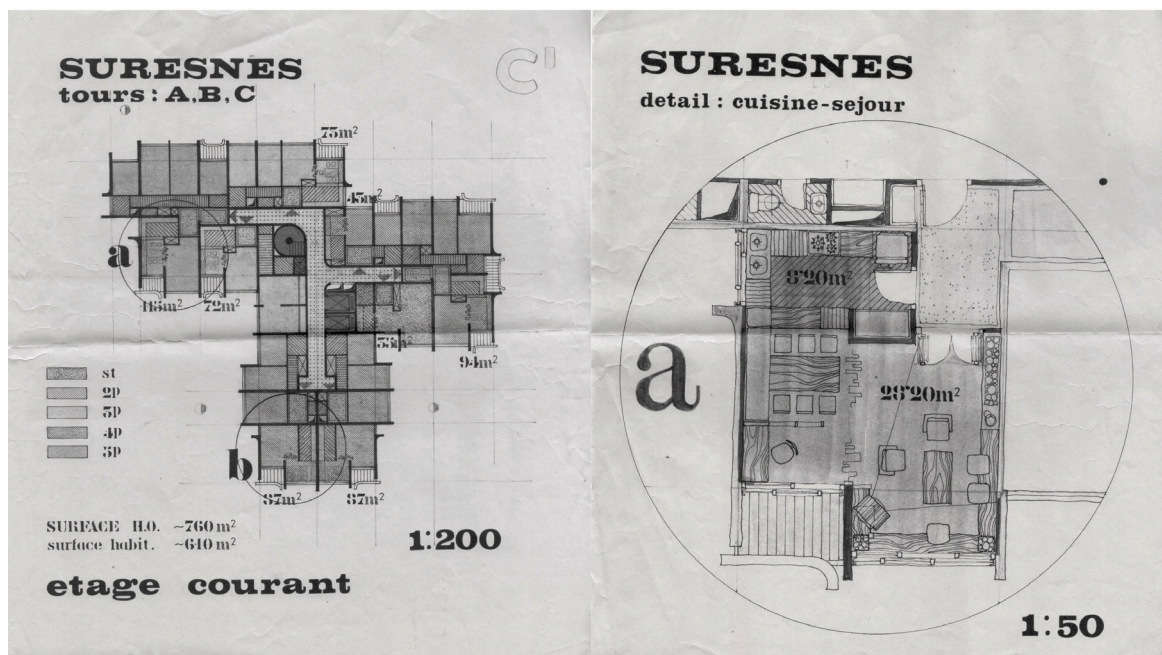
28 Аутори пословних кула су архитекте Шесно, Делб, Лаланд и Верола.

Сл. 5. Детаљи терасастог платоа „Острво Буалдје 2“, Ла Дефанс, Париз, 1973. / Fig. 5. Details of the terraced plateau “Îlot Boieldieu II”, La Défense, Paris, 1973.

facade quai

Сл. 6. Фасадно прочеље вишепородичног стамбеног комплекса из правца Сене са основом склопа и детаљем дневног боравка и кухиње у једном типу стамбене јединице, Сирен, Париз, 1974–1975. / Fig. 6. Facade of the multi-family residential complex from the Seine side, with a floor plan of the unit cluster and a detail of the living room and kitchen in one type of residential unit, Suresnes, Paris, 1974–1975.

фазама пројектовања и изградње,³³ заснива се на сачуваној пројектној документацији. Сеченом репутацијом и показаним компетенцијама на ранијим пројектима у атељеу добио је изузетну прилику да оствари зрело и закључно дело другог професионалног ангажмана у Француској. (Сл. 6) У односу на раније пројектне задатке, који су обухватили делове већих урбанистичко-архитектонских целина, сада је у габаритима једног градског блока, димензија 130 x 130 метара, оивиченог Кејом Галиени (франц. Quai Gallieni), те улицама Порт о Вин (франц. Rue du Port aux Vins), Ледри Ролен (франц. Rue Ledru Rollin) и Пажес (франц. Rue Pagès), требало пројектовати нову, јединствену и компактну физичку структуру, са око 600 стамбених јединица различитих површина и структура. Да би избегао утисак „зида на реци“, Радуловић декомпонује

и рашчлањује примарне масе комплекса. Истовременим очувавањем јединственог фасадног фронта на реци Сени, рашчлањавањем маса комплекса и образовањем јасне артикулације текућих и континуираних јавних простора у партеру, као јасном ауторском тежњом ка повезивању објекта са тлом, настаје потпуно нов однос према градском блоку-комплексу у париској и француској архитектури седамдесетих година XX века. Може се закључити да је све отворене пројектантске теме први пут сублимисао у потпуности на једном месту.

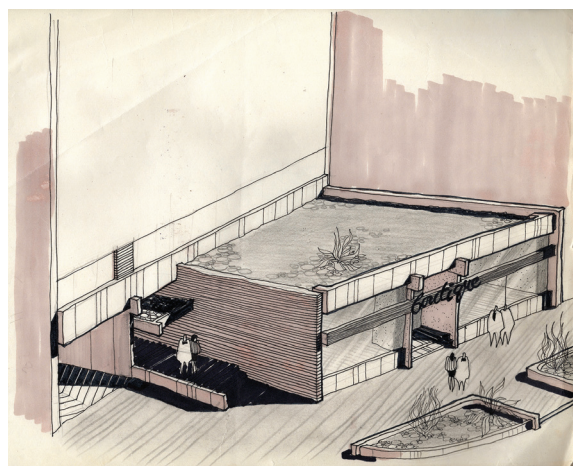
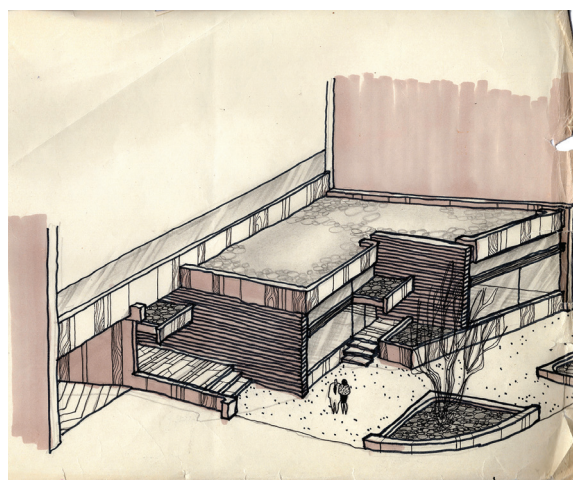
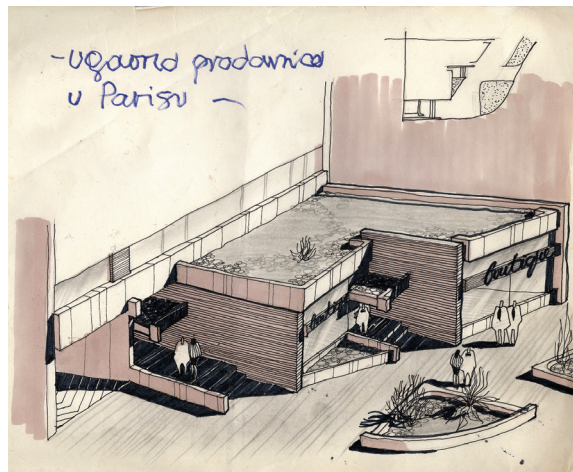
Синтеза хоризонталне и вертикалне структуре резултирала је јединственим третманом свих пет фасадних површина комплекса. Хоризонтална структура, са атријумима, као интимнијим обликом јавног простора у односу на улицу, и игром нивоа, као надградњом ранијих идеја из пројекта Острво Буалдје II, представља повезујућу компоненту између тла, партерних површина и вертикалног дела комплекса. Наизменичном сменом „врхова“ и „долина“, односно смичућих и степенастих габарита трију кула,

озалид-папир), те детаљ кухиње и дневног боравка у оквиру једног типа стамбене јединице (27 x 30 цм).

³³ Градски блок је потпуно другачије изведен у односу на Радуловићево решење, са доста једноставнијом архитектуром и предвиђеном мешовитом наменом у ивичној блоковској градњи.

решчлањених основа и фасадних површина, као најзрелијом надградњом почетних идеја силуете комплекса, добијена је динамична и покренута топографија овог париског градског блока и тродимензионална слика градског пејзажа, као потпуно нова просторна и контекстуална вредност урбанистичког и архитектонског пројектовања. Таквом концепцијом остварени су природан начин проветравања, како целине, тако и њених посебних делова, као и одговарајућа осветљеност стамбених просторија

Сл. 7. Три студијске скице угаоне продавнице, Тје, Париз, 1973. / Fig. 7. Three study sketches of a corner shop, Thiais, Paris, 1973.

у хоризонталном и вертикалном делу комплекса, што је недвосмислено допринело и високом квалитету становања и подизању хигијенско-здравственог стандарда.

Раније искуство у Гујоновом атељеу и рад у Дирекцији за реконструкцију и изградњу града Београда били су основна подлога за даљи развој обликовних и просторних концепата током другог професионалног ангажмана у Француској. Од поштовања Гујоновог вредносног начела до прихватања идеја, експеримената и пракси пројектантског тима Јосића, Кандилиса и Вудса, као међународних ауторитета тога доба, Радуловић је градио сопствени ауторски израз отварањем нових пројектантских тема.

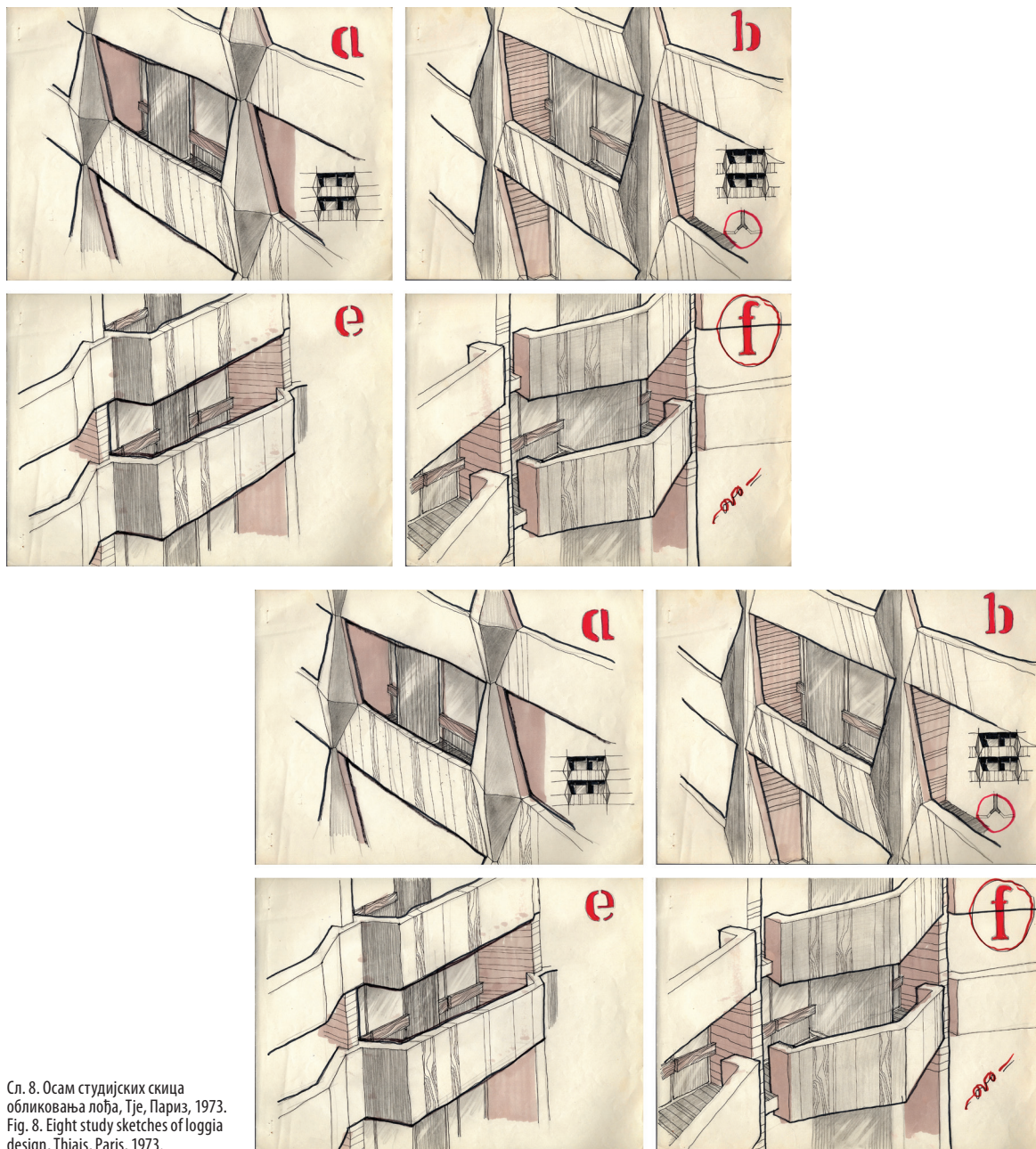
РАДУЛОВИЋЕВЕ РУЧНЕ СКИЦЕ

Посебан куриозитет представљају сачуване оригиналне Радуловићеве ручне скице из другог професионалног ангажмана у Француској,³⁴ као вредан материјални артефакт. У односу на делимично сачувану пројектну документацију, ручне скице приближавају Радуловићеву студиозност на нивоу разраде детаља и примењених материјала, као и његову контролу над свим фазама разраде пројекта и паралелни развој форме и функције, те самим тим омогућавају увид у то каква је архитектура пројектованог вишепородичног стамбеног комплекса у Тјеу могла да буде да је реализована према изворним замислима.

Према утврђеним пројектантским темама којима се Радуловић активно бавио током првог и другог професионалног ангажмана, скице се могу разврстати у четири групе:

1. Аксонометријске студијске скице три варијанте угаоне продавнице – бутика (франц. boutique) – приказују студиозан процес истраживања односа између тла и вишепородичног стамбеног комплекса у нивоу приземља и партера. (Сл. 7) У варијацијама се посебно испитује однос волумена, улаза и приступа бутику, с једне, и партерних слободних и зелених површина као јасно артикулисаних праваца, с друге стране. Синтезни пројектантски приступ урбанизму и архитектури на нивоу детаља допринео је подједнако обликовном решењу комплекса и његове непосредне околине.

³⁴ Скице су цртане на квалитетним папирима приближног формата А4 и А5, као пратећи неформални и лични материјал пројектних документација, али и као важно сведочанство о ауторском сензитивитету и промишљеном процесу пројектовања од првих, примордијалних, концептуализација до коначних материјализација објеката. На њима се уочава неубичајена синтеза чистих и правих линија, својствених техници архитектонског цртежа, прво контурно повучених графитном оловком, а потом додатно подебљаних рапидографом или танким црним фломастером, и тонски нијансираних површина, својствених сликарској техници акварела. Ова синтеза упечатљиво сублимише Радуловићеву ликовност, цртачку уметност, линијску процишћеност и површинску полихромност.

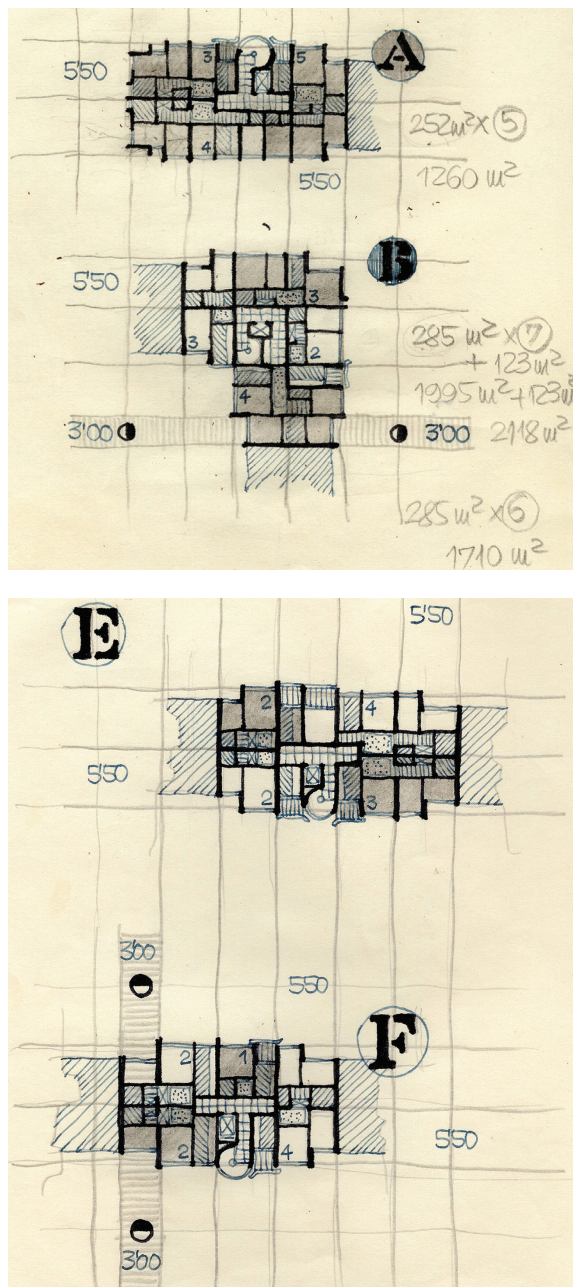
Сл. 8. Осам студијских скица обликовања лође, Тје, Париз, 1973.
Fig. 8. Eight study sketches of loggia design, Thiais, Paris, 1973.

2. Студијске скице осам варијанти лође приказују испитивање концептуалних могућности односа обликовања и скулптуралности овог архитектонског елемента као интегралног дела фасадног pročеља комплекса. (Сл. 8) У свим варијантама лође промишља се начин повезивања примарних и секундарних маса префабрикованих армиранобетонских елемената, који су због присутних детаља веза доведени до изражене скулптуралне обраде. Јасно је уочљив афинитет ка разрешавању пројектантских проблема и посвећивању пуне пажње свим детаљима разраде пројекта и објекта.
3. Студијске скице шест основа склопова (Сл. 9) приказују испитивање функције на нивоу склопа и стамбених јединица различитих површина и структура унутар тако образованих рашчлањених маса комплекса. Оне потврђују да је настанак форме комплекса и његове

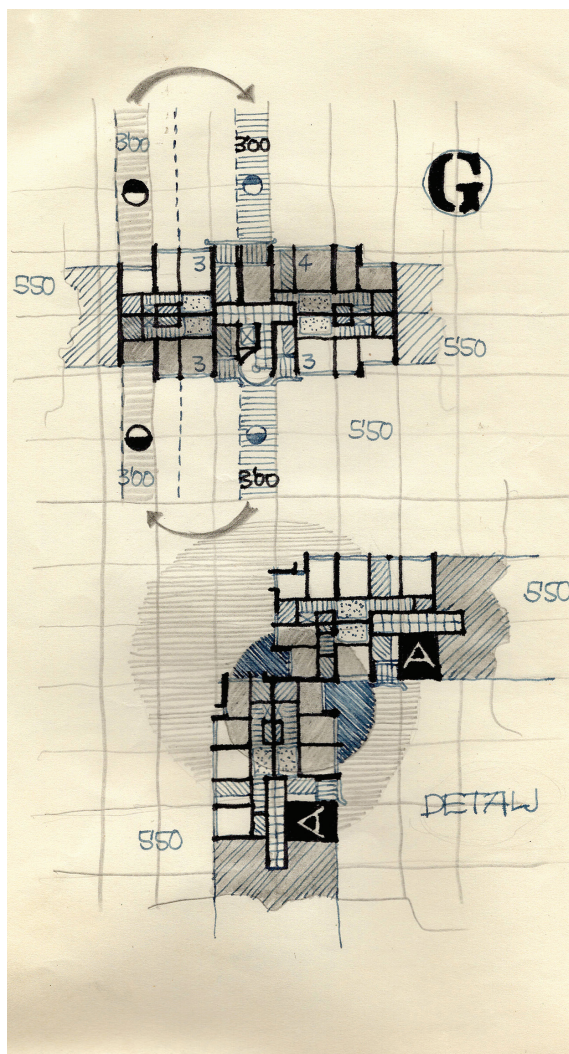
функције на свим нивоима – склопа као целине и стамбених јединица као њених делова – резултат паралелног и интегралног процеса сагледавања ова два важна пројектантска аспекта.

4. Једна скица засеченог цилиндричног кровног завршетка вишепородичног стамбеног комплекса (Сл. 10) приказује ауторску тежњу ка максималном искоришћавању потенцијала крова и кровног венца као важног елемента архитектонског обликовања при отварању нове пројектантске теме – силуете комплекса.

Анализиране скице потврђују постављену хипотезу о значајном утицају два кратка професионална ангажмана у Француској на формирање нових просторних и обликовних концепата у Радуловићевом опусу. Уочено систематско трагање за синтезом форме и функције као једне органске

Сл. 9. Скице основе склопова, Тје, Париз, 1973. / Fig. 9. Sketches of unit layouts, Thiais, Paris, 1973.

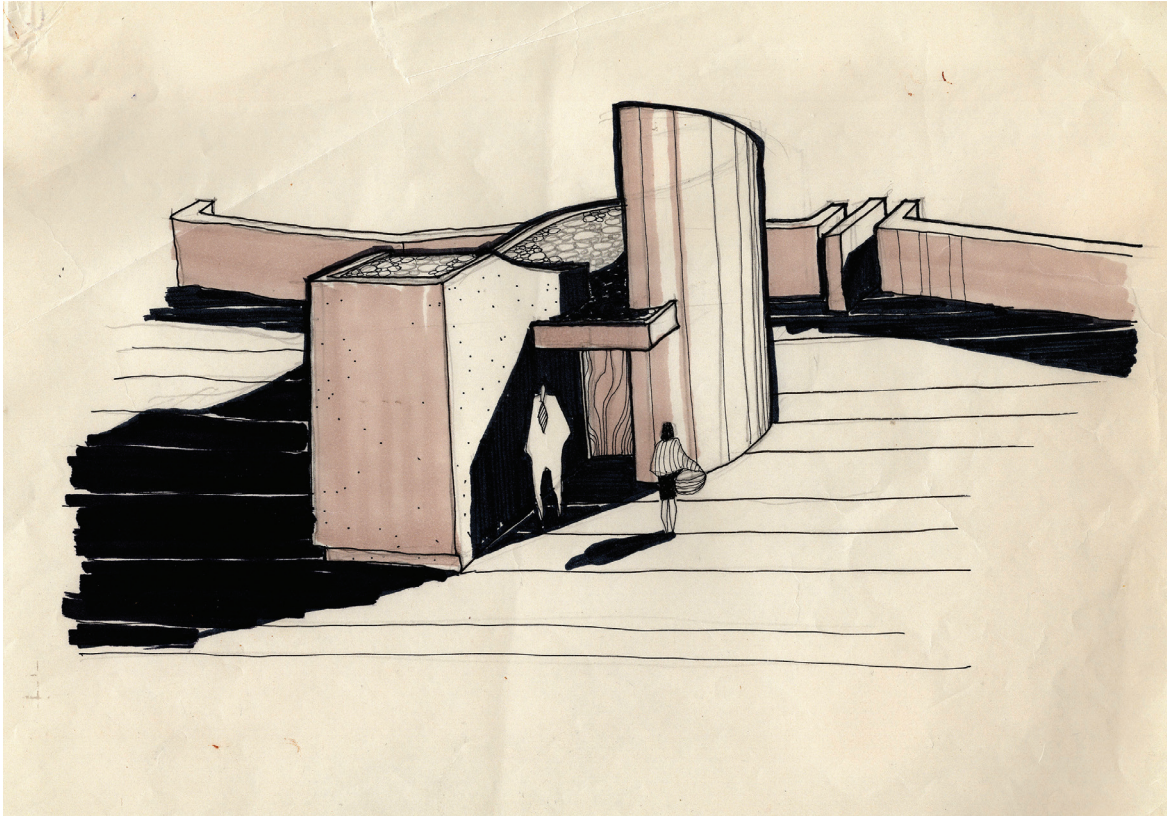
целине – од партера уређења објекта или комплекса до његовог архитектонског детаља – јасно сведочи о постојању методолошког оквира пројектовања, који обухвата све кључне фазе у процесу одлучивања пројектанта: од анализе и постављања проблема, преко формулисања концепта, варијанти и евалуације, до разраде, корекције и коначне имплементације.

ЗАКЉУЧАК

Упоредном анализом, дедуктивним методом и прегледом примарних – делимично сачуване пројектне документације и оригиналних ручних скица – и секундарних извора – Чанкових чланака – потврђена је постављена хипотеза да су оба професионална ангажмана у француским пројектним

атељеима током шездесетих и седамдесетих година XX века утицала на формирање Радловићевог препознатљивог ауторског израза и допринела професионалном сазревању путем отварања нових пројектантских тема у архитектонском стваралаштву.

Истраживањем је реконструисана хронологија догађаја током два професионална ангажмана у Француској, тачна Радловићева ауторска позиција у Гујоновом и Делбовом атељеу, као и отварање нових пројектантских тема. На тај начин је циљ истраживања остварен: добијено је прво свеобухватно сагледавање Радловићевог професионалног ангажмана у Француској, прецизно мапирање и евидентирање пројеката и реализација, идентификовање кључних пројектантских тема и

Сл. 10. Засечени цилиндрични кровни завршетак вишепородичног стамбеног комплекса, Тје, Париз, 1973. / Fig. 10. Truncated cylindrical roof finial of the multi-family residential complex, Thiais, Paris, 1973

вредновање његовог ауторског доприноса савременој архитектури – остваривање природне везе објекта са тлом; промишљање јасне артикулације текућег и континуираног јавног простора у нивоу партера објекта или комплекса; рашчлањивање примарних и секундарних маса, с циљем разбијања монотоности великих слободних физичких структура у простору; и максимално искоришћавање потенцијала „пете фасаде“ – силуете објекта или комплекса у тродимензионалној слици градског пејзажа.

Овим систематским и усмереним истраживањем Радуловићевог професионалног ангажмана у Француској, као студије случаја са конкретним пројектима и реализацијама, контекстуализовано је уже и специфично тематско подручје српско-француских архитектонских веза. У том погледу ово истраживање представља допринос у историји и теорији српске и европске архитектуре – сагледани су јасна позиција страних сарадника у француским пројектним атељеима, пројектни задаци и задужења, али и ограничене могућности деловања под овлашћеним домаћим ауторима. На тај начин је скренута пажња стручној и широј јавности на недовољно познат допринос сарадника у визуализацији и материјализацији урбанистичко-архитектонских остварења.

Наставак даљих истраживања Радуловићевог опуса може се усмерити у два основна правца.

Први правац обухвата истраживање његовог професионалног ангажмана у Србији и Југославији, са посебним освртом на три фазе деловања: фаза пре првог професионалног ангажмана у Француској (1951–1959), затим фаза између два професионална ангажмана у Француској (1964–1972) и фаза коначног повратка у Југославију (1975–2005). Овај правац истраживања је логичан и кључан корак у даљем сагледавању француских утицаја у архитектонском и културном простору Београда и Србије.

Други правац обухвата даљи студиозни рад на истраживању недовољно познатог поља деловања других српских архитеката у Француској, нарочито током друге половине XX века, како оних који су остали тамо да живе и раде, тако и оних који су тамо повремено боравили ради школовања и дошколовања, научног и стручног усавршавања, те професионалног ангажмана у пројектним атељеима. Допринос овог истраживачког правца значајан је не само за историју српске архитектуре, него и за ширу културну историју некадашњег југословенског простора у међународном контексту. Овај правац истраживања, такође логичан као први, омогућава сагледавање ширих културних и ужих професионалних размена, као и утврђивање тачне мреже утицаја и међуутицаја који су обликовали савремену српску архитектуру.

Оба правца не само да допуњују слику о Радуловићевом архитектонском стваралаштву, већ и пружају могућност потпунијег контекстуалног разумевања српско-француских архитектонских веза и њихове улоге у историји европске архитектуре друге половине XX века. Радуловићев професионални ангажман у Француској, упркос делимично сачуваној пројектној документацији и објективним методолошким ограничењима, представља спону утицаја између српске и француске културне средине у широј слици европског развоја тога доба, али истовремено отвара простор за нова тумачења.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Anon. 1969. *Izgradnja i rekonstrukcija Beograda*. Beograd: Direkcija za izgradnju i rekonstrukciju grada Beograda.
- Blagojević, Lj. 2017. French Architectural Departures and its Returns: Belgrade Chic, Balkan Mission, Montenegro Praxis. In: Kolečnik, Lj. and Bjažić-Klarin, T. Eds. *French Artistic Culture and Central-East European Modern Art*. Zagreb: Institute of Art History, 144–157.
- Bogunović, S. 2005. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka: arhitekti: 2. tom*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Bonilla, M. et Vallat, D. 1987. *Les immeubles d'appartements modernes, Saint-Etienne, 1923–1939*. Saint-Etienne: École d'architecture de Saint-Etienne – Centre d'Études Foréziennes.
- Bréon, S et. Sretenović, S. 2013. *Ambassade de France à Belgrade: Ambasadа Francuske u Beogradu*. Paris: Éditions Internationales du Patrimoine.
- Candilis, G., Josic, A. and Woods, S. 1978. *A decade of architecture and urban design: Candilis, Josic, Woods*. Stuttgart: Krämer, 1978.
- Čanak, M. 2002. Crteži i ideje arhitekta Rastka Radulovića. *ARD Review*, 25, 14–25.
- Čanak, M. 2002a. Životna linija Pariz – Beograd arh. Rastka Radulovića. *ARD Review*, 27, 21–26.
- Čanak, M. 2003. A kako voli da stanuje srpska srednja klasa? Projekat individualne stambene lamele arh. Rastka Radulovića. *ARD Review*, 28, 31–33.
- Čanak, M. 2004. Stambeni kompleks Ilot Pages, Suresnes, Pariz, Rastko Radulović dipl. ing. arh. *ARD Review*, 31, 6–9.
- Čanak, M. 2005. In memoriam: Rastko Radulović, arhitekta (1933–2005). *ARD Review*, 34, 26–27.
- Čanak, M. 2005a. Stambeni blok u ul. P. V. Couturier, Pariz, 1972/75. *ARD Review*, 34, 28–27.
- J., S. 1970. Podzemni pešački prolazi ispod Albanije i Balkana. *Arhitektura urbanizam*, 61–62, 74–76.
- Jovanović, S. 1969. Dva podzemna pešačka prolaza na Terazijama. *Urbanizam Beograda*, 1, 12–13.
- Jovanović, M. 2001. Francuski arhitekt Eksper i „Ar deko“ u Beogradu. *Nasleđe*, III, 67–83.
- Kaddour, R. 2013. *Quand le grand ensemble devient patrimoine: Réflexion sur le devenir d'un héritage du logement social et la fabrication du patrimoine à partir de cas exemplaires en région stéphanoise*. Thèse. Saint-Étienne: L'Université Jean Monnet – Saint-Étienne.
- Kadijević, A. 2005. Pogled na francusko-srpske veze u arhitekturi od 1904. do 1941. U: Pavlović, M. i Novaković, J. Ur. *Zbornik sa međunarodnog naučnog skupa Srpsko-francuski odnosi 1904–2004*. Beograd: Društvo za kulturnu saradnju Srbija-Francuska: Arhiv Srbije, 163–176.
- Kovačević, B. 2002. Arhitekta Mirko Jovanović (I). *AG magazin: arhitektura i građevinarstvo*, 8, 10–14.
- Maneвиć, Z. 1999. *Leksikon srpskih arhitekata XIX i XX veka*. Beograd: Klub arhitekata: Građevinska knjiga.
- Maneвиć, Z. i dr. 2002. *Leksikon srpskih neimara: Encyclopaedia architectonica*. Beograd: Klub arhitekata.
- Maneвиć, Z. i dr. 2008. *Leksikon neimara: Encyclopaedia architectonica*. Beograd: Klub arhitekata.
- Mihajlov, S. 2022. *Arhitektonsko stvaralaštvo Josifa Najmana*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture: Institut za savremenu istoriju.
- Miletić-Abramović, Lj. 1986. Milutin Borisavljević. *Godišnjak grada Beograda*, XXXIII, 63–86.
- Nestorović, B. i dr. 1996. *Visokoškolska nastava arhitekture u Srbiji: 1846–1971: neobjavljen rukopis*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu: Ministarstvo za nauku i tehnologiju Srbije: Plato.

- Novaković, J. i Srebro, M. Ur. 2019. *Srpsko-francuske književne veze u evropskom kontekstu 1*. Novi Sad: Matica srpska: Bordo: Univerzitet Bordo Montenij.
- Petrović, D. 2011. *Francusko-srpski odnosi: 1800–2010*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Petrović, N. i Malović, G. 2012. *Jugoslovensko-francuski odnosi 1918–1941: katalog izložbe*. Čačak: Međuopštinski istorijski arhiv: Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- Prosen, M. 2006. Graditeljski opus arhitekta Aleksandra Đorđevića (1890–1952). *Nasleđe*, VII, 167–203.
- Prosen, M. 2023. *Ar deko u srpskoj arhitekturi*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Sretenović, S. 2018. Francusko-srpski odnosi, istorija i sećanja – nasleđe Prvog svetskog rata. *Nasleđe*, XIX, 9–21.
- Reljić, J. i dr. 2004. *Srpsko-francuski odnosi u 19. i 20. veku: katalog izložbe*. Beograd: Arhiv Srbije.
- Vujović, A. 2011. *Srpsko-francuska susretanja*. Beograd: Učiteljski fakultet.

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1. Перспективе пословног простора са отвореним спиралним степеништем, Мулхаус, 1962. Приватна архива аутора рада
- Fig. 1. Office interior perspectives with an open spiral staircase, Mulhouse, 1962. The Author's private archive
- Сл. 2. Деталј отвореног спиралног степеништа, 1962. Приватна архива аутора рада
- Fig. 2. Detail of the open spiral staircase, 1962. The Author's private archive
- Сл. 3. Перспектива планираног проширења средње техничке школе, Роан на Лоари, 1962. Приватна архива аутора рада
- Fig. 3. Perspective of the planned extension of the secondary technical school, Roanne, 1962. The Author's private archive
- Сл. 4. Основа приземља са партерним уређењем вишепородичног стамбеног комплекса, Тје, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 4. Ground floor plan with landscape design of the multi-family residential complex, Thiais, Paris, 1973. The Author's private archive
- Сл. 5. Деталји терасастог платоа „Острво Буалдеј 2“, Ла Дефанс, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 5. Details of the terraced plateau “Îlot Boieldieu II”, La Défense, Paris, 1973. The Author's private archive
- Сл. 6. Фасадно прочеље вишепородичног стамбеног комплекса из правца Сене са основом склопа и детаљем дневног боравка и кухиње у једном типу стамбене јединице, Сирен, Париз, 1974–1975. Приватна архива аутора рада
- Fig. 6. Facade of the multi-family residential complex from the Seine side, with a floor plan of the unit cluster and a detail of the living room and kitchen in one type of residential unit, Suresnes, Paris, 1974–1975. The Author's private archive
- Сл. 7. Три студијске скице угаоне продавнице, Тје, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 7. Three study sketches of a corner shop, Thiais, Paris, 1973. The Author's private archive
- Сл. 8. Осам студијских скица обликовања лођа, Тје, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 8. Eight study sketches of loggia design, Thiais, Paris, 1973. The Author's private archive
- Сл. 9. Скице основе склопова, Тје, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 9. Sketches of unit layouts, Thiais, Paris, 1973. The Author's private archive
- Сл. 10. Засечени цилиндрични кровни завршетак вишепородичног стамбеног комплекса, Тје, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 10. Truncated cylindrical roof finial of the multi-family residential complex, Thiais, Paris, 1973. The Author's private archive

**THE LEGACY OF SERBIAN ARCHITECTURAL EXPORTS TO COUNTRIES IN AFRICA:
HOTEL ARCHITECTURE (1960–1999)**

Прегледни рад, рад примљен: септембар 2025, рад прихваћен: новембар 2025.

Небојша Антешевећ*, Илија Губић**

АПСТРАКТ

У корпусу архитектонског извоза Србије у земље Африке од шездесетих до краја деведесетих година 20. века издвајају се реализације и идејна/конкурсна решења хотелске архитектуре која је предмет истраживања овог рада. Након ослобађања од колонијалних управа педесетих и шездесетих година, у независним афричким земљама јављају се полет и оптимизам при формирању модерних друштава, што је било праћено обимном изградњом објеката државне управе, разних друштвених установа и стамбеног фонда. У томе су запажену улогу имала пројектантска и грађевинска предузећа из СФР Југославије која су због капацитета и градитељског искуства у деценијама након Другог светског рата могла да испуне различите потребе и захтеве наручилаца. Тада долази и до реализације нових хотела који су испрва били значајни за контекст друштвених промена и успостављања међународне сарадње, а потом и за развој туристичке делатности у земљама Африке. Од седамдесетих година, након изградње објеката примарних државних и друштвених функција, почиње да се интензивира и развој туризма који је за афричке земље у развоју доносио нове инвестиције, саобраћајну инфраструктуру и унапређење услужних делатности. Одмаралишта, хотели, сафари хотели и други облици архитектуре угоститељско-туристичких објеката који се јављају током осамдесетих година услед тежњи за развојем масовног туризма у појединим афричким земљама дали су нове могућности савременој архитектури афричког континента. Туризам је такође био важан и за промоцију аутентичних културних и географских одлика, па се архитектура угоститељско-туристичких објеката показала погодна да се кроз њу пласирају одређени концепти и просторно-обликовна решења која би страним гостима приближила утисак локалних специфичности. Иако су пројекти туристичке архитектуре аутора из Србије остали већином нереализовани, њихови архитектонски

концепти, пројектантске одлике и слободнији приступи, често подстакнути утицајима постмодернизма, указују на прогресивније токове савремене архитектуре у земљама Африке.

Кључне речи: архитекти из Србије, земље Африке, хотелска архитектура, архитектонски извоз, модернизам, регионализам, тропска архитектура

ABSTRACT

In the corpus of Serbian architectural exports to African countries from the 1960s to the end of the 1990s, the completed and conceptual/competitive solutions for hotel architecture, the subject of this article, stand out. After liberation from colonial administrations in the 1950s and 1960s, there was enthusiasm and optimism in the independent African countries for the formation of modern societies, accompanied by the extensive construction of state administration buildings, various social institutions and housing. Design and construction companies from S.F.R. Yugoslavia played a significant role in this, with their construction experience in the decades after World War II and capacity to meet the various needs and requirements of clients. At the same time, new hotels were built, which were important firstly in the context of social change and the establishment of international cooperation, and then for the development of the tourist industry in African countries. From the 1970s, after the construction of facilities with primary state and social functions, the development of tourism also began to intensify, bringing new investments, transport infrastructure and improved service activities to developing African countries. The resorts, hotels, safari hotels and other forms of catering and tourist architecture that emerged in the 1980s as a result of the desire to develop mass tourism in certain African countries brought new opportunities to contemporary architecture on the African continent. Tourism also played an important role in the promotion of authentic cultural and geographical features, so that the architecture of hospitality and tourist facilities proved to be a good way of marketing certain concepts and spatial and design solutions that convey the impression of local specificities

* др Небојша Антешевећ, научни сарадник, кустос архитектуре, Музеј примењене уметности, Београд, Србија, ant.nebojsa@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8364-6346

** Илија Губић, докторанд, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Београд, Србија, 2020_41012@edu.arh.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-4915-5383

to foreign guests. Although most of the tourist architecture projects by Serbian authors were not implemented, their architectural concepts, design features and freer approaches, often inspired by the influences of postmodernism, point to more progressive trends in contemporary architecture in African countries.

Keywords: architects from Serbia, African countries, hotel architecture, architectural export, modernism, regionalism, tropical architecture

УВОД: АРХИТЕКТОНСКИ ИЗВОЗ СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ

Архитектонску продукцију архитеката и предузећа из Србије на афричком континенту до распада СФРЈ одликују углавном већи и извођачки захтевнији пројекти, посебно значајни у контексту успостављања државности ослобођених афричких земаља.¹ У томе су запажену улогу имала пројектантска и грађевинска предузећа која су због својих капацитета могла да испуне захтеве наручилаца – од планирања и пројектовања, до извођења, надзора и саветовања, нарочито инжењеринга, као и тржишта грађевинских материјала и других производа важних за изградњу и опремање објеката. Послератна обнова и модернизација у новоформираној ФНРЈ, спровођена кроз амбициозне петогодишње планове друштвеног развоја који су највећим делом подразумевали активности изградње у готово свим друштвеним и привредним сферама, с временом је изнедрила кадровски и искуствено свеобухватну организацију на пољу грађевинарства. Већ од друге половине 1946. године почело је формирање пројектантских бироа или завода и грађевинских предузећа на савезном, републичком и локалном нивоу у циљу обављања најразличитијих задатака и стручних послова. Овим организацијама поверавано је пројектовање и грађење свих инвестиционих објеката, тзв. објеката капиталне изградње и друштвеног стандарда (Јарић, 1981, 3). Због савладавања најразноврснијих пројектантских и извођачких задатака домаћи кадрови су током година постајали све стручнији, а тиме и конкретнији изван граница СФРЈ.

Период од 1951. до привредне реформе 1964. године обележили су раст инвестиционих улагања и напори да се грађевинска делатност модернизује. Консолидовање архитектонске професије и праксе током педесетих година утицало је и да се јасније одреде позиције архитектуре и архитекте у социјалистичком друштву. Основ за развој југословенске архитектуре почивао је на чињеници да је архитектура добијала шире поље деловања како је заједница постављала сложеније захтеве (Martinović, 1959, 1). Према мишљењу архитекте Вјенцеслава Рихте „нигде у свету, где се променила капиталистичко-друштвена структура у социјалистичку, нису били такви

услови у погледу слободе уметничког стварања као у Југославији (Rihter, 1964, 5). Према Рихтеровој оцени, СФРЈ је у том погледу била једина земља која је социјалистички друштвени раст пратила и документовала могућношћу једног прогресивног и слободног архитектонског стваралаштва, те једина социјалистичка земља у којој је развој савремене архитектуре текао непрекидно и паралелно с развојем савремене архитектуре у свету (Rihter, 1964, 6).

Увођење радничког самоуправљања омогућило је пројектантским и грађевинским предузећима целокупно пословање у условима тржишта – самостално иступање на отвореном тржишту и проналажење послова кроз надметање (лицитацију, тендере), као и самостално планирање и програмирање активности у односу на расположиве капацитете и експертизе. Из тих разлога почињу да се развијају кооперације, односно долази до формирања крупних предузећа за одређене врсте послова – радова, и остварује се шира сарадња предузећа с научноистраживачким организацијама ради унапређења обављања одређених стручних послова (Јарић, 1981, 6). Многе велике радне организације формирале су сопствене пројектне бироје или заводе за пројектовање како би се боље повезали пројектовање и грађење, по систему инжењеринга. Таква сарадња је створила услове за реализацију значајних и захтевних објеката који су југословенско грађевинарство репрезентовали у свету. Томе у прилог је ишла и модернизација индустрије грађевинског материјала. Грађевински сектор је почео да иступа на иностраном тржишту још 1956. године, јављањем на међународне лицитације. Међутим, тада је било још више објективних сметњи за присуство на светском тржишту, посебно у погледу ценовне конкурентности.

Током друге половине шездесетих година грађевински сектор остварује изразито повољне пословне резултате, тако да се до 1978. године југословенско грађевинарство по развоју производних снага, ефикасности и рационалности грађења и оствареним укупним резултатима уврстило међу најефикасније области југословенске привреде (Јарић, 1981, 8). Од СФРЈ република највеће учешће у укупном билансу извршених радова у иностранству имала су предузећа из Србије (41,9% у 1969. години).² До почетка осамдесетих година, односно пре него што су дошле до изражаја последице кризе у светској привреди, југословенска грађевинска индустрија је била присутна у 35 земаља света на пет континената, од тога у 16 земаља Африке.³ Премда су мотиви изласка на инострано тржиште били у основи економске природе, настали из опште потребе за стварањемдохотка и обезбеђивањем

1 Преглед архитектонске продукције архитеката и пројектантских/грађевинских предузећа из Србије у Африци дат је у: Hodžić, 1975, *passim*; Gubić, Antešević, 2023.

2 На другом месту су била предузећа из Хрватске (26,5%), затим Словеније (15,3%), док су најмањи удео имала предузећа из Босне и Херцеговине (12,1%) и Македоније (4,2%). О томе видети у: Hodžić, 1970, 215.

3 На афричком континенту југословенска предузећа су изводила радове у: Алжиру, Анголи, Боцвани, Централној Афричкој Републици, Египту, Габону, Гани, Гвинеји, Камеруну, Кенији, Конгу, Либији, Малију, Мароку, Нигерији, Сијера Леонеу, Судану, Тogu, Тунису, Замбији и Зимбабвеу.

континуитета запослености нараслих производних капацитета, истовремено су одражавали и пријатељство према земљама у развоју (Hodžić, 1970, 215). За СФРЈ је појам међународне привредне сарадње подразумевао допринос решавању проблема других земаља, конкретно кроз пружање економске, техничке и друге врсте помоћи афричким народима „на путу њихове економске, политичке и културне еманципације” (Trajković, 1963, 201). У ствари, СФРЈ је тежила да „помогне другом да се сам успостави у позицији и уложи која тек треба да се креира, и да се дефинише” (Sladojević, 2016, 15).

Вредност изведених радова у иностранству износила је 1978. године око 1,3 милијарде америчких долара (Jarić, 1981, 8). Извођење инвестиционих радова у иностранству региструје се од 1965. године, а организовани наступи југословенских фирми датирају од 1968. године, када су закључени први самоуправни споразуми за наступ на иностраном тржишту (Martinković, 1981, 83). У односу на грађевинску оперативу, позиција архитектонских пројектантских фирми је била нешто неповољнија, јер су у иностраним наступима остваривале мању вредност пружених услуга. Седамдесетих година се у више наврата констатовало „релативно ниско учешће пројектовања” у дотадашњим иностраним ангажманима југословенских фирми, као и да је управо с пословима пројектовања било могуће остварити свестраније, обимније и свеобухватније укључивање фирми и пласирање индустријских производа (Hodžić, 1970, 213–214). Иако је удео пројектантских услуга у укупном износу изведених радова у иностранству износио у просеку око 5%, и то током седамдесетих година када су активности на иностраном тржишту биле и највеће, остварени резултати у области архитектонског пројектовања потврђивали су широке могућности и капацитете југословенских пројектантских предузећа.

МОДЕРНИЗАМ У АФРИЦИ И ДЕЛАТНОСТ АРХИТЕКАТА ИЗ СРБИЈЕ

Африку је након 1960. године обележило време великих очекивања. Наиме, почетком седме деценије 20. века велики број афричких земаља повратио је независност од колонијалних сила западне Европе.⁴ Упркос бројним проблемима општи утисак о развоју многих земаља био је изузетно оптимистичан.⁵ Ентузијазам првих година након успостављања државности био је изражен и у оснивању нових главних градова, чиме се битно умањио административни значај ранијих престоница из времена колонијализма. У новијим истраживањима се истиче да је континент био „лабораторија модернизма” у време

колонијализма, где су колонијалне силе архитектуром и урбанизмом вршиле социјалне експерименте у земљама Африке, без противљења становника и администрације, на која би вероватно наилазили да се тако градило у земљама колонизатора (Demissie, 2012, 4). Међутим, и новоосновани главни градови независних држава развијају се као својеврсни експерименти нових административних, образовних и културних центара.⁶ Континуирани доприноси архитектури градова у земљама Африке током шездесетих и седамдесетих година долазили су најпре од оних архитеката који су раније радили у Африци за време колонијализма, а међу њима су били најпознатији британски архитекти Едвин Максвел Фрај (Edwin Maxwell Fry) и Џејн Дру (Jane Drew), који су великим делом заслужни за „миграцију модернизма”, стварање „колонијалног модернизма” и „тропске архитектуре” (Liscombe, 2006, 211).

Поред британских и француских фирми, архитекти из Сједињених Америчких Држава,⁷ Израела, Италије, скандинавских земаља и земаља источне Европе, укључујући и СФРЈ, почели су да раде на великим комплексима – Народно позориште у Лагосу, Нигерија, пројектовао је 1976. године архитекта из Бугарске Стефан Колчев, Кано Дундаков је пројектовао Централну џамију у истом граду, као и Спортски центар у Илоркију у Нигерији, а објекте Министарства поште и телекомуникација, Управе телекомуникација Етиопије и Главне поште у Адис Абеби, Етиопија, реализовали су Иван Штраус и Здравко Ковачевић из СФРЈ у периоду од 1964. до 1969. године, победивши на међународном конкурс.⁸ Овај комплекс објеката Штраус карактерише као фрагмент модерне Адис Абебе (Štraus, 1977, 44). Земље источне Европе и чланице Покрета несврстаних су седамдесетих година прошлог века повећале своје присуство у земљама Африке да би премостиле јаз између развијених економија и земаља Африке и понудиле им алтернативне путеве модернизма (Albrecht, Galli, 2014, 97).

Захваљујући својој улози у оснивању Покрета несврстаних и оствареним резултатима у архитектонско-урбанистичкој делатности, фирме из Србије су већ почетком шездесетих година добиле прве ангажмане у афричким земљама, да

4 Имајући у виду да већина оновремених држава у Африци пре колонизације није била у данашњим границама и уређењима, ипак је постојао одређени степен независности разних племенских народа и краљевина, па се у том контексту може говорити о „поновној независности”.

5 Оптимистичност је пољувало убиство Патриса Лумумбе, премијера Конга, 1961. године, као и грађански ратови широм континента у којима су бивши колонијални владари имали важну улогу.

6 Додома као главни град Танзаније (1970); Јамусукро као главни град Обале Слоноваче; Либревил у Габону, Абуџа у Нигерији, по плану јапанског архитекта Кенза Тангеа (Kenzo Tange); док је немачки архитекта Макс Гутер (Max Guter), у сарадњи с Петером Петзолдом (Peter Petzold), развио нови главни град Етиопије у области Бахар-Дар на језеру Тана с владиним центром, министарствима, царском вилом и великим стамбеним комплексима према језеру. Белгијски архитекта Лусијен Крол (Lucien Kroll) је планирао нову престоницу Руанде, Кимихурура. Међу бројним новим градовима су и они у Мауританији и Камеруну, чије су планове израдили Французи Ги Лањо (Guy Lagneau), Мишел Веил (Michel Weill) и Жан Димитријевић (Jean Dimitrijevic).

7 Снажан утицај америчке архитектуре од седамдесетих година уочљив је на неколико капиталних реализација, нарочито у Јужној Африци, где су некадашњи студенти Луиса Кана (Louis Kahn) радили на комплексним пројектима, посебно Вилхелм Мајер (Wilhelm Meyer), Глен Галагер (Glen Gallagher), Иван Шлапотерски (Ivan Schlapotersky) и Рулоф Сорел Ујтенбогард (Roelof Sorel Uytenbogaardt), чиме су архитектуру региона подигли на ниво квалитета међународног стандарда. О томе више видети у: Kultermann, 2000, XXVI.

8 О новим токовима у архитектури афричког континента од педесетих година, утицајима европске архитектуре и пројектима иностраних архитеката, видети у: Kultermann, 1969; Kultermann, 2000.

би временом делокруг послова постајао све обимнији, а типови објеката све разноврснији. За афричке земље СФРЈ је представљала новог партнера на економском плану, док је за СФРЈ афричко тржиште било перспективно не само у погледу размене добара, него и у домену стручних услуга и научно-техничке сарадње. Поред тога, истицао се и значај „бољег и богатијег заједничког живота”, што је за СФРЈ било признање за „доследно спровођење политике активне и мирољубиве коегзистенције” (Trajković, 1963, 204, 205). Међу првим пројектима архитектата из Србије за земље Африке, након проглашавања независности, издваја се пројекат београдског архитектате Братислава Стојановића за културни центар у суданском граду Картуму, настао крајем педесетих година у оквиру програма културне сарадње између СФРЈ и Судана.

На простору Африке радило је више пројектантских фирми из Србије, углавном из Београда, као што су „Енергопројект”, „Центропројект”, „Архитектура и урбанизам”, а нешто мање „Инвест-биро” и „Основа”, учествујући на неколико архитектонских конкурса, док су доста ређе пројекте радили појединци, осим у случају техничке подршке. Предузеће „Енергопројект” је већ шездесетих година развило активности у региону Блиског истока, као и у већем делу афричког континента, док је Пројектни завод „Центропројект”, основан под окриљем Централне управе војне индустрије, своју пројектантску делатност усмерио ка Етиопији.⁹ Пројектни завод „Центропројект” је имао дугорочну развојну политику која се заснивала, поред послова у земљи, и на максималном ангажовању ресурса на пројектовању у иностранству. Због постигнутих капацитета у домену израде захтевних пројеката, југословенско тржиште је временом постало недовољно да би се константно обезбеђивали послови и осигурао континуирани развој завода. Сличан принцип пословања и отварања филијала у земљама „домаћина” у Африци имала су и друга предузећа, попут „Енергопројекта”. Поједина предузећа су била не само равноправан партнер осталим заинтересованим страним фирмама за пласман у земље Африке, такмичећи се у захтевним условима међународне конкуренције, већ су дошла и у ситуацију да им се посао уступао директно, без конкурса или лицитација (Đokić, 1969, 15). Током осме деценије највише архитектонских реализација у Африци остварило је предузеће „Енергопројект”, у којем је 1971. године формирана и посебна организациона јединица за архитектуру и урбанизам на челу са архитектом Милицом Штерић, па је овај период у предузећу остао познат као „златна афричка фаза”.¹⁰

9 Наиме, Одлуком Владе ФНРЈ од 10. фебруара 1950. године основан је Централни пројектни институт ЦУВИ (Централна управа војне индустрије), а затим у периоду 1950–1951. ЦУВИ формира Пројектни завод „Центропројект” са седиштем у Београду (Zabukovec, 1975). Осим у Београду, „Центропројект” отвара канцеларије у Загребу и Етиопији. Убрзани професионални успон „Центропројекта” резултирао је једном од највећих и најзначајнијих пројектантских кућа у СФРЈ. О првим ангажовањима „Центропројекта” у Африци видети у: Sindelić, 1969, 43–44.

10 „Енергопројект”, основан 1951. године, архитекта Михајло Митровић је означио као најзначајнију и највећу пројектантску кућу „Друге Југославије”,

Током шездесетих година за афричке земље су рађени углавном пројекти за објекте државне управе (седиште владе и државне администрације) и друге установе образовне, здравствене и културне намене или друштвеног значаја. Већина аутора ових објеката припадала је новој генерацији архитектата школованих после рата, чија су интересовања за архитектонске тенденције у свету утицала на развој њихових властитих идеја и владање савременим приступима израженим у функционализму интернационалне модерне, а касније и критичког регионализма. Искуства стицана током стажирања, а потом и у пројектантском раду, пре свега од краја педесетих година када су ауторски изрази имали све више утицаја на друштвени значај архитектуре – пренета су и у раду на пројектима за афричке земље. Ангажмани наших пројектантских фирми у афричким земљама, интензивирани током седамдесетих година, довели су до низа остварења различитих типова и величина објеката, али и плурализма архитектонских решења и ауторских приступа.¹¹ Без обзира на то што се модернизам у афричким земљама могао читати још у периоду између два светска рата, он је након ослобођења постао све присутнији, поготово кроз дела која су наручивала или израђивала министарства или департмани задужени за јавне радове/ послове, кроз рад факултета или одсека за архитектуру, као и кроз деловање приватног сектора. Архитекти из страних земаља који су радили у тим институцијама интегрисали су тенденције и искуства из својих земаља у нову архитектуру Африке. Архитектура је требало да подржи премисе развоја, модернизације и оптимизма независних држава и њихових друштвених потреба, тако да се термином *афирмативни модернизам*¹² могу сублимирати настојања афричких земаља да у кратком року изграде објекте значајне за своју извојевану државност.¹³

ТУРИЗАМ И АФРИЧКИ КОНТИНЕНТ

Током последњих деценија 19. века, туризам широм Африке, посебно тамо где је било релативно велике популације досељеника, развијали су колонијалисти за колонијалисте – аутохтони Африканци

сматрајући да је био *spiritus* сабирања и перманентног образовања талентованих стваралаца, носилац модерне организације посла и развојних материјалних потенцијала, конкурентни понуђач и извођач на светском пројектантском и извођачком тржишту, чиме је допринио позицији југословенске архитектуре и њеној конкурентности на светском плану (Mitrović, 1995, 5). О раду „Енергопројекта” у Африци видети: Sekulić, 2016.

11 О реализацијама и пројектима архитектата из Србије у Африци видети: Gubić, Antešević, 2023, 19–33.

12 Аутори дају термин *афирмативни модернизам* којим желе да укажу на то да је архитектура у том времену најчешће служила да одређену земљу и власт учини „савременијом”, док се одрицала било каквог другог контекста у смислу наслеђених вредности градње, локалних материјала и могућности локалног грађевинског сектора, климе и осталих локалних услова. Термин *афирмативни модернизам* представља својеврсну критику „архитектуре за извоз”, претече данашњим глобалним условима и грађњи често без референци на локалне контексте. О томе видети у: Gubić, Antešević, 2023, 24.

13 Крешимир Мартиновић запажа како је успеху предузећа из Србије у Африци претходило низ конкурсних победа, попут пласмана Рајка Татића за пројекат резиденције председника Либаиа, као и запажених реализација, попут Павиљона у Бриселу архитекта Вјенцеслава Рихтера (Martinić, 1965, 41).

нису поседовали ни финансије ни културни капитал за улагање у туризам, који је, од свог почетка, коришћен за Европљане у корист других Европљана (Harrison, 2000, 37, 40). Управо је због тога извесно време постојао отпор Африканаца према туристичкој индустрији која је повезивана са белим колонијализмом. Релативни луксуз туристичких објеката и очигледно богатство туриста били су у оштрој супротности са свакодневном материјалном оскудицом многих Африканаца. У глобалном развоју масовног туризма од педесетих година прошлог века убрзо су препознати туристички потенцијали афричког континента.¹⁴ Могућности међународног туризма у Африци биле су директно одређене потражњом за непознатим крајевима, новим атракцијама и искуствима која су нудили природни ресурси. С друге стране, већина власти афричких земаља у развоју није била вољна, или није била у позицији, да сама оствари жељени развој туризма, па је улога приватног капитала, било домаћег или страног, била кључна за нове инвестиције у изградњи неопходне туристичке инфраструктуре/капацитета (Schneider, 1976, 11). Одсуство домаћих људских и финансијских ресурса утицало је да се туристичка делатност трасира према иностраним захтевима и потребама (половином деведесетих година трећина свих долазака туриста била је из Европе).

Почетком седамдесетих година, према ставовима појединих западних аутора, Африци је суђено да постане главна туристичка атракција, посебно што се туризам могао комбиновати са другим гранама привреде (пољопривреда, сточарство, мала индустрија), како би се растућој популацији обезбедили преко потребни послови (Segal, 1972, 76). Међутим, како су за потпунији туристички развој, посебно у оквирима међународног туризма, била потребна политички и економски стабилна друштва, афричке земље које су могле да обезбеде сигурност иностраним туристичким корпорацијама и хотелским ланцима тежиле су новим инвестицијама и модернизацији без којих не би било савременог туризма (Gubić, Antešević, 2023, 34). Тако су развој туризма и усмеравање туристичке изградње у афричким земљама умногоме зависили од иностраних улагања, искустава и менаџмента, али постојали су и национални напори у обезбеђивању додатних капацитета, успостављању виталних пословних односа и диверсификацији националне туристичке индустрије (Schneider, 1976, 14). Поред тога, сваки вид туристичког развоја подразумевао је урбанизацију, модернизацију саобраћајне и комуналне инфраструктуре, обезбеђивање пратећих садржаја у туристичкој понуди, пласирање локалних прехрамбених производа и запошљавање локалног становништва.

Након подизања објеката примарних државних и друштвених функција, постепено и неуједначено ширење туризма је за поједине афричке земље у развоју донело нове инвестиције, унапређење услужних делатности, те

нову инфраструктуру, али често само у обиму који је био неопходан за туристичке трасе и локалитете. Истовремено, туризам је био важан и за промоцију аутентичних културних и географских вредности које су иностраним туристима биле непознате, посебно у контексту бекства у егзотичне и нетакнуте пределе, премда је тај аспект у суштини био делегиран и осмишљаван од странаца за странце. Изградња угоститељско-туристичких објеката, пре свега хотела, а касније и већих туристичких комплекса – ризорта, имала је углавном важан инвестициони предзнак (потреба за капиталом), док се у архитектонском смислу пружала могућност да се пласирају одређени концепти и решења који би интерпретирали/приближили локалне специфичности. Иако се сматрало да би кроз изградњу и пословање угоститељско-туристичких објеката требало максимално да се искористе домаћи ресурси и размотре алтернативна решења, уз поштовање ограничења која намеће економска оправданост неопходна за самоодрживост понуде, пракса је показала да су посредством страног капитала и менаџерских захтева, нарочито у првим деценијама успостављања туристичке делатности, потенциране веће инвестиције, без разматрања изградње мањих хотела за нове типове туриста – они који не долазе због пословних разлога и који немају луксузне прохтеве (Schneider, 1976, 13, 14).

ИДЕЈЕ ХОТЕЛСКЕ АРХИТЕКТУРЕ – ИЗМЕЂУ ГЛОБАЛНОГ И ЛОКАЛНОГ

Појаву модерних хотела на афричком континенту од педесетих година до краја 20. века условљавале су с једне стране различите геополитичке и економске околности, првенствено степен развијености, безбедност, иностране везе, људски капацитети и туристички потенцијали, док су с друге стране на архитектуру и пројектантске аспекте утицали првенствено конкретни разлози за изградњом хотела, врста локације и предвиђена структура корисника. Због величине континента и неуједначеног степена развоја, с потпуним одсуством савремених утицаја на одређеним просторима, разноликих друштвено-политичких прилика и историјског контекста у коме је колонијално присуство оставило трагове извесних туристичких зачетака, не може се говорити о истим мотивима и уопште процењеним потребама за изградњом туристичких хотела током друге половине 20. века, али се могу издвојити поједине заједничке карактеристике и феномени који су пратили настанак нових хотела, нарочито у оним срединама у којима су и архитекти из Србије оставили трага. Земље севера Африке (Мароко, Тунис, Алжир, Египат), географски и историјски блиске Европи, раније су апсорбовале европске утицаје у погледу туристичких кретања и потребе за изградњом модерних хотела, док се у земљама које су стицале независност од педесетих и почетка шездесетих година туризам почео релативно брзо развијати (Кенија, Танзанија, Уганда, Замбија, Сенегал, Гана, Обала Слоноваче, Маурицијус), захваљујући туристичким потенцијалима

¹⁴ О развоју туризма на афричком континенту видети у: Cleveland, 2021.

и атракцијама, али и погодним друштвено-политичким приликама, понајвише посредством страног капитала. Насупрот томе, у многим афричким земљама, и поред великих природних и културних ресурса, туризам се слабо или готово никако није могао да развије због сиромаштва, политичке нестабилности, грађанских ратова или лоше инфраструктуре, нарочито у првим деценијама после независности (Либериа, Сијера Леоне, Нигерија, Гвинеја, Нигер, Сомалија, Судан, Чад, ДР Конго, Централноафричка Република).

Уједињене нације (УН) су 1967. годину прогласиле годином туризма, међународних путовања и међународне туристичке солидарности (Drndić, 1966, 3). Економски и социјални савет УН-а је у својој резолуцији поред истицања изванредно корисне улоге туризма у просветном, културном, економском и друштвеном домену такође навео и потребу и корисност да се преко међународног туризма повећава доходак, нарочито земаља у развоју, док су у резолуцији донетој на Конференцији за међународна путовања и туризам, одржаној 1963. године у Риму под покровитељством УН-а, позвана сва тела и специјализоване агенције Уједињених нација да са одговарајућим разумевањем обезбеде појачану техничку и финансијску помоћ земљама у развоју како би биле у стању да убрзају изградњу својих туристичких потенцијала (Drndić, 1966, 3). Од шездесетих година туризам широм света бележи нагли успон и постаје значајан фактор светске привреде, али и, како се истицало, призната снага мира и разумевања међу народима, па је разматрање предложених резолуција уврштених на дневни ред двадесет и првог редовног заседања Генералне скупштине Уједињених нација запажен историјски тренутак у развоју међународног туризма. Туризам је иначе у свим срединама у којима се јављао, дакле и развијеним и онима у развоју, доказао своју виталност, рекордне стопе раста и знатну привредну важност (Hitrec, 1977, 231). Међу пројектантским задацима српских и југословенских архитеката у афричким земљама, са којима је посредством Покрета несврстаних успостављена политичка, привредна и културна сарадња, посебно у оквирима међународне техничке подршке и директних уговора, нашли су се убрзо и хотелски објекти захваљујући бројним референтним реализацијама у СФРЈ.¹⁵

Током шездесетих година пројекти градских хотела углавном произилазе из контекста урбанизације и ширења градова, најчешће главних административних и привредних центара,¹⁶ у којима се јавила потреба за овом неизоставном градском функцијом, и то не толико ради туристичких потреба, колико због неопходног смештаја различите структуре путника и гостiju чији разлози

боравка у градовима нису били туристичке природе. Потом, од седамдесетих година долази до све учесталијих наруџби пројеката хотелских зграда, садржајно разноврснијих и пројектантски сложенијих сходно профилацији туристичке понуде, да би током последње две деценије 20. века архитекти из Србије били ангажовани и укључени у више од двадесет пројеката хотела и туристичких комплекса (Танзанија, Зимбабве, Кенија, Уганда, Сао Томе и Принципе, Замбија, Сејшели, Нигерија, Либија, Етиопија). Одмаралишта, хотели, сафари хотели и други облици туристичке архитектуре који се јављају током осамдесетих година услед тежњи за развојем масовног туризма у појединим афричким земљама дали су нове могућности савременој архитектури афричког континента, те подстакли развој туристичке делатности. У већим административним или индустријским градовима хотели су првенствено служили пословним гостима и путницима, док су изразито туристички хотели, грађени уз обалу поред плажа или на туристички атрактивним локалитетима, обично били тако пројектовани да приме госте у већем броју на једном месту. Након првих ангажмана предузећа из Србије на изградњи приоритетних инфраструктурних објеката, попут изградње бране Кпиме у Тогу чију је градњу „Енергопројект” започео још 1961. године, потом настављених у домену архитектонског пројектовања, првенствено кроз пројекте здања државне управе значајних због симбола државности и модернизације, од седамдесетих година уследило је проширење архитектонских типологија ка грађевинама пословне, туристичке и стамбене намене. Попут других иностраних архитеката који су деловали у Африци, првенствено из Уједињеног Краљевства и Француске, и наши архитекти су кроз своје различите ангажмане преносили стручна искуства стечена у Србији и на ширем простору СФРЈ (техничка подршка, конкурси, тендери, директне поруџбине), ослањајући се на актуелне архитектонске токове и тенденције које су се са извесним закашњењем преносиле у Африку, те прилагођавале контексту и приликама.

У пројектовању хотелских зграда за земље Африке истакали су се водећи пројектанти на том пољу, познати по реализацијама хотела и других туристичко-угоститељских објеката у Србији и СФРЈ, као што су Александар Кековић, Слободан Милићевић, Драган Ковачевић, Иван Пантић, Крешимир Мартинковић, Љиљана и Драгољуб Бакић, Зора Митровић Пајкић и др. Често су запажени предлози и успешне реализације првих пројеката водиле до нових ангажмана и поруџбина. Тако је предузећу „Центропројект”, након израде пројекта војне поморске луке Секонди у Гани 1962. године, било поверено пројектовање нове царске палате у Адис Абеби, главном граду Етиопије, већ средином 1963. године, чије су идејно решење израдили Бранко Петровић¹⁷, Касим Османчевић, Тихомир Николић и Јован Забуковец. Захваљујући овом пројекту, сложеном

15 Осврт на изградњу туристичких објеката у СФРЈ, с акцентом на географску распрострањеност и допринос архитеката, дао је Крешимир Мартинковић у јубиларном издању које је поводом 25 година грађевинарства СФРЈ објавило издавачко предузеће „Техника”, видети: Martinković, 1970, 390–397.

16 О процесу урбанизације и перспективама афричких градова видети: Coquery-Vidrovitch, 1991, 1–98; Laurent Fourchard, 2011, 223–248.

17 О опису архитекте Бранка Петровића у Адис Абеби видети у: Smode Cvitanović, Čavlović, Uchytíl, 2020, 318–333.

Сл. 1. Бранко Петровић, Живорад Драгојловић и Хрвоје Јустић (Центропројект, Београд/Загреб), хотел *Wabe Shebelle*, 1968, Адис Абеба, Етиопија (реализација). Извор: разгледница – архива аутора / Fig. 1 Branko Petrović, Živorad Dragojlović and Hrvoje Justić (Centroprojekt, Belgrade/Zagreb), *Wabe Shebelle* Hotel, 1968, Addis Ababa, Ethiopia (completed). Source: postcard – author's archive

по садржају и великом по површини, без обзира на то што није реализован, „Центропројект” се афирмисао и убрзо добио понуде за друге послове, тако да се његова делатност проширила на услуге надзора и консалтинга (Zabukovec, 1975, n. p.). Због обима посла, „Центропројект” је у Етиопији основао филијалу – „Биро Адис Абеба”, а једна од првих реализација у главном граду био је управо хотел *Wabe Shebelle* на Мексико-скверу, који је изграђен 1968. године према пројекту архитеката Бранка Петровића, Живорада Драгојловића и Хрвоја Јустића. (Сл. 1) Убрзо потом су у етиопијском граду Џима (енг. Jimma) такође извели градски хотел. Задужбина рано преминулог војводе од Харара, сина цара Хајле Селасија, ангажовала је Министарство јавних радова за израду пројекта и вршење надзора над изградњом репрезентативног хотела на Мексико-скверу, које је тај посао потом поверило „Центропројекту” на основу идејног пројекта Петровића (Sindelić, 1969, 44). Хотел *Wabe Shebelle*, по изградњи највиша зграда у Адис Абеби и најбоље уређен хотел у Етиопији, убрзо је постао градски репер и популарно место окупљања (Smode Cvitanović, Čavlović, Uchytíl, 2020, 329). У архитектури хотела долази до изражаја функционалистички концепт организације и обликовања, доминантно заступљен код хотелских зграда у послератним архитектонским тенденцијама. Функционалистичко конципиран градски хотел се најбоље уклапао у структуру и визију модерног града и градских садржаја (Antešević, 2022, 354).

Такав приступ је важио и за афричке градове који су се изграђивали, проширивали и модернизовали по угледу

на западне светске метрополе. Државне и локалне власти многих осамостаљених република желеле су тиме да покажу властита стремљења за бољом будућношћу и властитим просперитетом. Сматра се да је дефинисању функционалне структуре савременог градског хотела, који се као такав проширио многим градовима Европе када су се побољшале економске прилике у годинама после обнове, допринео управо модел америчког хотела произашао из низа захтева савремених друштвених потреба карактеристичних за корпоративна друштва (хотел као место колективних окупљања и обједињавања више функција или услуга на једном месту). Урбанистички услови у градовима су диктирали форму хотела, која је најчешће подразумевала призматичне облике, док су од капацитета хотела зависили његова висина (број етажа) и структура базе. Како приземна етажа, због мањих габарита парцеле, није могла да обухвати све неопходне функције, друштвени, услужни и сервисни садржаји су се обично протезали и на етажу мезанина или првог спрата, а често је и последња етажа хотела, због привлачних визура, такође бивала ангажована за угоститељске садржаје (Antešević, 2022, 355). На тај начин је пројектован и хотел *Wabe Shebelle* кога у композиционом смислу чине три сегмента – проширена двоетажна база са друштвеним садржајима (стопа), десетоспратни смештајни блок организован око средишњег језгра и бочни анекс са три смештајне етаже. Хотел се сматра примером добро простудираног и рационално разрађеног пројекта у коме су до изражаја дошле функционална организација хотелских садржаја и савремена архитектонска обрада (Sindelić, 1969, 44).

У наредној, осмој, деценији 20. века потребе за градским хотелима у афричким градовима постају учесталије, тако да архитекти из Србије у том периоду израђују пројекте за неколико земаља (Уганда, Нигерија, Либија, Габон), опредељујући се углавном за рационалније приступе и технолошки једноставнија решења, да би осамдесетих година напустио пројектантски плурализам у хотелској архитектури, а број пројеката за хотелске зграде и комплексе предњачио у односу на друге типологије. Хотел *Nile* апартманског типа у саставу Конференцијског центра у Кампали (Сл. 2), главном граду Уганде, који је 1970. године пројектовао архитекта Александар Кековић, тада запослен у предузећу „Енергопројект“, показује примену конструктивних и обликовних префабрикованих елемената готово типизираниог архитектонског склопа (хотел и центар су пасарелом повезани у јединствену грађевинску целину), док је идејно решење истог аутора за државни репрезентативни хотел у уганданском граду Аруа из 1972. године пример слободнијег приступа и иновативнијег промишљања теме хотелске зграде у односу на примарну намену, локацију и технологију. (Сл. 3) Овај хотел, у чијој структури је било предвиђено 250 соба, 12 апартмана и репрезентативна председничка резиденција на последњој

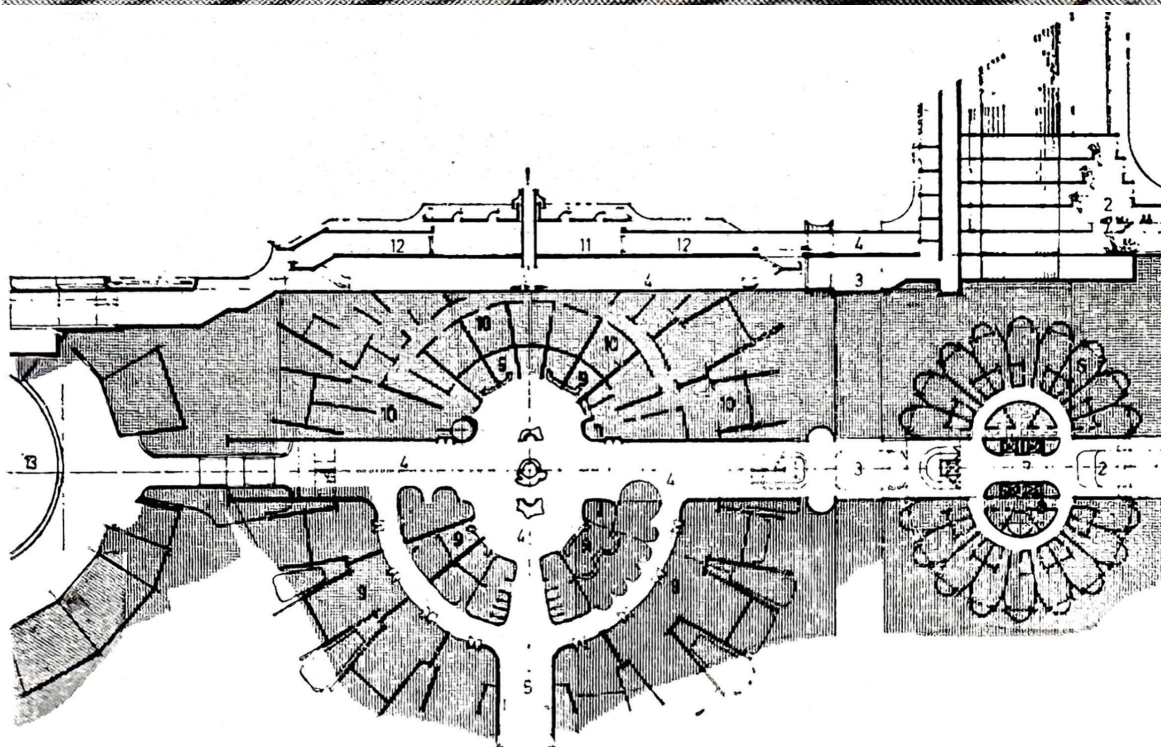
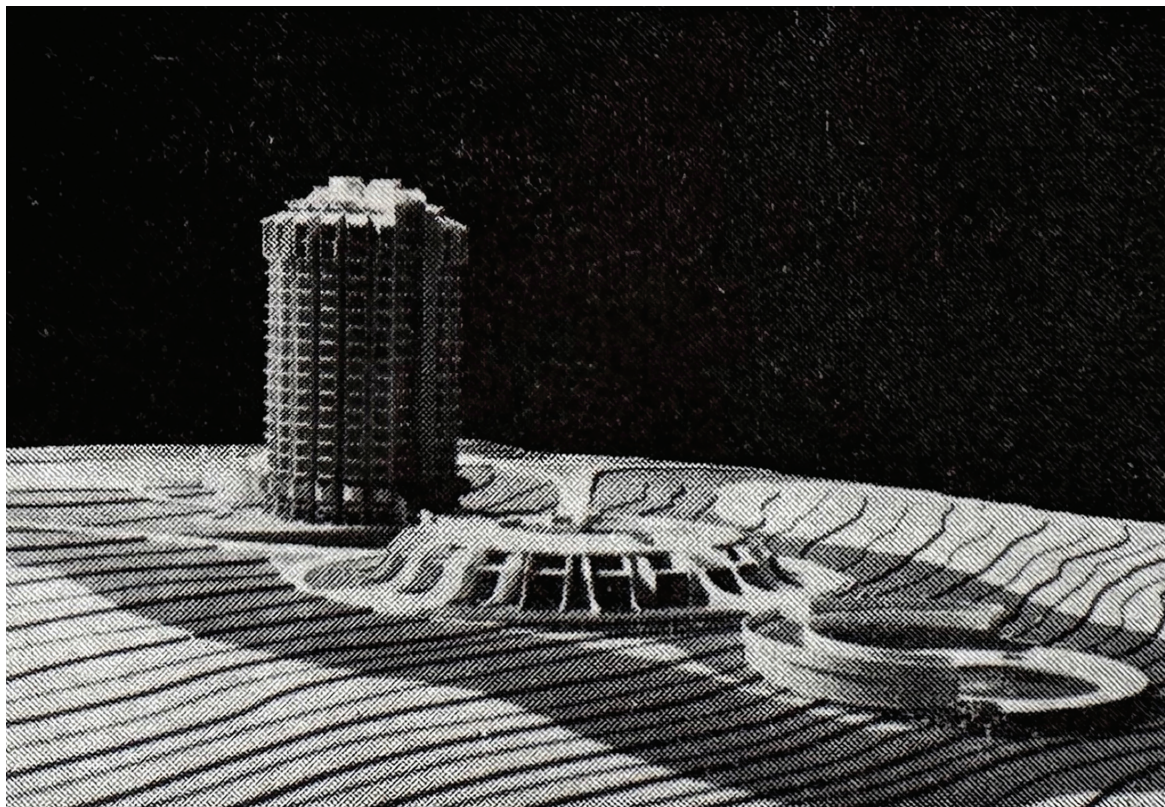
етажи, требало је првенствено да буде намењен за смештај високих владиних функционера. На архитектонско-урбанистичку позицију су утицали и технолошки аспекти градње у монтажном систему и предвиђена динамика реализације, па је био усвојен принцип рашчлањивања садржаја по функционалним групацијама, чиме је требало да се омогући развијање градње по пунктовима (Petrović, 1977, 76). Већ од друге половине седамдесетих година пројекти хотела бивају архитектонски разноврснији и ауторски препознатљивији, посебно у обликовном смислу, као у случају залучених, обличастих и органских форми Нереализованог Комплекса хотела и пословних зграда на путу Лагос – Бадагри (Нигерија), архитекте Крешимира Мартинковића из 1975. године (инвеститор *Tropic pharmaceuticals Ltd. Lagos*),¹⁸ и конкурсног рада за хотел *de lux* у Триполију (Либија) из 1977. године, ауторског тима „Енергопројекта“ – Драган Јовановић, Момчило Миловановић, Љубомир Анђелковић и Милош Станковић.¹⁹

18 Програмске пропозиције, кратак опис пројекта, избор цртежа и фотографије макете дати у: Martinković, 1976, 51–57. Једна од карактеристика пројекта зграде хотела јесте и то што је готово целокупно фасадно платно решено у виду парпетних бленди и хоризонталних брисолеја ради заштите од сунчевог зрачења.

19 Пројекти су приказани на салонима архитектуре Музеја примењене

Сл. 2. Александар Кековић (*Енергопројект*, Београд), хотел *Nile* у саставу Конференцијског центра, 1970, Кампала, Уганда (реализација). Извор: Mitrović, 1989, 96.
Fig. 2 Aleksandar Keković (*Energoprojekt*, Belgrade), *Nile Hotel* as part of the Conference Center, 1970, Kampala, Uganda (completed). Source: Mitrović, 1989, 96.

Сл. 3. Александар Кековић, конструкција Зоран Цвијовић (*Енергопројект*, Београд), државни репрезентативни хотел, 1972, Аруа, Уганда (идејно решење). Фотографија макете (а), карактеристична основа и подужни пресек (б). Извор: *Архитектура urbanizam*, 78–79, 1977, 76. / Fig. 3 Aleksandar Keković, construction Zoran Cvijović (*Energoprojekt*, Belgrade), state representative hotel, 1972, Arua, Uganda (conceptual solution). Photograph of the model (a), characteristic base and longitudinal section (b). Source: *Архитектура urbanizam*, 78–79, 1977, 76.

Једна од значајнијих хотелских реализација архитектата из Србије у Африци јесте хотел *De Ville* у главном граду Габона, Либервилу, који је изграђен 1978. године према пројекту „Енергопројектовог” тима у саставу: Радомир Стопић, Марио Јобст, Душица Максимовић (архитектонско решење) и Зорана Стојнић (ентеријер). (Сл. 4) Хотел је такође изгра-

дио „Енергопројект” са кооперантима. Разуђена кубична форма је произашла из хоризонталне диспозиције хотелских садржаја, организованих према стандардизованој шеми распореда друштвених, сервисних и смештајних функција, комуникација и кретања, уз слободнији и отворенији план главне приземне етажe, чему су допринела и три унутрашња атријума. Савремени утицаји су остварени у примењеном конструктивном решењу и материјализацији,

уметности у Београду 1976. и 1978. године.

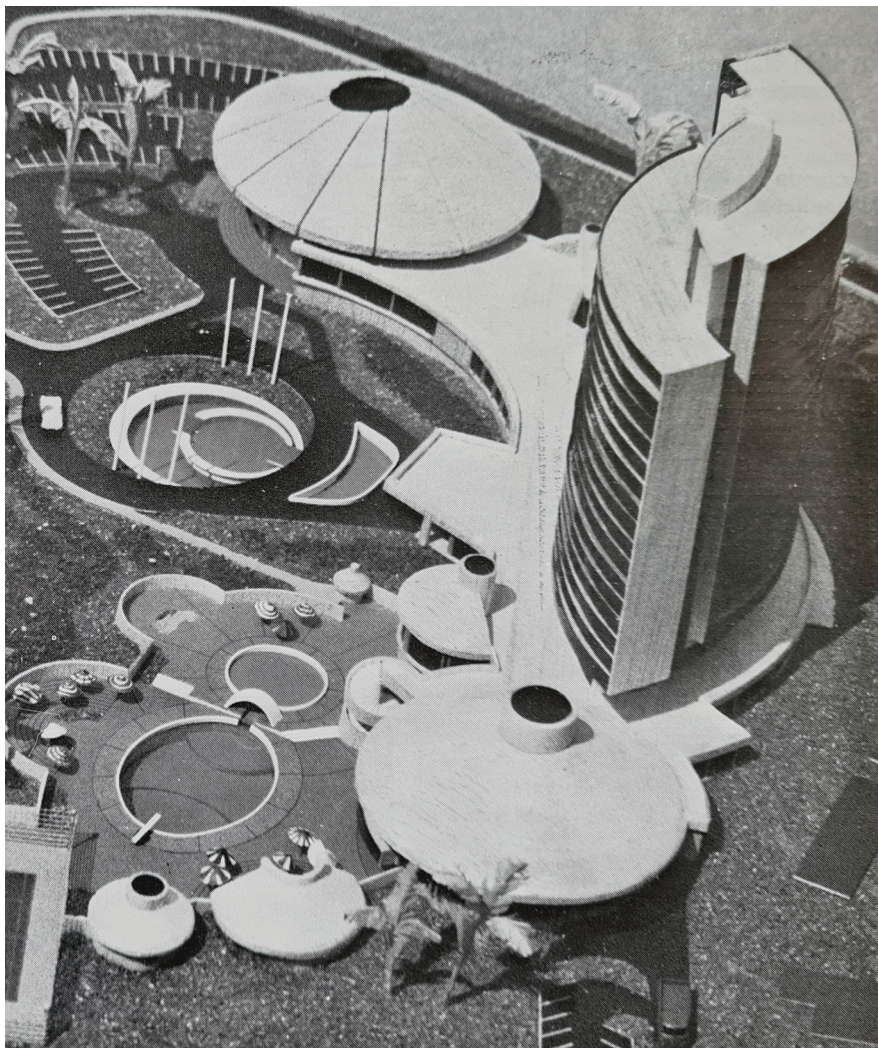

Сл. 4. Радомир Стопић, Марио Јобст и Душица Максимовић, ентеријер Зорана Стојнић (*Енергопројект*, Београд), хотел *De Ville*, 1977–1978, Либревил, Габон (реализација). Извор: разгледница – архива аутора / Fig. 4 Radomir Stopić, Mario Jobst and Dušica Maksimović, interior Zorana Stojnić (*Energoprojekt*, Belgrade), *De Ville* Hotel, 1977–1978, Libreville, Gabon (completed). Source: postcard – author's archive

посебно структуралној стакленој фасади, те техничко-технолошком опремању које је подразумевало и централну климатизацију. Хотел је имао и већу конференцијску салу, што се у то време глобално усталило као функционални бенефит градских хотела, осим уколико нису грађени у комплексу са конгресним центром. У свету је таквих примера било све више, нарочито у Америци која је предњачила по новинама у сфери хотелијерства, и у којој су настали први хотелски ланци/корпорације (*Intercontinental*, *Sheraton*, *Hilton*, *Hyatt*, *Holiday Inn*). Потреба за сличним комплексима и већим градским хотелима јавила се и у главним административним и трговачким центрима Африке. Због изражене склоности за прихватањем нових стремљења у архитектонској пракси може се рећи да је туристичка архитектура током седамдесетих година најавила постмодерне тенденције (Antešević, 2022, 540). За разумевање друштвених односа у капитализму релевантна је позиција архитектуре туристичких објеката који су у највећој мери били подређени интересима капитала, а тиме уједно и скрајнути са главних токова критичког дискурса, јер је њихова доминантна тржишна оријентација условљавала главне аспекте промена и прилагођавања. На тај начин су туристички објекти могли и најраније и најцелисходније да прихвате нова постмодернистичка стремљења. Југословенску архитектонску сцену је током седамдесетих обележила смена генерација архитеката, а тиме и преовлађујући приступ у архитектонској пракси, што се манифестовало и на архитектонски извоз у земље Африке, у коме су од тада у највећој мери учествовали управо архитекти нове генерације.

Један од истакнутих пројектаната „Енергопројекта” Слободан Милићевић израдио је 1980. године пројекат за хотел *Intercontinental* у Танзанији, док се међу осталим хотелским пројектима из осамдесетих година истичу решења за хотеле у Момбаси, Кенија, аутора Драгана Ковачевића и Зорана Зекића из фирме „Инвест-биро”, и у Бенгазију, Либија, ауторке Зоре Митровић Пајкић (оба из 1982), затим за хотел у Аруши, Танзанија, који је 1987. године израдио Грујо Голијанин, тада такође ангажован у београдској фирми „Инвест-биро”, као и пројекат за конгресни центар са хотелом Зорана Жупанеца у Масинди Порту, Уганда, из 1983. године. Иновативнији пројектантски приступ, уз пласирање савремених концепција у хотелској архитектури, одликује два нереализована хотелска пројекта на источној афричкој обали познатој по егзотичним туристичким дестинацијама: идејно решење за хотел међународног ланца *Intercontinental* у Дар ес Саламу, који је Слободан Милићевић пројектовао по наруџбини Министарства туризма Танзаније (Сл. 5), те првонаграђени конкурсни рад за хотел у Момбаси Драгана Ковачевића и Зорана Зекића, чију изградњу је планирала кенијска компанија *Seven International Co.* (Сл. 6)²⁰ Иако пројекти ових хотела имају две различите организационе поставке – хотел у Танзанији вишеспратну кулу у виду две међусобно уклопљене залучене призме различитих висина, а хотел у Кенији хоризонталнију меандрирајућу структуру – оба носе обликовне интерпретације локалног

20 Пројекти су приказани на Салонима архитектуре Музеја примењене уметности у Београду 1981. и 1983. године.

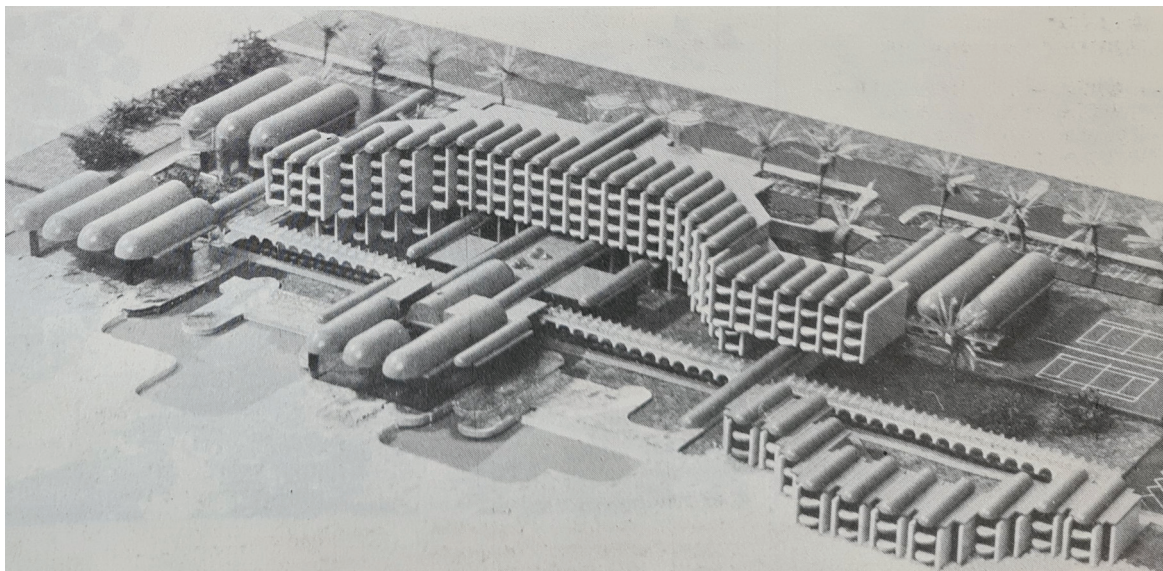

Сл. 5. Слободан Милићевић
(Енергопроект, Београд), хотел
Intercontinental, 1980, Дар ес
Салам, Танзанија (идејно решење).
Извор: *Седми салон архитектуре*.
Београд: Музеј примењене
уметности, 1981, 43. / Fig. 5 Slobodan
Milićević (*Energoprojekt*, Belgrade),
Intercontinental Hotel, 1980, Dar es
Salaam, Tanzania (conceptual design).
Source: *Seventh architecture salon*.
Belgrade: Museum of Applied Arts,
1981, 43.

традиционалног градитељства препознатљивог по кружним, залученим и ваљкастим облицима, купастим крововима, заобљеним површинама и групацијама мањих кружних или елипсастих форми. Повезивањем, уклапањем и комбиновањем таквих елемената и форми постигнута

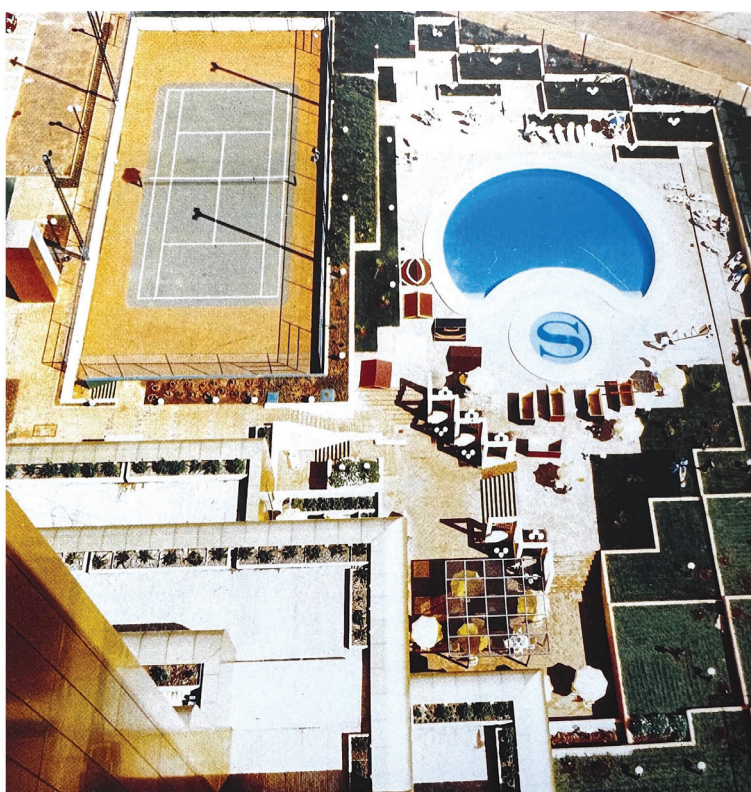
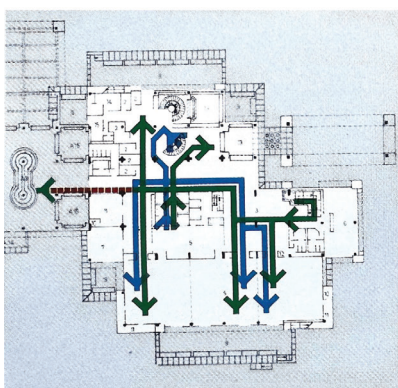
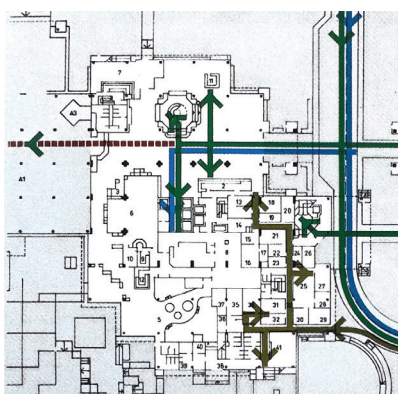
је органска интеграција партерног уређења и сегмената објеката различитих висина и габарита. У решењу типског хотела из 1985. године за локације у Замбији, у којој се осамдесетих година туризам профилисао на основу природних атракција – националних паркова и сафарија,

Сл. 6. Драган Ковачевић и Зоран Зекић, сарадници Зоран Митић, Наташа Новаковић, Дејан Ђурица и Гордана Рашковић (*Инвест-биро*, Београд), туристички хотел (конкурсни рад – прва награда), 1982, Момбаса, Кенија. Извор: *Девети салон архитектуре*. Београд: Музеј примењене уметности, 1983, 41. / Fig. 6 Dragan Kovačević and Zoran Zekić, associates Zoran Mitić, Nataša Novaković, Dejan Đurica and Gordana Rašković (*Invest-biro*, Belgrade), tourist hotel (competition winner – first prize), 1982, Mombasa, Kenya. Source: *Ninth architecture salon*. Belgrade: Museum of Applied Arts, 1983, 41.

Сл. 7. Љиљана Бакић и Драгољуб Бакић, сарадници – конструкција Сава Вукелић и Ранко Ристић, архитектонски део Милош Станковић и Иван Пантић, ентеријер Зорана Стојнић (Енергопроект, Београд), Конгресни центар и хотел Sheraton, 1981, Хараре, Зимбабве (реализација). Поглед на хотел (а), основе приземља и мезанина, поглед на рекреациони простор хотела (б). Извор: Mitrović, 1989, 81, 86./ Fig. 7 Ljiljana Bakić and Dragoljub Bakić, associates – construction by Sava Vukelić and Ranko Ristić, architectural part by Miloš Stanković and Ivan Pantić, interior by Zorana Stojnić (Energoprojekt, Belgrade), Congress Center and Sheraton Hotel, 1981, Harare, Zimbabwe (completed). View of the hotel (a), ground floor and mezzanine, view of the hotel's recreational area (b). Source: Mitrović, 1989, 81, 86.

архитекта Слободан Милићевић се одлучио за комбинацију ниже разуђене хотелске зграде у којој су пројектоване смештајне јединице и групације објеката са друштвеним садржајима, које кроз облике и материјализацију опонашају традиционалне округле стамбене колибе. Удаљивши се од архитектуре регионализма, архитекта Зоран Жупањевац, пројектујући конгресни центар са хотелом у Масинди Порту, определио се за радикалније конструкторско решење, засновано на примени триангулисане решеткасте конструкције. Задатку реконструкције, адаптације и преобликовања главног градског хотела Кампале, који је био знатно оштећен и девастиран током грађанског рата у Уганди, пажљиво је приступио архитекта Зоран Бојовић, тако што је структуру старог хотела прилагодио захтевним стандардима хотелског ланца *Sheraton* и доградио нове рекреационе просторе и вртне павиљоне, интегришући све у један сликовит ансамбл у коме квалитету архитектуре доприноси уређење парка са тропском вегетацијом (Mitrović, 1989, 91). У хотелском парку, наомак централног павиљона, пројектована је кружна фонтана са централном ротирајућом скулптуром динамичне форме, чији је аутор београдски вајар Миодраг Гојковић. Реконструкција и доградња хотела су завршени 1988. године.

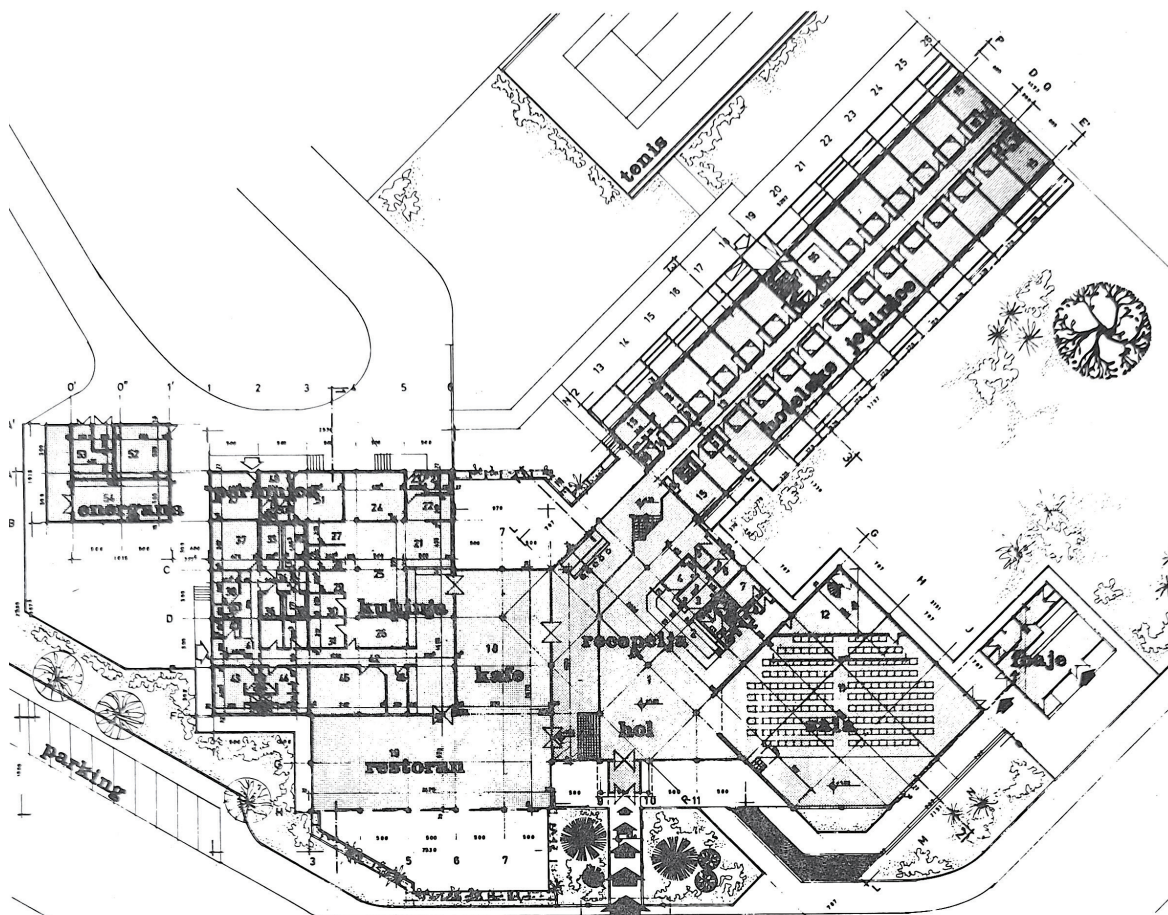
Једна од најпознатијих реализација архитектата из Србије у Африци јесте конгресни центар са хотелом *Sheraton* у Харареу, Зимбабве, (1981–1985),²¹ аутора Љиљане и Драгољуба Бакића, који представља значајну референцу предузећа „Енергопројект“ чији тим архитектата и инжењера је учествовао у разради пројекта и вођењу изградње. (Сл. 7а, б) Избор београдског предузећа за израду пројекта и изградњу конгресног центра и хотела одвијао се у специфичним приликама за Зимбабве почетком осамдесетих година. Наиме, када се априла 1981. године млада држава Зимбабве (раније Јужна Родезија) отворила свету после седамнаестогодишње затворености под претходним режимом Јана Смита, нова влада је у главном граду организовала међународну конференцију како би представила своје планове и програме развоја (Bakić, 1987, 259). Конференцији је поред представника многобројних земаља који су нудили помоћ новој независној држави присуствовао и архитекта Драгољуб Бакић, кога је послало предузеће „Енергопројект“ да сагледа евентуалне могућности за сарадњу на плану пројектовања и изградње, будући да је ово предузеће годинама уназад успешно радило у суседним земљама – Замбији и Боцвани. Први пројекат за који се заинтересовао „Енергопројект“ био је пројекат за хотел са пет звездица и конгресни центар, који је према првобитним објављеним информацијама требало да се гради по решењу енглеске фирме, јер су Енглези због колонијалне историје имали знатан утицај на том простору. Залагањем архитекте Бакића издејствовано је одобрење од надлежног министарства туризма да и „Енергопројект“

преда свој предлог и за то је добијен рок од свега два месеца. Крајем августа 1981. године аутори су презентovali предлог пројекта са макетом влади Зимбабвеа и компанији која је требало да финансира пројекат (Bakić, 1987, 260). И поред тога што су аутори у кратком року извршили све модификације пројекта на основу примедби инвеститора у погледу програма и појединих просторних аспеката, била је неизвесна даља судбина, јер су се до краја 1981. године појавили предлози француских и италијанских пројектаната са кредитним опцијама. Међутим, након што је у јануару 1982. године представљена сасвим усаглашена варијанта „Енергопројектовог“ архитектонског решења према програмским инпутима, испоставило се да оно у потпуности одговара захтевима инвеститора у односу на друге понуде. Томе су свакако допринели и добри међудржавни односи. Уговор о грађењу објекта је закључен са владом Зимбабвеа 22. новембра 1982, а након припреме извођачког пројекта изградња је започела марта 1983. године. Хотелски део у комплексу обухвата сутерен (сервиси), приземље и два мезанина са друштвеним садржајима (рецепција, лоби, холови, ресторани, банкет сале, барови, администрација), техничку етажу и кулу од 16 спратова са собама и апартманима различите структуре/типова која се завршава другом техничком етажом. Комплексност конгресног центра и хотела у Харареу огледа се у примењеним конструктивним решењима и савременим техничко-технолошким системима.

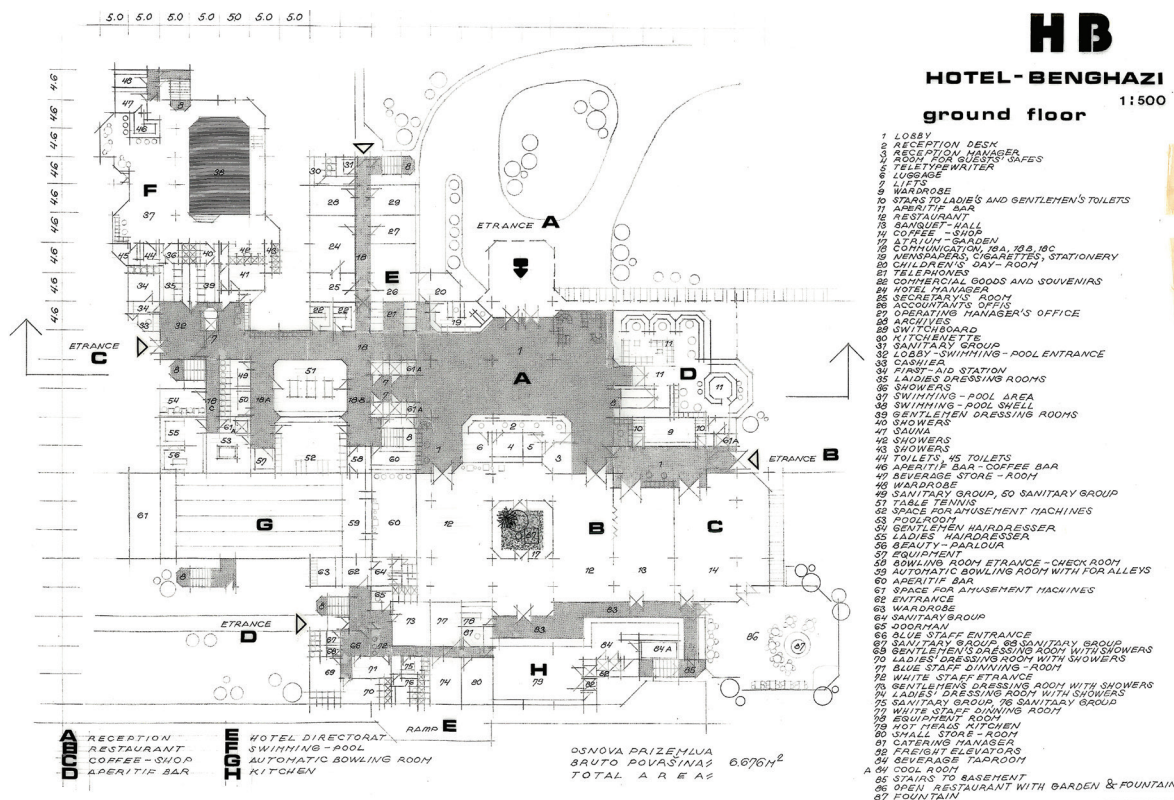
У пројектантском смислу, аутори су се временом удаљавали од устаљених модернистичких премиса и постајали слободнији у артикулацији идеја и нових стремљења које је донела појава постмодернизма. Регионална архитектура је заправо сматрана једним од различитих језика постмодерне архитектуре који укључује стилско-морфолошку и социолошку компоненту. С друге стране, изостајало је истраживање карактеристика контекста које би се применило у архитектури, па се само у неколицини пројеката могу препознати извесни аспекти регионализма, исказани у примени одређених градитељских принципа поднебља, локалних материјала или градитељских елемената и мотива – што би се очекивало од архитектуре намењене туризму. Како се током рада у иностранству очекивало да буду предузимљиви и да настоје да дођу до нових поруџбина, такав притисак, према мишљењу Дубравке Секулић, није остављао много простора за подробније размишљање о утицају на средину за коју су пројектовали, јер због обима посла архитекти нису имали времена да се позабаве изучавањем контекста (Sekulić, 2016, 7–8). Аутори овог рада запајају да је тада у Београду било доступних информација о архитектонској пракси *тропског модернизма*²² у земљама Африке, првенствено кроз стране часописе на које су биле претплаћене институције у Србији, архитекти индивидуално, или су

21 О пројекту Конгресног центра и хотела у Харареу видети у: Bakić, 1983; Bakić, 1987, 259–270; Mitrović, 1989, 81–88; Mitrović, 1995, 14–15; Bakić, 2012, 58–73.

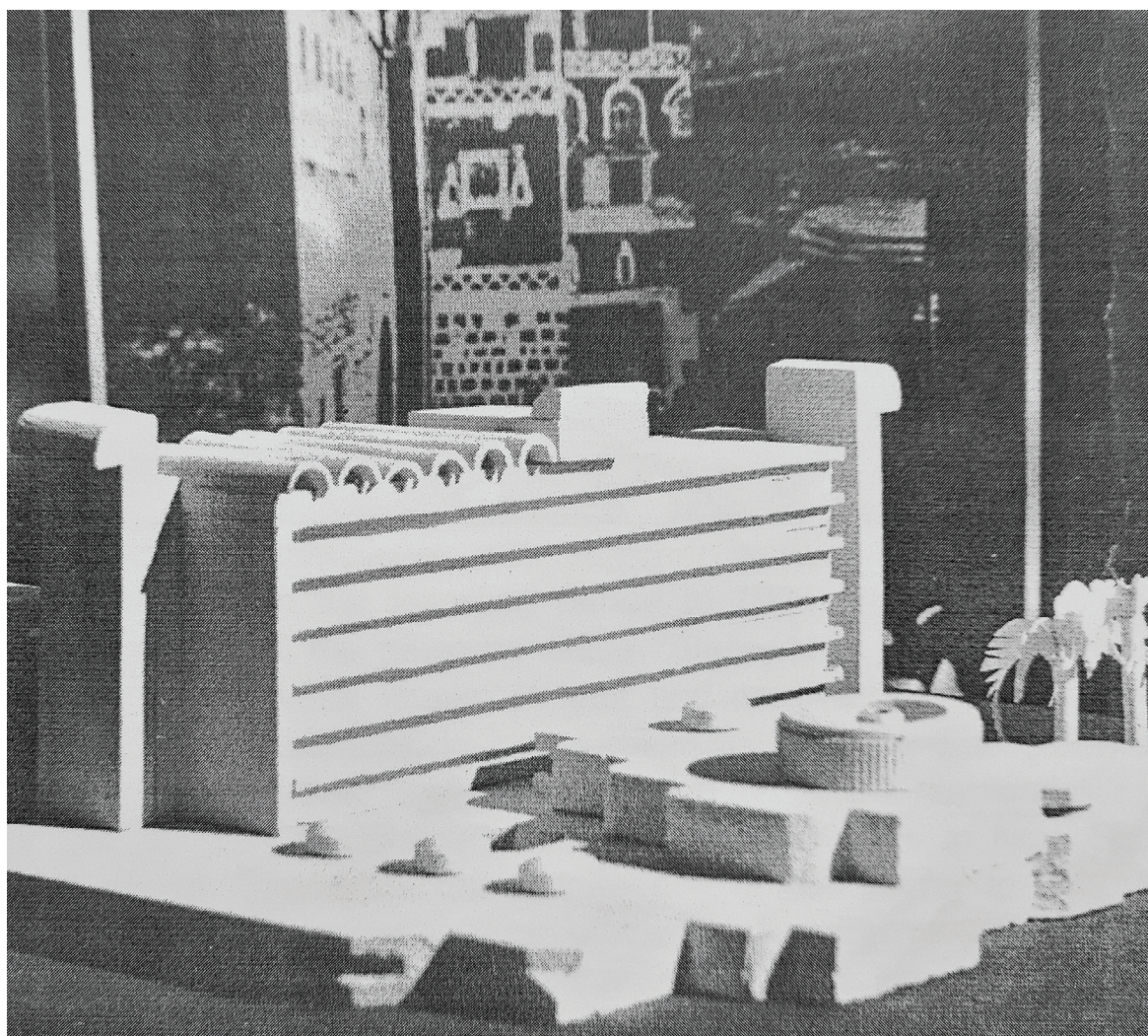
22 О пројектантским аспектима тропске архитектуре и концепту *тропског модернизма* видети у: Fry, Drew, 1956; Fry, Drew, 1964; Uduku, 2006, 396–411; Windsor Liscombe, 2006, 188–215; Galli, 2016, 193–216.

Сл. 8. Крешимир Мартинковић, главни пројектант Миодраг Радловић (Архитектура и урбанизам, Београд), хотел *Miramar*, 1985–1987, Сао Томе и Принсипе. Основа приземља и делимично ситуација (а), изглед хотела из птичје перспективе (б). Извор: Google Maps / *Izgradnja*, 1, 1987, 17. / Fig. 8 Krešimir Martinković, chief designer Miodrag Radulović (Arhitektura i urbanizam, Belgrade), *Miramar* Hotel, 1985–1987, São Tomé and Príncipe. Ground floor plan and partial situation (a), bird's eye view of the hotel (b). Source: Google Maps / *Izgradnja*, 1, 1987, 17.

Сл. 9. Зора Митровић Пајкић, градски хотел, 1982, Бенгазија, Либија (идејно решење). Основа приземља (а), фотографија макете (б). Извор: Заоставштина Зора Митровић Пајкић. Љубазношћу Иване Пајкић / Fig. 9 Zora Mitrović Pajkić, city hotel, 1982, Benghazi, Libya (conceptual solution). Ground floor plan (a), photo of the model (b). Source: Legacy of Zora Mitrović Pajkić. Courtesy of Ivana Pajkić

Сл. 10. Миодраг Цвијић и Иван Пантић (Енергопроект, Београд), хотел Hyatt Regency, 1992–1993, Лагос, Нигерија (идејно решење). Извор: Mitrović, 1995, 31. / Fig. 10 Miodrag Cvijić and Ivan Pantić (Energoprojekt, Belgrade), Hyatt Regency Hotel, 1992–1993, Lagos, Nigeria (conceptual design). Source: Mitrović, 1995, 31.

прибављани преко иностраних читаоница.²³ Питање је колико су предузећа и појединци из Србије и других република СФРЈ ангажовани на пројектима у земљама Африке користили објављена истраживања и искуства како би се спремније бавили планирањем градова и пројектовањем у тропским условима.²⁴ У многим деловима света архитектура хотела појавом регионализма поприма нову оријентацију засновану на локалним географским или историјским одликама транспонујући одређене специфичности места у хетеротропичан простор заснован на мање или више израженом симулакруму који доприноси његовој привлачности.

Након што је туризам попримио глобалне размере утичући на масовна туристичка кретања, каква у људској цивилизацији нису претходно забележена а да нису представљала неки вид изнуде, долази до конзументског засићења истоветним просторима који су лишени амбијенталних карактеристика, које би објекат смештајно туристичке намене приближиле географији или традицији места коме туристи ентузијастично хрле (Antešević, 2022, 479). Модернистичка архитектура је у том контексту допринела успону такве модерне појаве, стварајући

својеврсни препознатљиви симбол изражен у архитектури хотела интернационалног стандарда. Утицаји регионализма у архитектури хотела су допринели да се дуго времена доминирајући функционализам крутих геометризованих волумена замени широм лепезом обликовних могућности. У опису комплекса конгресног центра и хотела Sheraton у Харареу из 1987. године, архитекта Љиљана Бакић наводи како су она и њен супруг у изради пројекта покушали ухватити нешто од општег духа њима непознатог Харареа, нешто од суштинске и евидентне тежње за складом и хармонијом коју су више осетили него схватили (Bakić, 1987, 261–262). У заобљеним деловима волумена објекта може, како појашњава, да се чита далека реминисценција на кривине Великог Зимбабве комплекса (Bakić, 1987, 262). Аутори су такође истицали да хотелска кула са своја два загрљена тела носи сва значења која су желели да дају том комплексу. Међутим, поред угледања на традиционалне облике из окружења, савремена архитектура је требало да разреши и питања градње нових објеката у специфичним климатским условима, што се испоставило као захтеван пројектантски задатак који би подразумевао и извесна истраживања. Данас се у многим школама архитектуре подржава „афроцентрична“ позиција, којом се тврди да све важне лекције историје архитектуре могу да се читају из сопствене историје афричког континента (Stanley Okoye, 2002, 388).

Међу малобројним остварењима наших архитеката у Африци која су се заснивала на локалним градитељским обележјима издваја се реализација хотела Miramar у Сао

²³ Аутори су имали на увид бројеве часописа *Architectural Review* из библиотеке архитекте Злоковића која се чува у Фондацији „Милан Злоковић“. Часописи су из 1959, 1960. и 1968. године и дају преглед савремених пракси градње у Африци, с посебним освртом на архитектуру земаља где је „Енергопроект“ највише радио, као што су Уганда, Замбија, Кенија, Зимбабве, Нигерија, Гана и др.

²⁴ О дOMETИМА тропске архитектуре у земљама Африке кроз архитектонски извоз архитектата из Србије видети у: Gubić, Antešević, Michieletto, 2025, 85–100.

Политички и друштвени развој Африке од почетка деведесетих година прошлог века дефинисан је бројним унутрашњим борбама и сталним спољним интервенцијама, компликујући ранију оптимистичку слику развоја континента. Грађански рат у Нигерији, Судану, Сомалији, Анголи, Бурундију и геноцид против народа Тутси у Руанди 1994. године, утицали су на то да се развој континента успори.²⁶ Као резултат ових дешавања, која су додатно интензивирала природним непогодама и епидемијама, градња је била успорена, али су се градови и даље развијали и изграђивали. Постоје специфични покушаји да се архитектура програмски поново повеже с регионалном афричком традицијом – у коришћењу материјала, метода изградње и управљања, првенствено применљивим на руралним подручјима, односно ради се на рехабилитацији неплански грађених насеља, али и здравствених установа.²⁷ У спољнополитичком смислу, земље Африке су и након распада СФРЈ остале пријатељске земље, јер је Србија наставила да баштини и негује вредности Покрета несврстаних из претходних деценија,²⁸ али су се на привредном плану умањиле сарадња и пословна размена, првенствено у смислу организованог и активнијег пружања стручних услуга из области планирања, архитектуре и грађевинарства. Деведесете године су и за архитектуру у Србији биле године у знаку хаоса, конфузије и контрадикторности (Miletić Abramović, 2007, 15). Фирме у Србији су деведесетих година, у границама реалних могућности, наставиле сарадњу с афричким земљама, првенствено захваљујући претходно оствареним резултатима, стручним квалитетима и стеченом поверењу. Рад архитеката који су од деведесетих година одређено време живели и радили у земљама Африке, или су тамо још увек настањени, везан је махом за пословне ангажмане са локалном средином и мање властите бирое или кооперације с локалним архитектурама. Архитекти из Србије који су тада самостално организовали своју праксу у Африци све су се више ослањали на локалне могућности и потребе, а не на актуелне архитектонске тенденције у СФРЈ, како је то било у деценијама које су претходиле. Они су се, за разлику од све ређих ангажмана великих пројектантских фирми и аутора који су радили на линији свог југословенског искуства, нашли у ситуацији да се боље упознају с локалном средином и да са више пажње према контексту приступе изради пројеката. Како су се од тада и у појединим земљама Африке политичке и друштвене прилике мењале, поједини архитекти су се вратили у Србију, неки су отишли даље у свет, одређен број њих задржао се радећи на различитим пословима.

26 Како је текст о целом континенту, ова изјава је генерализована. За разлику од земаља које су честе зоне несигурности, војних пучева, насилних промена власти и спољних интервенција, југ Африке је пролазио кроз мирни развој (осим борби за независност у појединим земљама). У земљама југа Африке (Јужноафричка Република, Намибија, Боцвана, Замбија, Зимбабве, Свазиланд, Лесото, Мозамбик и Ангола) није било насилних смена власти.

27 Тај тренд је уочљив и данас, а као пример се могу узети реализације у Руанди фирме *MASS Design*, о чему видети у: Gubic et al., 2021, 67–80.

28 Од свих бивших југословенских република Србија има највећи број дипломатско-конзуларних представништава на афричком континенту.

И током последње деценије 20. века наши архитекти су у Африци уз стамбене највише пројектовали објекте туристичке намене, с тим што су се поред наруџби за веће хотеле, посебно оне међународних ланаца, појавили и задаци пројектовања туристичких ризорта са дисперзованим туристичко-угоститељским садржајима у мањим објектима који су често опонашали традиционалне колибе (*lodge*). Искуства савремене архитектуре, доминантно изражена у постмодернистичким идејама, наши архитекти су деведесетих година целисходније преносили у афрички контекст, ослањајући се на властите проседе, стечене контакте и репутацију коју су носиле југословенске фирме. То потврђују три идејна пројекта за веће градске хотеле из прве половине деведесетих година – хотел *Hyatt Regency* у Лагосу (Нигерија), архитеката Миодрaга Цвијића и Ивана Пантића, хотел у Адис Абеби, архитекте Милана Раонића, и хотел у нигеријском Пт. Хорткорту, архитекте Бранимира Гановића. У архитектури ових хотелских пројеката долазе до изражаја утицаји америчког тржишта и постмодернистичких преиспитивања архитектуре града који су се одразили и на обликовне компоненте градских хотела. То је подразумевало нарaтивaн израз у обликовању, посебно у третману композиције волумена и изгледу фасада, али и интровертну унутрашњу организацију у којој доминира велики атријум на који су усмерени и око кога су груписани главни хотелски садржаји. Такви хотелски пројекти су блиски решењима објеката грађених у Америци крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, пласираних од стране архитеката Мајкла Грејвса (Michael Graves) и Џона Портланда (John Portland), те низа архитеката млађе генерације којима су њихова дела били узор. Захваљујући угледу „Енергопројекта“ као највеће југословенске пројектантске и грађевинске куће у којој је 1973. године пројектован комплекс међународног трговинског сајма у Лагосу, истом предузећу је 1992/93. године било поверено пројектовање хотела *Hyatt*, као репрезентативног објекта највише категорије на површини од 40.000 м² и капацитета 450 соба (Mitrović, 1995, 31). (Сл. 10)

У решењу хотела за Лагос, архитеката Цвијића и Пантића, награђеног наградом „Борбе“ 1993. године, остварене су дискретне асоцијативне преслике из етнокултурног наслеђа и традиционалног народног градитељства (Mitrović, 1995, 31). Својевремено је Чарлс Џенкс хотеле америчких ланаца описао као градове који све поседују, јер где год да постоји, на пример, хотел *Hilton Internacional* он споља подсећа на „осигуравајуће друштво Лос Анђелеса“, а изнутра су „декоратери за унутрашњу декорацију прошли ужасне муке да би укомпоновали локалне мотиве“ (Turner, ЕЅ, 1983, 78). У осврту на инострани опус архитекте Ивана Пантића, проф. Србољуб Роган истиче како је архитекта Иван Антић, један од чланова жирија за доделу „Борбине“ награде и аутор београдског хотела *Hyatt* (1987–1990), захваљујући свом великом искуству у склапању функционалних делова и осећају за *geistalt*, препознао у

пројекту хотела у Лагосу остварене строге норме стандарда *Hyatt* ланца, а, као посебно достигнуће, артикулацију програма садржаја кроз композицију форми (Rogan, 2014, 47). Слична пројектантска методологија и архитектонски израз произашли из корпуса постмодерне архитектуре одликују и пројекат за зграду „Нафта-гаса” у Новом Саду, изграђену 1998. године према конкурсном решењу (1985) архитеката Александра Кековића и Ивана Пантића, чија структура спаја масивност и транспарентност, користећи напредне технике градње и висококвалитетне материјале (Gubić, Villa, 2024, 40–49). Оваквим приступима у хотелској архитектури уједно је и окончана ера у којој су доминирали утицаји и одједи модернистичке архитектуре, јер су већ од половине деведесетих, а све присутније од двехиљадитих, у туристичкој архитектури афричког континента наступила нова стремљења која су истицала значај изворних форми и амбијената. Објекти попут хотела, ресторана, кафеа и других туристичко-угоститељских функција издвојили су се као најпогоднији да евоцирају слику традиционалних кућа и села, што туристима пружа увид у изворну афричку културу и природна станишта (Folkers, 2010, 202). Често су омање традиционалне куће служиле као модел за веће зграде, као што су хотели (Folkers, 2010, 244), док су се у националним парковима, резерватима и другим заштићеним зонама могли користити само локално доступни материјали и облици за изградњу туристичких објеката. Тим задацима бавили су се и архитекти из Србије који су се настанили у Африци деведесетих година. У распону од десетак година, од половине деведесетих до половине двехиљадитих, реализовано је неколико

пројеката туристичких насеља, међу којима се истичу ризорти архитекте Ивана Пантића (биро *Pantić Architects*) у Замбији (*River Club Lodge, Lilayi Lodge*), Зимбабвеу (*Kipling's Lodge, Detema Lodge, Elephant Island Lodge*) и Мозамбику (*Magaruque Island Resort*). (Сл. 11а, б, в)

ЗАКЉУЧАК: ХОТЕЛСКА АРХИТЕКТУРА У ФОКУСУ АРХИТЕКТОНСКОГ ИЗВОЗА

Производњу архитектонског извоза архитеката из Србије у земљама Африке од почетка шездесетих до краја деведесетих година обележили су пројекти за хотелске и друге туристичко-угоститељске објекте, како по својој бројности и ангажованости архитеката, тако и у погледу различитости идеја, приступа и могућности. Тржишна оријентација туристичке архитектуре поговодала је томе да тај пројектантски задатак остане континуиран и увек актуелан, за разлику од других типологија које су само у раном периоду или повремено биле присутне, попут објеката државне управе, културе или индустрије. Такође, тај аспект је омогућавао да се кроз време пласирају различитија решења и увезу нови трендови, али и да се примене концепти засновани на искуствима локалне градитељске традиције и тропске архитектуре, што се углавном одбацивало у случају објеката јавне намене којима се желела исказати тежња за свеопштом модернизацијом. Како су афричка друштва постајала самосвеснија, еколошки принципи присутнији, а тежња за аутентичнијом туристичком понудом артикулисанија, крајем деведесетих појавили су се другачији концепти

Сл. 12. Рафаел Контиђијани, хотел Du Lac, 1970–1973, Тунис, Тунис (реализација). Поглед на хотел. Извор: разгледница – архива аутора / Fig. 12 Raffaele Contigiani, hotel Du Lac, 1970–1973, Tunis, Tunis (completed). View of the hotel. Source: postcard – author's archive

Бр.	Назив пројекта/ хотела	Место, држава	Аутор/и	Предузеће	Година пројект.	Година изградње	Инвеститор	Исход пројекта
1.	Хотел <i>Wabe Shebelle</i>	Адис Абеба, Етиопија	Бранко Петровић, Живорад Драгојловић и Хрвоје Јустић	<i>Центропројект</i> , Београд/Загреб	1967.	1968.	Задужбина Војводе од Харара, Етиопија	изграђено
2.	Комплекс хотела и пословних зграда	Лагос, Нигерија	Крешимир Мартинковић	<i>Архитектура и урбанизам</i> , Београд	1975.	-	<i>Tropic pharmaceuticals Ltd.</i> Lagos	није изграђено
3.	Хотел (<i>de lux</i>)	Триполи, Либија	Драган Јовановић, Момчило Миловановић, Љубомир Анђелковић и Милош Станковић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1977.	-	[непознат]	није изграђено
4.	Хотел <i>De Ville</i>	Либервил, Габон	Радомир Стопић, Марио Јобст и Душица Максимовић (архитектонско решење), Зорана Стојнић (ентеријер)	<i>Енергопројект</i> , Београд	1977 – 1978.	1978.	[непознат]	изграђено
5.	Репрезентативни хотел	Аруа, Уганда	Александар Кековић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1972.	-	Влада Уганде	није изграђено
6.	Конференцијски центар и хотел <i>Nile</i>	Кампала, Уганда	Александар Кековић (хотел)	<i>Енергопројект</i> , Београд	1970.	1971.	Влада Уганде	изграђено
7.	Хотел <i>Intercontinental</i>	Дар ес Салам, Танзанија	Слободан Милићевић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1980.	-	Министарство за туризам	није изграђено
8.	Конгресни центар и хотел <i>Sheraton</i>	Хараре, Зимбабве	Љиљана Бакић и Драгољуб Бакић (аутори), Милош Станковић, Бранислав Радосављевић (сарадници)	<i>Енергопројект</i> , Београд	1981 – 1982.	1983 – 1985.	Влада Зимбабвеа	изграђено
9.	Туристички хотел	Момбаса, Кенија	Драган Ковачевић, Зоран Зекић (аутори), Зоран Митић, Наташа Новаковић, Дејан Ђурица, Гордана Рашковић (сарадници)	Инвест-биро, Београд	1982. (прва награда на конкурсу)	-	Seven Inter- national Co. Nairobi, Kenya	није изграђено
10.	Хотел <i>Miramar</i>	Сао Томе и Принципе	Крешимир Мартинковић (аутор), Миодраг Радуловић (главни пројектант)	<i>Архитектура и урбанизам</i> , Београд	1985.	1987.	Влада Демократске Републике Сао Томе и Принципе	изграђено
11.	A. I. C. C. Plenary Hall / Hotel Facilities	Аруша, Танзанија	Грујо Голијанин	Инвест-биро, Београд	1987.	-	[непознат]	није изграђено
12.	Хотел <i>Sheraton</i> (реконструкција и проширење)	Кампала, Уганда	Зоран Бојовић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1986.	1986 – 1987.	Sheraton Inter.	изграђено
13.	Туристичко насеље Језеро Карон	Александрија, Египат	Зоран Жупањевац	<i>Енергопројект</i> , Београд	1984.	-	[непознат]	није изграђено
14.	Конгресни центар са хотелом	Масинди Порт, Уганда	Зоран Жупањевац	<i>Енергопројект</i> , Београд	1983.	-	[непознат]	није изграђено
15.	Типски хотел	Замбија	Слободан Милићевић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1985.	-	[непознат]	није изграђено

Бр.	Назив пројекта/ хотела	Место, држава	Аутор/и	Предузеће	Година пројект.	Година изградње	Инвеститор	Исход пројекта
16.	Хотел <i>Victoria</i>	Сејшли	Оливера Милићевић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1985.	-	[непознат]	није изграђено
17.	Градски хотел	Бенгази, Либија	Зора Митровић Пајкић	Грађевинска служба Савезног секретаријата за народну одбрану	1982.	-	Влада Либије	није изграђено
18.	Хотел <i>Hyatt Regency</i>	Лагос, Нигерија	Миодраг Цвијић и Иван Пантић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1992 – 1993.	-	Hyatt Regency Inter.	није изграђено
19.	Стамбено туристичко насеље <i>Lekki</i>	Лагос, Нигерија	Маријана Стругар, Светлана Раковић и Никола Бан	<i>Енергопројект</i> , Београд	почетак 1999-их	-	[непознат]	није изграђено
20.	Градски хотел	Адис Абеба, Етиопија	Милан Раонић	<i>Енергопројект</i> , Београд	почетак 1999-их	-	[непознат]	није изграђено
21.	Градски хотел	Пт. Хоркорт, Нигерија	Бранимир Гановић	<i>Енергопројект</i> , Београд	почетак 1999-их	-	[непознат]	није изграђено
22.	Хотел <i>Jameson Extension</i>	Хараре, Зимбабве	Љиљана и Олга Бакић	<i>Биро Бакићи</i>	1997.	-	Креста TA Holding и Пензиони фонд локалне управе	није изграђено
23.	<i>Detema Lodge</i>	Дете, Зимбабве	Иван Пантић	<i>Pantić Architects</i> , Хараре	1999.	1999.	Хотелски/ ризорт оператор	изграђено
24.	Колибе на острву слонова	Кариба, Зимбабве	Иван Пантић	<i>Pantić Architects</i> , Хараре	1999.	1999.	Хотелски/ ризорт оператор	изграђено

Таб. 1. Хронолошки преглед значајнијих пројеката хотелских зграда и ризорта аутора архитектата из Србије у земљама Африке од 1960. до 1999. године / Tab. 1. Chronological Overview of Significant Hotel and Resort Projects in African Countries designed by Serbian Architects from 1960 to 1999.

у туристичкој архитектури који су у први план ставили вредности места и амбијента, специфичности локалних градитељских форми и традиционалних материјала. Иако је знатан број пројеката туристичке архитектуре аутора из Србије остао нереализован, њихови архитектонски концепти и слободнији приступи, често подстакнути утицајима постмодернизма, указују на прогресивније токове савремене архитектуре за земље Африке.

Остварења хотелске архитектуре аутора из Србије у Африци током четири деценије сведоче не само о развоју пројектантских идеја у хотелској типологији, које су се развијале од функционализма интернационалне модерне преко регионализма до постмодернизма, већ показују и да су архитекти из Србије и шире из СФРЈ били конкурентни међу другим иностраним архитектима, посебно оним из земаља западне Европе чији су се ангажмани у Африци често заснивали на колонијалној прошлости и финансијско-пословним везама. Новија истраживања архитектуре афричког модернизма потврђују да су поједине реализације архитектата из СФРЈ/Србије у Африци уврштене међу значајна архитектонска остварења модернистичког наслеђа континента, попут пословне зграде „FINDECO” у Лусаки, архитектата Душана Миленковића и Бранмира Гарновића (Herz, Schröder, Focketyn et. al., 2015). Реализације и идејна/конкурсна решења хотела анализирани у

овом раду припадају ширем корпусу модерне хотелске архитектуре у Африци. Иако архитекти из Србије нису равноправно учествовали са другим иностраним колегама у истраживањима тропске архитектуре и формирању регионализма у афричкој архитектури, свој допринос су давали првенствено кроз савремене приступе у обликовању и грађењу, базиране на идејама интернационалне модерне, структурализма, брутализма и постмодернизма.

То је превасходно дошло до изражаја у хотелској архитектури, што потврђује и низ примера хотелских реализација у Африци других иностраних архитектата, као што су: хотел *Ducor Intercontinental* (1960) у главном граду Либерije Монровији, познатог румунско-израелског архитекта и дивелопера Моше Мајера (Moshe Mayer), хотел *Ivoire* (1962–70) на Обали Слоноваче, израелских архитектата Хајнца Фенчела (Heinz Fenchel) и Томаса Латерсдорфа (Thomas Leitersdorf) или хотел *Des Mille Collines/Хилсдау брда* (1973) у Кигалију (Рунда), тима белгијских архитектата који су пројекат радили за авио компанију „SABENA”, сви концепирани у духу функционализма интернационалне модерне, затим хотел *Du Lac* (1970–73) у граду Тунис, италијанског архитекте Рафаела Континијанија (Raffaele Contigiani), препознатљив по свом бруталистичком изразу (Сл. 12), те хотел *Méridien* (седамдесете године) у Лагосу, архитектата француског хотелског ланца *Méridien*

и тридесетоспратни хотел *Carlton* (1972) у Јоханесбургу (Република Јужна Африка), познатог америчког архитекте Гордона Буншафта (Gordon Bunshaft) и партнера у чувеној архитектонској фирми „Skidmore, Owings & Merrill (SOM)“, који су пројектовани подстакнути новим постмодернистичким тенденцијама. Од половине осамдесетих, а нарочито од деведесетих година, хотелски оператори у Африци се због популаризације сафари туризма све више опредељују за ризорте и дисперзоване хотеле у виду колиба у природним амбијентима које опонашају карактеристичне руралне агломерације у афричком пејзажу,²⁹ у чему су учествовали архитекти из различитих средина, пре свега инострани архитекти повремено или трајније настањени у афричким земљама, често у сарадњи са млађом генерацијом локалних архитеката.

Доступни извори о раду архитеката из Србије у Африци су непотпуни, неуједначени, несистематизовани и расути по разним, најчешће приватним архивама и заоставштинама архитеката³⁰ и недоступним архивима некадашњих државних предузећа која су радила за страна тржишта. До деведесетих година прошлог века постојала је ипак повремена информисаност стручне и шире јавности о градитељским подухватима и архитектонским реализацијама фирми из Србије на афричком континенту, најчешће кроз прилоге у стручним часописима, изјаве и коментаре архитеката, приказе у каталозима изложби (превасходно Салона архитектуре Музеја примењених уметности),³¹ чланке у дневној штампи, саопштења у билтенима и резимее у јубиларним монографијама пројектантско-грађевинских предузећа, извештаје у статистичким годишњацима и привредним анализама. Расформирањем или приватизацијом пројектантских предузећа после распада СФРЈ многи архивски материјали о пројектима и реализацијама су изгубљени или уништени. Због тога су значајна сва нова истраживања, тумачења и прилози проучавањима – тематски, прегледни, монографски и др, којима се потпуније и детаљније сагледавају и анализирају улоге, доприноси и домети архитеката из Србије и њихових остварења на Афричком континенту.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Albrecht, B., Galli, J. 2014. African Modernities. U: *Albrecht, B. Africa: Big Change Big Chance*. Milano: La Triennale di Milano, 92–102.
- Antešević, N. 2022. *Arhitektura modernih turističkih objekata u Jugoslaviji (1930–1985)*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_20641.
- Bakić, Lj. 1983. *Dragoljub Bakić, Bakic & Bakic*. Beograd: Energoprojekt.

29 О појму, морфологији и одликама дисперзованих – атомизираних хотела видети: Skorup, 2020.

30 Архитекта Љиљана Бакић је 2012. године издала монографију *Anatomija B&B arhitekture*, у којој детаљно описује свој и пројектантски опус свог супруга, укључујући и пројекте у земљама Африке, видети: Bakić, 2012.

31 О изложбама Салона архитектуре у Београду од 1974. до 2001. године, с освртом на излагана архитектонска остварења и ауторе, те тенденције представљене у избору прилога објављених у дневној штампи, видети у: Milenković, 2001.

- Bakić, Lj. 1987. Kompleks kongresnog centra i hotela 'Sheraton' – Harare, Zimbabwe. U: Jarić, M. ur. 1987. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije*. Beograd: Izgradnja, 259–270.
- Bakić, Lj. 2012. *Anatomija B&B arhitekture*. Beograd: Ljiljana Bakić.
- Cleveland, T. 2021. *A History of Tourism in Africa: Exoticization, Exploitation, and Enrichment*. Athens: Ohio University Press.
- Coquery-Vidrovitch, C. 1991. The Process of Urbanization in Africa (From the Origins to the Beginning of Independence). *African Studies Review*, 1, 1–98.
- Demissie, F. 2012. *Colonial Architecture and Urbanism in Africa. Intertwined and Contested Histories*. London: Routledge.
- Drndić, Lj. 1966. Afirmacija turizma u Ujedinjenim nacijama. *Turističke novine*, 410, 3.
- Đokić, A. 1969. Naši neimari u inostranstvu. *Arhitektura urbanizam*, 58, 15.
- Folkers, A. 2010. *Modern Architecture in Africa*. Amsterdam: SUN.
- Fourchard, L. 2011. Between World History and State Formation: New Perspectives on Africa's Cities. *The Journal of African History*, 2, 223–248.
- Fry, M., Drew, J. 1956. *Tropical Architecture in the humid zone*. London: B. T. Batsford.
- Fry, M., Drew, J. 1964. *Tropical Architecture in the dry and humid zones*. London: B. T. Batsford.
- Galli, J. 2016. A Cosmopolitan Manual in Decolonizing Africa – Fry & Drew's Tropical Architecture in the Dry and Humid Zones. *SAJ: Serbian architectural journal*, 2, 193–216.
- Gubić, I., Antešević, N. 2023. Nasleđe arhitektonskog izvoza Srbije u zemlje Afrike od 1960. godine do danas [katalog izložbe]. Novi Sad: Centar za održivi urbani razvoj i kulturu „Struktura“. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Gubić, I., Antešević, N., Michieletto, M. 2025. Serbian Architecture Exports to Countries in Africa from 1960 to 1990: Understanding Tropical Architecture. *Facta Universitatis. Series: Architecture and Civil Engineering*, 23(1), 85–100. <https://doi.org/10.2298/FUACE241018008G>.
- Gubić, I., et al. 2021. Advocating for Green Building Minimum Compliance System in Rwanda: Using Bricks to Achieve Sustainability. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, 19(1), 67–80. <https://doi.org/10.2298/FUACE210922006G>.
- Gubić, I., Villa, M. R. 2024. European Context of the Architecture of the “Nafta-Gas” Building in Novi Sad. *Fragmenti*, 1, 40–49. <https://doi.org/10.5937/FRG2401040G>.
- Harrison, D. 2000. Tourism in Africa: The Social and Cultural Framework. In: Dieke, P. 2000. *The Political Economy of Tourism Development in Africa*. New York: Cognizant Communication Corporation, 37–51.
- Herz, M., Schröder, I., Focketyn, H., Jamrozik, J. Eds. 2015. *African Modernism: The Architecture of Independence*. Ghana, Senegal, Côte d'Ivoire, Kenya, Zambia. Zürich: Park Books.
- Hitrec, T. 1977. Turizam kao faktor unapređenja kvalitete života. U: Antunac, I., Jadrešić, V. ur. 1977. *Humanističke vrijednosti turizma*. Zadar: Pedagoška akademija Sveučilišta u Zadru, 231–238.
- Hodžić, S. 1970. Građevinari na inostranom tržištu. U: Adžić, M. ur. 1970. *25 godina građevinarstva socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Tehnika, 214–223.
- Hodžić, S., et al. [redakcioni odbor] 1975. Jugoslovensko građevinarstvo u svetu / Югославское строительство в мире / The Yugoslav construction industry in the world / La construction Yougoslav dans le monde. Beograd/Београд/Belgrade: Jugoslovenski građevinski centar / Югославский строительный центр / Yugoslav building center / Centre Yougoslave du bâtiment et des travaux publics.
- Jarić, M. 1981. Trideset i pet godina našeg građevinarstva i naše 'Izgradnja'. *Izgradnja*, 11, 3.
- Kultermann, U. 1969. *New Directions in African Architecture*. New York: George Braziller.
- Kultermann, U. Ed. 2000. *World architecture 1900–2000: A critical mosaic, Central and Southern Africa*. Wien, New York: Springer-Verlag.
- Kultermann, U. 2000. Introductory Essay: Continent of Hope. In: Frampton, K., Kultermann, U. Eds. 2000. *World Architecture 1900–2000: A Critical Mosaic. Volume 6: Central and Southern Africa*. Wien: Springer-Verlag, XVII–XXXVI.
- Lemmens, B., van Tessel, D. 2005. Finding the fruits of Modern Architecture in urbanizing Dar Es Salaam. In: ArchiAfrica Conference Proceedings: *Modern Architecture in East Africa around Independence*. Dar es Salaam, Tanzania, July 27–29. Utrecht: ArchiAfrica, 159–172.
- Martinković, K. 1970. Turistički objekti. U: Adžić, M. ur. 1970. *25 godina građevinarstva socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Tehnika, 390–397.
- Martinković, K. 1976. Urbanističko-arhitektonsko rešenje bloka sa hotelom i poslovnim objektom na putu Lagos – Badagry u Nigeriji. *Izgradnja*, 10, 51–57.
- Martinković, K. 1981. Izvođenje investicionih radova u inostranstvu. *Izgradnja*, 11, 83–95.
- Martinković, K. 1983. Program razvoja turizma i industrije u Sao Tome i Principe. *Izgradnja*, 9, 11–18.
- Martinković, K. 1987. Gradski – turistički hotel sa 100 ležaja u Sao Tomeu – DRSTP. *Izgradnja*, 1, 16–20.
- Martinović, K. 1965. Dva industrijska objekta. *Arhitektura urbanizam*, 33–34, 41.
- Martinović, U. 1959. Arhitektura i mi [iz referata s glavne godišnje skupštine DAS-a]. *Čovjek i prostor*, 91, 1.

Milenković, A. 2001. *Arhitektura: salonska vizura*. Beograd: Savez arhitekata Srbije i autor.

Miletić Abramović, Lj. 2007. *Paralele i kontrasti – srpska arhitektura 1980–2005*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti.

Mitrović, M. 1989. *Sve je arhitektura*. Beograd: Energoprojekt – ENOS.

Mitrović, M. 1995. *Na kraju veka : arhitektura Energoprojekta 1851–1995*. Beograd: Energoprojekt.

Petrović, Z. [uvodnik] 1977. »Energoprojekt« – panoramski prikaz projektantske i izvođačke delatnosti. *Arhitektura urbanizam*, 78–79, 68–93.

Prelog, M. 1973. *Prostor – vrijeme*. Zagreb: Društvo historičara umjetnosti NRH

Rihter, Vjenceslav. 1964. [Saopštenje na sastanku održanom u Ohridu od 13. do 15. maja 1960. u organizaciji Saveza arhitekata Jugoslavije]. U: Zloковић, M. ur. 1964. *Drugi razgovori o arhitekturi, Ohrid 1960 – Izraz u našoj savremenoj arhitekturi 2*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam SRS, 5.

Rogan, S. 2014. *Arh. Ivan S. Pantić – Niški đak na svetskoj sceni*. Arhitekt: Glasnik društva arhitekata Niša, 43–44, 44–53.

Schneider, H. 1976. Tourism Development in Africa: Scope and Critical Issues. *Africa Spectrum*, 1, 5–16.

Segal, A. 1972. Africa in the 1970's. *Africa Today*, 4, 71–76.

Sekulić, D. 2016. *Izgradnja nesvrstanosti: Slučaj „Energoprojekta“*. Beograd: Muzej suvremene umetnosti.

Sindelić, S. 1969. Naši građevinski stručnjaci u Etiopiji. *Arhitektura urbanizam*, 58, 43–44.

Skorup, J. 2020. *Atomizirani hotel – Novi tip hotelske arhitekture u revitalizaciji grada ili krajolika*. Zagreb: Artresor naklada.

Sladojević, A. 2016. *Slike o Africi*. Beograd: Muzej suvremene umetnosti.

Smode Cvijanović, M., Smokvina, M. 2015. Hrvatski arhitekti i urbanisti u zemljama trećeg svijeta. U: Bosanac, G., Jurlina, P. ur. 2015. *Razvojna suradnja kroz nasljeđe Pokreta nesvrstanih*. Zagreb: Platforma za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske, 82–113.

Smode Cvitanović, M., Čavlović, M., Uchytel, A. 2020. Balancing Identities: Works by Architect Branko Petrović in Addis Ababa (1962–1969). *Prostor*, 2/60, 318–333.

Stanley Okoye, I. 2002. Architecture, History, and the Debate on Identity in Ethiopia, Ghana, and South Africa. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 61(3), 381–396. <https://doi.org/10.2307/991791>.

Štraus, I. 1977. *Nova bosanskohercegovačka arhitektura 1945–1975*. Sarajevo: Svetlost.

Turner, L., Eš, Dž. 1983. Varvarin i turista. *Kultura*, 60/61, 62–81.

Trajković, P. 1963. *Oslobađanje Afrike*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije.

Uduku, O. 2006. Modernist architecture and 'the tropical' in West Africa: The tropical architecture movement in West Africa, 1948–1970. *Habitat International*, 30(3), 396–411. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2004.11.001>

Windsor Liscombe, R. 2006. Modernism in Late Imperial British West Africa: The Work of Maxwell Fry and Jane Drew, 1946–56. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 65(2), 188–215. <https://doi.org/10.2307/25068264>

Zabukovec, J. ur. 1975. *Centroprojekt '50–'75*. Beograd: Centroprojekt.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА (ОПИС И ПОРЕКЛО):

- Сл. 1. Бранко Петровић, Живорад Драгојловић и Хрвоје Јустић (*Центропројект*, Београд/Загреб), хотел *Wabe Shebelle*, 1968, Адис Абеба, Етиопија (реализација). Извор: разгледница – архива аутора
- Fig. 1 Branko Petrović, Živorad Dragojlović and Hrvoje Justić (*Centroprojekt*, Belgrade/Zagreb), *Wabe Shebelle* Hotel, 1968, Addis Ababa, Ethiopia (realization). Source: postcard – author's archive
- Сл. 2. Александар Кековић (*Енергопројект*, Београд), хотел *Nile* у саставу Конференцијског центра, 1970, Кампала, Уганда (реализација). Извор: Mitrović, 1989, 96.
- Fig. 2 Aleksandar Keković (*Energoprojekt*, Belgrade), *Nile* Hotel as part of the Conference Center, 1970, Kampala, Uganda (realization). Source: Mitrović, 1989, 96.
- Сл. 3. Александар Кековић, конструкција Зоран Цвијовић (*Енергопројект*, Београд), државни репрезентативни хотел, 1972, Аруа, Уганда (идејно решење). Фотографија макете (а), карактеристична основа и подужни пресек (б). Извор: *Arhitektura urbanizam*, 78–79, 1977, 76.
- Fig. 3 Aleksandar Keković, construction Zoran Cvijović (*Energoprojekt*, Belgrade), state representative hotel, 1972, Arua, Uganda (conceptual solution). Photograph of the model (a), characteristic base and longitudinal section (b). Source: *Arhitektura urbanizam*, 78–79, 1977, 76.
- Сл. 4. Радомир Стопић, Марио Јобст и Душица Максимовић, ентеријер Зорана Стојнић (*Енергопројект*, Београд), хотел *De Ville*, 1977–1978, Либервил, Габон (реализација). Извор: разгледница – архива аутора
- Fig. 4 Radimir Stopić, Mario Jobst and Dušica Maksimović, interior Zorana Stojnić (*Energoprojekt*, Belgrade), *De Ville* Hotel, 1977–1978, Libreville, Gabon (realization). Source: postcard – author's archive
- Сл. 5. Слободан Милићевић (*Енергопројект*, Београд), хотел *Intercontinental*,

1980, Дар ес Салам, Танзанија (идејно решење). Извор: *Седми салон архитектуре*. Београд: Музеј примењене уметности, 1981, 43.

Fig. 5 Slobodan Milićević (*Energoprojekt*, Belgrade), *Intercontinental* Hotel, 1980, Dar es Salaam, Tanzania (conceptual design). Source: *Seventh architecture salon*. Belgrade: Museum of Applied Arts, 1981, 43.

Сл. 6. Драган Ковачевић и Зоран Зекић, сарадници Зоран Митић, Наташа Новаковић, Дејан Ђурица и Гордана Рашковић (*Инвест-биро*, Београд), туристички хотел (конкурсни рад – прва награда), 1982, Момбаса, Кенија. Извор: *Девети салон архитектуре*. Београд: Музеј примењене уметности, 1983, 41.

Fig. 6 Dragan Kovačević and Zoran Zekić, associates Zoran Mitić, Nataša Novaković, Dejan Đurica and Gordana Rašković (*Invest-biro*, Belgrade), tourist hotel (competition work – first prize), 1982, Mombasa, Kenya. Source: *Ninth architecture salon*. Belgrade: Museum of Applied Arts, 1983, 41.

Сл. 7. Љиљана Бакић и Драгољуб Бакић, сарадници – конструкција Сава Вукелић и Ранко Ристић, архитектонски део Милош Станковић и Иван Пантић, ентеријер Зорана Стојнић (*Енергопројект*, Београд), Конгресни центар и хотел *Sheraton*, 1981, Хараре, Зимбабве (реализација). Поглед на хотел (а), основе приземља и мезанина, поглед на рекреациони простор хотела (б). Извор: Mitrović, 1989, 81, 86.

Fig. 7 Ljiljana Bakić and Dragoljub Bakić, collaborators – construction by Sava Vukelić and Ranko Ristić, architectural part by Miloš Stanković and Ivan Pantić, interior by Zorana Stojnić (*Energoprojekt*, Belgrade), Congress Center and *Sheraton* Hotel, 1981, Harare, Zimbabwe (realization). View of the hotel (a), ground floor and mezzanine, view of the hotel's recreational area (b). Source: Mitrović, 1989, 81, 86.

Сл. 8. Крешимир Мартинковић, главни пројектант Миодраг Радловић (*Архитектура и урбанизам*, Београд), хотел *Miramar*, 1985–1987, Сао Томе и Принципе. Изглед хотела из птичје перспективе (а), основа приземља и делимично ситуација (б). Извор: Google Maps / *Izgradnja*, 1, 1987, 17.

Fig. 8 Krešimir Martinković, chief designer Miodrag Radulović (*Arhitektura i urbanizam*, Belgrade), *Miramar* Hotel, 1985–1987, São Tomé and Príncipe. Bird's eye view of the hotel (a), ground floor plan and partial situation (b). Source: Google Maps / *Izgradnja*, 1, 1987, 17.

Сл. 9. Зора Митровић Пајкић, градски хотел, 1982, Бенгазија, Либија (идејно решење). Основа приземља (а), фотографија макете (б). Извор: Заоставштина Зоре Митровић Пајкић. Љубазношћу Иване Пајкић

Fig. 9 Zora Mitrović Pajkić, city hotel, 1982, Benghazi, Libya (conceptual solution). Ground floor plan (a), photo of the model (b). Source: Legacy of Zora Mitrović Pajkić. Courtesy of Ivana Pajkić

Сл. 10. Миодраг Цвијић и Иван Пантић (*Енергопројект*, Београд), хотел *Hyatt Regency*, 1992–1993, Лагос, Нигерија (идејно решење). Извор: Mitrović, 1995, 31.

Fig. 10 Miodrag Cvijić and Ivan Pantić (*Energoprojekt*, Belgrade), *Hyatt Regency* Hotel, 1992–1993, Lagos, Nigeria (conceptual design). Source: Mitrović, 1995, 31.

Сл. 11. Иван Пантић (*Pantić Architects*, Хараре), колибе на острву слонова, 1999, Кариба, Зимбабве (реализација). Поглед на ресторан ризорта (а), ситуациони план ризорта (б), цртежи једне од колиба – смештајних јединица (в). Извор: *Pantić Architects*

Fig. 11 Ivan Pantić (*Pantić Architects*, Harare), Elephant Island Huts, 1999, Caribbean, Zimbabwe (realization). View of the resort's restaurant (a), resort layout plan (b), drawings of one of the huts – accommodation units (c). Source: *Pantić Architects*

Сл. 12. Рафаел Контиђијани, хотел *Du Lac*, 1970–1973, Тунис, Тунис (реализација). Поглед на хотел. Извор: разгледница – архива аутора

Fig. 12 Raffaele Contigiani, hotel *Du Lac*, 1970–1973, Tunis, Tunis (realization). View of the hotel. Source: postcard – author's archive

АПСТРАКТ

Урбанистичко планирање је традиционално обележено доминацијом рационалистичких и технократских приступа, унутар којих је питање политичке моћи третирано као периферно. Са продором критичких друштвених теорија у теорије планирања, у другој половини XX века, јача сагледавање планирања као политички условљеног процеса, у коме односи моћи играју централну улогу у обликовању простора и јавних политика, да би са савременом неолибералном парадигмом планска арена поново бивала „деполитизована“. Циљ рада је да се кроз критичку анализу литературе прикаже како се појам моћи трансформисао унутар три кључна теоријска оквира: рационалистичко-технократског, комуникативног (утемељеног на Хабермасовој (Habermas) концепцији јавне сфере) и кроз перспективу фукоовске концепције дискурса. Анализа обухвата концепте и ауторе који имају значајан утицај на теорије планирања, као што су Харви (Harvey), Лефевр (Lefebvre), Хили (Healey), Форестер (Forester) и Флиvbјерг (Flyvbjerg), и настоји да идентификује парадигматске преломе и импликације које различита поимања моћи производе у разумевању и пракси планирања. Рад указује на потребу за аналитичким оквиром који премешћује јаз између нормативне теорије и емпиријских конфигурација моћи у савременом урбанистичком планирању.

Кључне речи: политичка моћ, теорије планирања, урбанистичко планирање, рационализам, комуникативно планирање

ABSTRACT

Urban planning has traditionally been dominated by rationalist and technocratic paradigms, within which the question of political power has often been treated as peripheral. With the rise of critical social theories in the second half of the twentieth century, planning increasingly came to be understood as a politically embedded process, where relations of power play a central role in shaping space and public policy. However, under the contemporary neoliberal paradigm, the planning arena once again tends to be “depoliticized.” This paper critically examines how the concept of power has been articulated and transformed across three key theoretical frameworks: the rationalist–technocratic model, the communicative approach (grounded in Habermas’s conception of the public sphere), and the Foucauldian discourse perspective. The analysis engages with influential authors and concepts, including Harvey, Lefebvre, Healey, Forester, and Flyvbjerg, and seeks to identify paradigmatic shifts and the implications that differing understandings of power have produced in planning theory and practice. The paper highlights the need for an analytical framework capable of bridging the gap between normative theorizing and the empirical configurations of power that shape contemporary urban governance.

Keywords: political power, planning theory, urban development, rationalism, communicative planning

УВОД

Политичка моћ, иако често прикривена, препозната је у теоријама планирања као суштинска компонента урбанистичког планирања. Након деценија перципирања урбанистичког планирања као физичког уређења простора (Taylor, 1998), односно као научно-технократске делатности која је независна од политичког деловања (Sillince, 1986), јачају критике усмерене на политичност (производње) простора (Harvey, 1978; Healey, 1996; Friedmann 1987, Forester, 1989, Flyvbjerg, 1998).

Међутим, савремене критике усмерене су на то да под утицајем неолибералне логике управљања настаје постполитичка конфигурација — стање у којем су кључне одлуке већ донете изван домаћаја јавне дебате, а

* Љубица Славковић, истраживач сарадник,
ljslavkovic@novaplanskapraksa.com, ORCID: 0009-0001-6309-2497

грађанско учешће редуковано на формализоване форме консултовања, без стварне моћи да се утиче на стратешке одлуке (Swyngedouw, 2009). Планерска арена се тако поново „деполитизује“, а конфликт, који се разуме као покретач демократије, бива пригушен у име ефикасности и техничке рационалности (Allmendinger & Haughton, 2012; Oosterlynck & Swyngedouw, 2010). Планирање се третира као политички неутрална и стручна активност, чија је улога да оптимизује ресурсе и убрза имплементацију стратегија развоја, често диктираних логиком тржишта и глобалне конкурентности (Swyngedouw, 2009; Allmendinger & Haughton, 2012). Последично, у европским праксама планирања долази до „режимског искључења“ суштински политичких дебата, док се партиципација грађана своди на ограничене формате.

Овај рад има за циљ да критички сагледа на који начин је политичка моћ теоријски артикулисана у урбанистичком планирању, као и да се идентификују главни правци у којима се овај однос концептуализовао – од технократског, преко комуникативног, до фукоовског приступа, и њихов значај за промишљање улоге моћи у урбаном развоју, а самим тим и праксе планирања.

МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ИСТРАЖИВАЊУ

Рад представља теоријску студију која има за циљ критичко разматрање односа између политичке моћи и урбанистичког планирања кроз еволуцију планерских теорија. Истраживање се заснива на квалитативној анализи секундарних извора, односно релевантне научне литературе која је обликовала и проблематизовала разумевање моћи у оквиру теорија планирања.

У фокусу анализе су три кључна теоријска приступа планирању, укључујући и критичке мисли у односу на које се развијају: (1) технократски и рационалистички приступ, у односу на који представници критичке урбане теорије (као што су Лефевр, Харви и Кастелс (Castells)) преиспитују политичност простора, (2) комуникативна теорија, заснована на Хабермасовој концепцији јавне сфере и комуникативне акције у којој се истичу промишљања аутора као што су Хили, Форестер и други, и (3) Фукоова (Foucault) концепција моћи као односа, дискурса и знања коју у теорији планирања развијају аутори као што је Фливијерг. Избор аутора и концепата (Лефевр, Хили, Форестер, Фливијерг и др.) извршен је на основу њиховог утицаја на научну дебату и заступљености у водећој литератури из области урбанистичког планирања и друштвене теорије.

Циљ методолошког приступа је да се путем критичке анализе и компарације теоријских позиција укаже на то како се различити концепти моћи инкорпорирају у планерску мисао и на који начин то обликује разумевање планирања као политичког процеса. Посебна пажња посвећена је разликама у нормативним и емпиријским основама ових приступа, као и њиховој примењивости у савременим контекстима планирања. На тај начин,

рад настоји да допринесе систематизацији постојећих теоријских токова и понуди основ за будућа истраживања која се баве политичком димензијом планирања у пракси.

ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПОЛИТИЧНОСТИ ПРОСТОРА: КРИТИКА РАЦИОНАЛНО-ТЕХНОКРАТСКОГ ПРИСТУПА ПЛАНИРАЊУ

Преиспитивање урбанистичког планирања као дисциплине зависне од политичког и друштвено-историјског контекста се јавља још педесетих и шездесетих година XX века (Faludi, 1973; Taylor 1998), а јача са критикама које се јављају развојем урбане социологије и урбане географије и њиховим продором у теорије планирања шездесетих и седамдесетих година двадесетог века (Gerber & Debrunner, 2022). Међу најистакнутијим мислиоцима је Анри Лефевр који уводи промишљање „производње простора“ као „друштвеног производа“ и сматра да простор „није произведен само од стране снага и односа производње и својине; он је такође и политички производ, производ административне и репресивне контроле, производ односа доминације и стратегија одређених у државном врху“ (Lefebvre, 2009, 219).

Увођењем појма „права на град“, Лефевр проширује разумевање простора од датог ка произведеном, и то кроз друштвене односе (Lefebvre, 1968). Истовремено, Дејвид Харви, Мануел Кастелс и други ауторитети друштвене теорије сагледавају простор као експресију историјског тренутка у коме се налази одређено друштво (Castells, 1977), у коме просторне друштвене праксе никада нису неутралне, већ изражавају неку врсту класног или друштвеног садржаја једнако као што изражавају класну или друштвену борбу (Harvey, 1992). Како то сумира Лефевр, друштвена теорија седамдесетих година, са ова три ауторитета на челу, окреће се ставу да је „(друштвени) простор [је] (друштвени) производ“, односно да је *простор политичан* (Lefebvre, 1992, 26).

Почетком осамдесетих година прошлог века јача критика рационалног и традиционалног концепта, којима је фокус на физичком аспект планирања и „објективном“ експертском доношењу одлука при чему се занемарује улога политичког деловања и моћи у одлучивању (Taylor, 1998). У дискусију о планирању продиру неомарксистичка критика политичке економије и Хабермасова критичка теорија (Healey, McDougall, & Thomas, 1982). Критичка теорија немачког социолога и филозофа Јиргена Хабермаса, која настаје под окриљем другог таласа „Франкфуртске школе“, доприноси друштвеној теорији тиме што је усмерава на политичку теорију, а нарочито на питање моћи унутар комуникације (Habermas, 1986).

Хабермас преузима и развија идеју комуникативне моћи Хане Арент да би указао на то како се политичка и административна моћ легитимишу путем јавног дискурса, односно да је комуникативна моћ израз политичке аутономије грађана (Habermas, 1986). Како Хабермас тумачи, Макс Вебер (Max Weber) је дефинисао моћ, *Macht*,

као могућност наметања нечије воље на понашање других. Насупрот томе, Хана Арент посматра моћ као способност слагања, у неспутаној комуникацији, око заједничког циља деловања. Хабермас брани тумачење Хане Арент да фундаментално феномен моћи није у инструментализацији туђе воље као у Веберовом схватању, већ да је у формирању заједничке воље, кроз комуникацију усмерену ка постизању договора (Habermas, 1977).

УСПОН КОМУНИКАТИВНЕ ТЕОРИЈЕ И КРИТИЧКИ ОСВРТ КРОЗ ПРЕИСПИТИВАЊЕ УЛОГЕ МОЋИ

Под утицајем ових критика, крајем осамдесетих година XX века, Форестерова књига *Planning in the face of power* обележава почетак комуникативног обрта у теорији планирања (Versteeg & Hajer, 2010). Форестер поставља планерску праксу у шири друштвени контекст, нарочито у односу на моћ која се манифестује кроз различите карактеристике друштва и друштвене припадности (Forester, 1989). Поставља питање како планери могу политички да делују, да антиципирају односе моћи, а да ипак делују рационално. Такође, проблематизује и питање утицаја и контроле које организације (институције) имају на обликовање моћи и путање планера.

У теоријским промишљањима јача становиште да је планирање политичка активност која се бави друштвеним и питањима животне средине. Ипак, у пракси остаје доминантан приступ да применом рационалне и научне методологије у изради политика оне постају „саморазумљиве“ и „утемељене“, без да се њихова упоришта и вредности на којима настају доводе у питање (Sillince, 1986, VII). Силинс такву доминантну праксу објашњава потребом политичара и јавности за „бројним илузијама и уверавањима“ које планирање пружа, као и тиме да широко поверење јавности у рационално планирање произилази управо из тога да се његовом применом избегава проблематизовање политичке позадине доношења одлука (Sillince, 1986). Силинс (Sillince, 1986) истиче и да постојеће карактеристике управљања, као што су сукоби међу надлежностима и бирократски конфликти, заправо терају планере у дефанзиву и преузимање техничке улоге — која је у највећој мери илузија.

Фридман на крају миленијума објављује пресек дотадашњег петодеценијског развоја теорије планирања, у потрази за њеном шире прихваћеном дефиницијом (Friedmann, 1998). Истиче значај Форестеровог доприноса и популарности, који има упориште у Хабермасовим теоријским списима о комуникативној акцији. Међутим, као један од основних проблема у теоријском промишљању планирања Фридман истиче амбивалентност теоретичара према моћи и тешкоћу инкорпорирања односа моћи у дискурс планирања (Friedmann, 1998). Узроке проналази у томе што је у рационалној парадигми избегавана дискусија о било каквом облику моћи, осим моћи (снаге) ума. То објашњава тиме да је сва водећа литература на ову тему,

било да је у питању моћ државе, новца или цивилног друштва, потекла из других области, што је водило ка конфликтима с планерском професијом.

Са промишљањем улоге моћи у планирању, развија се и сагледавање различитих типова моћи и начина на који се она инкорпорира у теорије планирања. Фридман, као и Хабермас, наглашава разлику између два типа моћи — оне која присиљава, контролише и ограничава дела других, и оне која омогућава људима да практикују оно што желе, заједно и колективно (Friedmann, 1998; Habermas, 1977). Фридман прву везује за рад Мишела Фукоа, док своја писања везује за други поменути тип моћи — за промишљање тога како планери могу да помогну маргинализованим групама да се афирмишу у свакодневни живот. Од посебног значаја истиче рад Бента Фливбјерга (Bent Flyvbjerg), усмерен на откривање „правих односа моћи у међусобној игри градотворних процеса“ (Friedmann, 1998:252). С фокусом на ове аспекте, Фридман позива теоретичаре планирања да у концептуални оквир теорије планирања укључе односе моћи и њеног омогућавања, и то тако што ће се теорија планирања „утемељити у стварној политици изградње града, признајући да производња урбаног простора подразумева интеракцију супротстављених интереса, а ништа мање важно и растућу снагу организованог цивилног друштва“ (Friedmann, 1998, 253).

Односно, развој критика указује на то да се технократско-рационални приступ показао као непотпун услед искључивања политичке компоненте. Са комуникативним обртом, који нарочито јача у последњој деценији XX века, питање моћи се начелно може посматрати кроз два правца, у односу на филозофско утемељење у коме настаје (Sager, 2005):

1. теоретичари планирања који питање моћи темеље у Хабермасовој теорији комуникативне акције, с фокусом на партиципацију, комуникацију и дијалог (Healey, 1997; Innes, 1995; Forester, 1989; Forester, 1996; Friedmann, 1987)
2. теоретичари планирања који питање моћи темеље у Фукоовом приступу, с фокусом на постављање планирања у реалан (друштвени и политички) контекст, неравномерне односе моћи и улогу коју она има у рационалном приступу планирању (Flyvbjerg, 1998; Flyvbjerg & Richardson, 2002; Hoch, 2007).

Након успона комуникативне теорије, у првој деценији XXI века јачају њене критике. У критичком осврту, Сажер (Sager) истиче зависност развоја теорије планирања од развоја демократије, односно да је теорија планирања развијенија у „демократским земљама“ и да „не би пуно тога остало од различитих теорија планирања када оне не би биле усмерене на ширење демократије“ (Sager, 2005, 1). При томе, Сажер уочава разлике у различитим теоријама планирања у односу на демократске циљеве које заступају (Sager, 2005). Тако тумачи да је синоптично планирање (свеобухватно, рационално) усмерено на поштовање демократских одлука унапређивањем припремне фазе

одлучивања и професионалног квалитета планова који се упућују политичарима. Приступ „неповезане потпуности“ (*disjoint incrementalism*) (Petovar & Vujošević, 2008) усмерен је на плурализам и супротстављање интереса и омогућавања да сваки интерес има свог „заштитника“, док заступничко планирање тежи томе да и депривилеговане и слабе групе имају свог глас у политичком процесу одлучивања. Фокус комуникативног планирања (тј. критичког прагматизма) је на смањивању простора за манипулацију и других репресивних стратегија моћи у процесу планирања, тиме што се расветљавају и супротстављају поремећаји у комуникацији, и тежи се широкој партиципацији и дијалогу (Sager, 2005). Утемељена на Хабермасовој теорији комуникативне акције, у комуникативној теорији планирања је тежа на идеализованом политичком амбијенту, са једнаким могућностима за заступање различитих интереса. Водећа критика је да се на тај начин занемарује стварни аспект политичких арена, које махом нису подручја једнаких шанси.

ФУКООВСКИ ОБРТ: МОЋ КАО КОНТЕКСТУАЛНА КАТЕГОРИЈА

Док комуникативна теорија у планирању јача махом на темељу Хабермасових становишта, почетком XXI века долази до „фукоовског обрта“ и увођења расправе о „тамној страни планирања“ (Petovar & Vujošević, 2008), којом се проблематизује употреба Хабермасове комуникативне теорије у теорији планирања ради разумевања улоге моћи (Flyvbjerg & Richardson, 2002). Флиvbјерг и Ричардсон истичу да је оснаживање критичке парадигме усмерене на Хабермасову комуникативну рационалност планирања у порасту, управо због тога како она третира питање моћи у реалним политичким аренама, а пре свега утицај капитала (Flyvbjerg & Richardson, 2002). Сматрају да није могуће „поправити“ препреке у Хабермасовој парадигми критиком њених појединих аспеката, већ да је целокупан третман моћи у комуникативној теорији упитан, управо због природе саме теорије.

Према Флиvbјергу и Ричардсону, комуникативна теорија не успева да адекватно обухвати улогу моћи у планирању, што производи теорију која није утемељена у стварном свету, а самим тим не може бити ни основ за постизање промена и деловања (Flyvbjerg & Richardson, 2002). Сматрају да су теоретичари који су уочили мањкавости Хабермасовог приступа и комуникативне теорије у расветљавању улоге моћи, као што су Хили и Хилиер, покушали да такво „слепило према моћи“ надоместе комбиновањем Фукоове мисли с Хабермасовим приступом. Међутим, истичу да се такве мањкавости комуникативне теорије не могу „поправити“ тиме што ће се укрстити с Фукоовим полазиштима. Сматрају да се та два приступа не могу комбиновати због тога што, суштински, Хабермасов приступ тежи томе да се моћ *уклони* из фокуса планера и теоретичара.

Флиvbјерг и Ричардсон мањкавост Хабермасовог приступа виде у, како наводе, утопизму, смештању у идеални свет комуникације и једнаких позиција моћи, у коме сунегативни

и искривљујући аспекти моћи уклоњени (Flyvbjerg & Richardson, 2002). Фридман је такав идеал „савршене политике“ (*perfect polity*) поредио са академском наставом, што није контекст у коме се одвија планирање и *Realpolitik* (Friedmann, 1987). Узроке такве мањкавости Флиvbјерг и Ричардсон уочавају у недостатку усаглашености између идеала и стварности, намера и тога како се оне спроводе, што је укорено у недовољном разумевању моћи (Flyvbjerg & Richardson, 2002). Односно, да је фундаментална политичка дилема у Хабермасовом размишљању у томе што нам „он описује утопију комуникативне рационалности, али не и како до ње доћи“ (Flyvbjerg & Richardson, 2002, стр. 5). Сматрају да је Хабермасов приступ једностран, и да га карактеришу нормативност и процедуралност, отуђен од стварног дискурса, суштинских етичких вредности, културних и идентитетских подела и разлика, и од тога како да комуникативна рационалност добије упориште у суочавању са снажним некомуникативним силама. Према њиховом схватању, уколико је циљ теоретичара планирање које је ближе Хабермасовом идеалном свету, демократичнијем, ослобођеном доминације и са јаким цивилним друштвом, први задатак није у томе да разумеју утопију комуникативне рационалности, већ да разумеју „реалности моћи“ (Flyvbjerg & Richardson, 2002, 8). Флиvbјерг и Ричардсон се у томе окрећу Фукоовом учењу.

Уместо тежње да се моћ измести из планирања, Флиvbјерг и Ричардсон прибегавају алтернативном приступу њеног прихватања – разумевању продорне природе моћи, продуктивног и деструктивног потенцијала (Flyvbjerg & Richardson, 2002). У таквом приступу, теорија је директно усмерена на политике које настају на сукобима моћи различитих интереса, где се знање и истина оспоравају, а конфликти су у средишту рационалности планирања. Флиvbјерг то назива *realrationalität*, рационалношћу „стварног живота“, у којој се фокус помера са онога шта *би требало* да буде, на оно шта се *стварно ради* (Flyvbjerg, 1996). Флиvbјерг и Ричардсон у томе виде снагу Фукоове мисли, за кога је друштвено и историјски условљен контекст најефикаснији бедем против релативизма и нихилизма, и „једино чврсто тло под ногама“ (Flyvbjerg & Richardson, 2002, 10). Такође, сматрају да је Фуко тај који нас подсећа на кључну улогу коју моћ има у обликовању и контролисању дискурса, производњи знања и друштвеној производњи простора. Сматрају да, насупрот Форестеровом тумачењу где је моћ виђена као опресивна и хијерархијска, ако се она тумачи као продуктивна и локална, у њој леже праве прилике за деловање и промену (McNay, 1992, према Flyvbjerg & Richardson, 2002).

За Фукоа је знање кључно и уско испреплетано са моћи, те сматра да је „рационалност контингентна и одређена односима моћи, а не ослобођена контекста и објективна“ (Flyvbjerg & Richardson, 2002, 11), односно да је планирање суштински политички процес, а не научно-технократски. У таквом контексту, Фуко сматра да су читав правни систем и институције подложне манипулацијама и искривљењима моћи, и да је нужна критика институција које нису

неутралне и независне, и то у конкретним односима моћи у специфичним контекстима. За Фукоа, истичу Флибјерг и Ричардсон, пракса и слобода не проистичу из универзалија и теорија, већ из отпора и сталне борбе за моћ, у чијем фокусу је конфликт. Посебно истичу значај Фукоове мисли у томе што наглашава разумевање динамика моћи као предуслова за деловање, јер је свако деловање заправо демонстрација моћи. Док Хабермас тежи неспутаној комуникацији, ослобођеној од искривљења коју демонстрација моћи ствара, Фуко посебно истиче значај тога да се моћ може ограничити само употребом друге моћи, односно да је принуда нужна да би се остварили услови непринуде. Односно, како Флибјерг и Ричардсон истичу – да „не постоји бег од моћи” (Flyvbjerg & Richardson, 2002, 22).

Критике комуникативне теорије односе се на то да је она усмерена на комуникативне елементе планирања, али да иако је комуникација део политике, значајан удео политике се одвија ван комуникативног процеса и деловања. При томе, Флибјерг и Ричардсон сматрају да померање са Хабермаса ка Фукоовој теорији планирања омогућава сагледавање генеалогije стварног планирања у различитим контекстима, а тиме и разумевање планирања у светлу реалних конфликта и контекста (Flyvbjerg & Richardson, 2002). Иако критикују и Хабермасов и Фукоов приступ, први да није утемељен у стварним политичким процесима, други да је сувише усмерен на конкретне специфичности случаја, сматрају да Фукоово сагледавање моћи одражава софистицирано разумевање *Realpolitik* и да је тиме примереније за разумевање праксе планирања.

Флибјерг и Ричардсон (Flyvbjerg & Richardson, 2002) закључују да је фокус модерне теорије планирања на томе „шта би требало да се ради”, а насупрот томе, да бисмо боље разумели шта планирање јесте и које стратегије и методе га могу побољшати, нарочито за оне који теже спровођењу демократске друштвене промене кроз планирање, потребан је поглед на *verita effentuale* – „шта је стварно урађено”. За такав приступ упориште налазе у Фукоовој анализи, насупрот Хабермасовом нормативизму, у чему посебан значај имају моћ и стварни конфликти, сагледани у реалном контексту. Док Хабермас друштвене конфликте разуме као деструктивне и опасне, Фуко сматра да је сузбијање конфликта заправо сузбијање слободе, и да су они неизоставни део реалног света и политичког процеса (Flyvbjerg & Richardson, 2002).

Флибјерг (Flyvbjerg, 2012) супротставља Фукоову перцепцију моћи са неколико традиција које теорија моћи обухвата у друштвеним и политичким наукама (теорије о „моћи у локалној заједници” Роберта Дала (Robert Dahl), Флојд Хантера (Floyd Hunter) и других, теорија о „неодлучивању” и „два лица моћи” Питера Бакарака (Peter Bacharach) и Мортона Бараца (Morton Baratz), тродимензионални концепт моћи Стивена Лукса (Steven Lukes), марксистичка теорија моћи какву развија Никос Пуланцас (Νίκος Πουλαντζάς) и друге). Док теорије

моћи у друштвеним и политичким наукама поимају „моћ као ентитет”, Фуко моћ сагледава кроз појмове њеног конкретног испољавања у стратегијама и тактикама, односно, моћ разуме као односе снага. Док се теоретичари који моћ поимају као ентитет фокусирају на резултате и центар (локус) моћи, Фуко се супротставља схватању по којем је моћ нешто што неко поседује, и истиче да се моћ *врши*. При томе, Флибјерг истиче Фукоово становиште да је могуће и легитимно фокусирати истраживање моћи на одређене јасно дефинисане установе, тј. институције, али да их треба анализирати са становишта односа моћи, и да основну упоришну тачку односа треба пронаћи изван установе, чак и ако се она кристалише у њима (Flyvbjerg, 2012). Односно, Фукоово посматрање моћи усмерено је на појединачне околности и на питање *како* се моћ врши.

Фуко истиче да односи моћи не стоје изван осталих врста односа, као и да се моћ не стиче, отима, дели или чува, већ се она врши, у игри односа неједнакости и покретљивости. Такве неједнакости у односима моћи се морају пратити све до њихових конкретних материјалних испољавања, при чему Фуко, а са њим и Флибјерг, истичу значај истраживања конкретних примера и студија случаја (Flyvbjerg, 2012, 170). Такође, Фуко наглашава да тамо где има моћи има и отпора, односно да је сам отпор део моћи и да без могућности отпора не би постојао ни однос моћи. У складу с наведеним, Флибјерг поставља следећа питања за која сматра да су кључна у разумевању конкретних примера и студија случаја: „Који су најнепосреднији и најлокалнији односи моћи и како они функционишу? Како је активно испољавање моћи у проучаваним односима утицало на могућност будућег испољавања моћи, појачавајући одређене односе на рачун слабљења других? Како су односи моћи међусобно повезани, у складу са којом логиком и стратегијом? Како су ови односи учинили неке логике могућим, а друге немогућим, и како логике подржавају или се супротстављају односима моћи?” (Flyvbjerg, 2012, 170).

Почетком XXI века, Флибјерг истиче јаз између рационалности и моћи, и да се у креирању политика знање третира одвојено од моћи, док заправо моћ кроји знање (Flyvbjerg, 2002). Флибјерг указује на постојање бројне литературе на тему рационалности и моћи, али не и њиховог међусобног односа. При томе, истиче значај Фридмановог закључка да теоретичари планирања треба да се усмере ка преиспитивању моћи у реалном политичком контексту и планирању, насупрот нормативно прописаном. Услед тога, одлучује да свој рад усмери на истраживање сиве зоне између моћи и рационалности и одлучује се за истраживање које није утемељено само у теорији, већ је усмерено ка пракси (Flyvbjerg B., 2002).

Како бисмо разумели праксу планирања и како моћ заиста обликује планирање, тј. знање, али и шта се по том питању може урадити како би се постигле жељене, демократске промене, Флибјерг (Flyvbjerg B., 2002) указује на значај истраживања конкретних студија случаја за разумевање

практике планирања. Закључује да је његово пионирско фронетичко истраживање студије случаја потврдило претпоставку Франсиса Бејкона да је знање моћ, али и да постоји обрнута релација, која је емпијски, за разлику од нормативног, још важнија: „моћ је знање“ (Flyvbjerg, 2002, 361). Односно, моћ дефинише не само концепцију реалности, већ и саму физичку, друштвену, економску и животну стварност, и до таквих увида и сазнања можемо доћи проучавањем реалних студија случаја и улоге коју моћ има у реалном контексту, политици и планирању (Flyvbjerg B., 2002).

ЗАКЉУЧАК

Анализа историјског развоја и теоријских позиција о улози политичке моћи у урбанистичком планирању указује на нужност да се урбанистичко планирање не посматра као неутрална, технократска делатност, већ као суштински политички процес, дубокоусађен у односе моћи и друштвене контексте. Од раног рационалног модела до критичке и комуникативне теорије, преко фукоовских увида, теоријска мисао еволуирала је од стремљења ка објективности ка прихватању конфликта, неједнакости и супротстављених интереса као кључних чинилаца планирања.

Међутим, кључна критика комуникативног приступа, његова утопијска основа и слабост у препознавању стварних односа моћи, наглашава потребу за аналитичким оквиром који integriше емпијски засновано разумевање моћи као релационе, динамичне и контекстуалне категорије. У том смислу, Фукоов и Фливијергов допринос омогућава преусмеравање пажње са питања „шта би требало бити“ ка питању „шта јесте“ у стварним праксама планирања.

С обзиром на то да је питање моћи у планирању суштински утемељено у самој идеји демократског управљања, односно у класичним либералним теоријама у којима се демократија разуме као облик владања чији је задатак да ограничи прекомерну употребу, тј. злоупотребу, моћи (Hamilton, 2012), можемо доћи до питања које Форестер још 1988. године поставља, а то је утицај и контрола које организације (институције) имају на обликовање моћи и путање планера. Док је формална законитост одлука често недовољна за изградњу јавног поверења, легитимитет планирања све више зависи од транспарентности процеса, односа моћи који га обликују и могућности учешћа у одлукама које погађају заједнице. Тако долазимо до кључног питања: шта заправо чини одлуке у планирању легитимним, и у којој мери институције поседују (или губе) капацитет да посредују различите интересе на демократски начин?

У овом смислу, промишљање политичке моћи у планирању захтева не само аналитичку деконструкцију теоријских модела, већ и истраживање институционалних пракси, механизма искључења и начина на које се моћ спроводи, прикрива или оспорава. Стога, можемо закључити, планирање није само техника просторне организације,

већ арена политичког сукоба, у којој се одвијају борбе за признање, контролу ресурса и дефинисање легитимног ауторитета. Управо у тој арени, у прелому између легалног и легитимног, леже нови изазови и могућности за критичку трансформацију савременог планирања.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Allmendinger, P. and Houghton, G., 2012. Post-political spatial planning in England: A crisis of consensus? *Transactions of the Institute of British Geographers*, 37(1), 89–103.
- Castells, M., 1977. *The urban question: A Marxist approach*. London: Edward Arnold.
- Faludi, A., 1973. *Planning theory*. Oxford: Pergamon Press.
- Forester, J., 1989. *Planning in the face of power*. Berkeley: University of California Press.
- Forester, J., 1996. Argument, power, and passion in planning practice. In: S. Mandelbaum, L. Mazza and R. Burchell, eds. *Explorations in planning theory*. New Brunswick, NJ: Center for Urban Policy Research, Rutgers University, 241–262.
- Friedmann, J., 1987. *Planning in the public domain: From knowledge to action*. Princeton: Princeton University Press.
- Friedmann, J., 1998. Planning theory revisited. *European Planning Studies*, 6(3), 245–253.
- Flyvbjerg, B., 1998. *Rationality and power: Democracy in practice*. Chicago: University of Chicago Press.
- Flyvbjerg, B. and Richardson, T., 2002. Planning and Foucault: In search of the dark side of planning theory. In: P. Allmendinger and M. Tewdwr-Jones, eds. *Planning futures: New directions for planning theory*. London and New York: Routledge, 44–62.
- Gerber, J.D. and Debrunner, G., 2022. The limits of planning: Insights from planning theory and practice. *Planning Theory*, 21(2), 189–207.
- Habermas, J., 1977. Hannah Arendt's communications concept of power. *Social Research*, 44(1), 3–24.
- Habermas, J., 1984. *The theory of communicative action, Vol. 1: Reason and the rationalization of society*. Translated by T. McCarthy. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J., 1986. Hannah Arendt's communicative concept of power. In: S. Lukes, ed. *Power*. Oxford: Blackwell, 75–93.
- Hamilton, A., 2012. *The Federalist papers*. New York: Dutton/Signet.
- Harvey, D., 1978. The urban process under capitalism: A framework for analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2(1–4), 101–131.
- Harvey, D., 1992. *The condition of postmodernity: An enquiry into the origin of cultural change*. Oxford and Malden: Blackwell Publishers.
- Healey, P., 1996. The communicative turn in planning theory and its implications for spatial strategy formation. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 23(2), 217–234.
- Healey, P., 1997. *Collaborative planning: Shaping places in fragmented societies*. London: Macmillan.
- Healey, P., McDougall, G. and Thomas, M., 1982. Theoretical debates in planning: Towards a coherent dialogue. In: P. Healey, ed. *Planning theory: Prospects for the 1980s*. Oxford: Pergamon Press, 5–22.
- Hoch, C., 2007. Pragmatic communicative action theory. *Journal of Planning Education and Research*, 26(3), 272–283.
- Innes, J.E., 1995. Planning theory's emerging paradigm: Communicative action and interactive practice. *Journal of Planning Education and Research*, 14(3), 183–190.
- Lefebvre, H., 1968. *Le droit à la ville*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, H., 1992. *The production of space*. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Lefebvre, H., 2009. *State, space, world: Selected essays*. Edited by N. Brenner and S. Elden. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McNay, L., 1992. *Foucault: A critical introduction*. Cambridge: Polity Press.
- Oosterlynck, S. and Swyngedouw, E., 2010. Noise reduction: The postpolitical quandary of planning. *Environment and Planning A*, 42(7), 1577–1594.
- Petovar, K. and Vujošević, M., 2008. Koncept javnog interesa i javnog dobra u urbanističkom i prostornom planiranju. *Sociologija i prostor*, 46(1), 23–51.
- Sager, T., 2005. Communicative planners as naïve mandarins of the neo-liberal state? *European Journal of Spatial Development*, 3(8), 1–9.
- Sillince, J.A.A., 1986. *A theory of planning*. Aldershot: Gower.
- Swyngedouw, E., 2009. The antinomies of the postpolitical city: In search of a democratic politics of environmental production. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33(3), 601–620.
- Taylor, N., 1998. *Urban planning theory since 1945*. London: SAGE.
- Versteeg, W. and Hajer, M., 2010. Is this how it is, or is this how it is here? Making sense of politics in planning. In: J. Hillier and P. Healey, eds. *The Ashgate research companion to planning theory: Conceptual challenges for spatial planning*. Farnham: Ashgate, 106–120.

архитектура | architecture

АПСТРАКТ

Објекат се налази у делу града који током претходне деценије карактерише процес интензивне урбанизације, где семиурбани амбијент са традиционално породичним становањем прераста у савремено вишепородично и комбиновано стамбено-пословно окружење. Објекат се састоји од три ламеле, које заједно чине јединствену функционалну и обликовну целину са препознатљивим архитектонским идентитетом. Интеграција новоградње у формирану структуру приградског насеља разматрана је на више архитектонских нивоа. Архитектонско-урбанистичко решење проистиче из неправилног облика парцеле и њене позиције на раскрсници. Усвајањем концепта тзв. „прекинутог низа“, објекат је уклопљен у постојећу урбанистичку матрицу, са различитом архитектонском морфологијом суседних улица. Овакав приступ је омогућио дисконтинуитет фронта према улици са породичним кућама и формирање континуалног фронта према улици са вишепородичним и пословним објектима. Стамбени спрат је решен као коридорски склоп, са становима предвиђеним са обе стране централно постављеног ходника. Мањи станови су једнострано оријентисани, док већи имају оријентацију преко угла. Сви станови су јасно зонирани, са просторијама дневног боравка обједињеним у јединствен простор и пространим припадајућим отвореним површинама. Станови на последњој етажи такође имају и приступе великим приватним кровним терасама са базенима, летњим кухињама и зеленим површинама, чиме се на функционалном плану надовезују на садржаје у окружењу. Основни волумен објекта чини монолитна бела маса са наглашеним тамним линијама и насумично распоређеним балконима, што читавој композицији даје дозу динамичности. Рашчлањен венац објекта реинтерпретира ритам пуног и празног, преузет из низа породичних кућа на супротној страни улице. Објекат на оригиналан начин одговара на неке типичне просторне, организационе и естетске изазове савремене станоградње и представља још један ауторов упечатљив објекат вишепородичног становања у граду.

Кључне речи: стамбена архитектура, урбанизација, контекст, динамичност

ABSTRACT

The building is located in a part of the city that has been characterized by a process of intensive urbanization over the past decade, where a semi-urban environment with traditional family housing is evolving into a modern multi-family and combined residential and business environment. The building consists of three parts, which together form a unique functional and design entity with a recognizable architectural identity. The integration of new construction into the established structure of the suburban settlement was considered on several architectural levels. The architectural and urban design solution stems from the irregular shape of the plot and its position at the intersection. By adopting the concept of the so-called "interrupted row", the building is integrated into the existing urban matrix, with the different architectural morphology of the neighboring streets. This approach enabled the discontinuity of the frontage towards the street with single-family homes and the formation of a continuous frontage towards the street with multi-family and commercial buildings. The residential floor is designed as a corridor structure. All apartments are clearly zoned, with dining and living rooms united into a single space, and spacious open areas. The apartments on the top floor also have access to large private roof terraces with swimming pools, summer kitchens and green areas, thus functionally connecting to the surrounding amenities. The basic volume of the building is made up of a monolithic white mass with emphasized dark lines and randomly arranged balconies, which gives the entire composition a dose of dynamism. The dissected crown of the building reinterprets the rhythm of full and empty, taken from a row of family houses on the opposite side of the street. The building responds in an original way to some typical spatial, organizational and aesthetic challenges of contemporary housing construction and represents another of the author's striking multi-family housing buildings in the city.

Key Words: residential architecture, urbanization, context, dynamism

* др Бранислава Стоиљковић, ванредни професор Грађевинско-архитектонског факултета Универзитета у Нишу, branislava.stoiljkovic@gaf.ni.ac.rs, ORCID: 0000-0002-1315-1970

„Ако пођемо од тога да је стамбена архитектура та која гради град, имамо на Салону вредан пример који иде у прилог свему ономе о чему архитекти мисле када говоре о стандарду, квалитету, потребама корисника, потребама друштва, тржишта и струке.“

Извод из образложења жирија 47. Салона архитектуре

Територија општине Пантелеј, на којој се налази предметна локација, деценијама је била мешовита – делом приградска, делом класична рурална средина, са изузетком неколико насеља са вишеспратним стамбеним зградама. Приградске делове, какав је и онај коме припада ова локација, карактерисао је семиурбани контекст, са преовлађујућом типологијом слободностојећих породичних кућа, ниским спратностима и малим густинама насељености. Почетком 21. века започиње процес урбанизације ових делова града, која у последњој деценији поприма изразито интензиван карактер. Тако се приградске средине модернизују и убрзано трансформишу у градску, са све доминантнијом вишепородичном стамбеном изградњом и објектима мешовите стамбено-пословне намене.

“If we start from the premise that housing architecture is what builds the city, the Salon presents a valuable example that supports everything architects have in mind when they speak about standards, quality, the needs of users, and the needs of society, the market, and the profession.”

Excerpt from the Jury Statement of the 47th Salon of Architecture

The territory of the Pantelej municipality, in which the project site is located, had for decades been of a mixed character—partly suburban and partly traditionally rural, with the exception of several settlements containing multi-storey residential buildings. Suburban areas, including the one to which this site belongs, were characterised by a semi-urban context, dominated by the typology of detached single-family houses, low building heights, and low population densities. At the beginning of the 21st century, a process of urbanisation of these parts of the city began, which over the past decade has assumed a particularly intensive character. As a result, suburban areas have been modernised and rapidly transformed into urban environments, increasingly dominated by multi-family housing and mixed-use residential–commercial buildings.

Објект ПД27 се састоји од три ламеле, изграђене у фазама на углу улица Пана Ђукића и Хаџи Проданове. Упркос фазној реализацији, оне заједно образују јединствену целину, са препознатљивим архитектонским идентитетом и уравнотеженим односом према непосредном окружењу. Посебна пажња посвећена је интегрисању новоградње у већ делимично формирану структуру приградског насеља. Та интеграција је разматрана на више међусобно повезаних архитектонских слојева – урбанистичком, функционалном, обликовно-естетском. Циљ оваквог приступа био је да се нови архитектонски склоп уклопи у постојећу просторну и морфолошку структуру насеља, али и да својим савременим изразом допринесе унапређењу визуелног идентитета и квалитета простора ширег окружења.

Архитектонско-урбанистичко решење проистиче из специфичног, неправилног облика парцеле са издуженим једним уличним фронтом и њене позиције на раскрсници две улице. Усвајањем концепта тзв. „прекинутог низа“, објект је на промишљен начин уклопљен у постојећу урбанистичку матрицу, коју карактерише различита архитектонска морфологија суседних улица. Овако конципиран одговор на урбанистички контекст омогућио је дисконтинуитет фронта према Улици Пана Ђукића, са доминантном породичном стамбеном изградњом, и формирање континуалног фронта према Хаџи Продановој улици, са вишепородичним и пословним објектима крупнијих габарита. Постављање објекта дуж планом предвиђених грађевинских линија омогућило је креирање интимнијег, заједничког дворишта, заклоњеног самим објектом од буке, загађења, погледа пролазника и других негативних утицаја са улице.

Приземље објекта намењено је паркирању и комерцијалним садржајима. Осим у приземљу двеју ламела, паркирање је решено у подрумској етажи, а делимично и на слободном делу парцеле. На парцели је предвиђено и место за окупљање и дружење станара, функционално и обликовно интегрисано у решење дворишта. Преостали део површине у партеру је намењен високом и жбунастом зеленилу.

Типолошки, стамбени спрат је решен као коридорски склоп, са природно осветљеним вертикалним комуникацијама и становима предвиђеним са обе стране централно постављеног ходника. Мањи станови (двособни, двоипособни) су решени са једностраном оријентацијом, према улици или према дворишту, док су већи (трособни, четворособни) добили двострану оријентацију преко угла, према слободном делу парцеле или према раскрсници улица. Сви станови су пројектовани са јасном расподелом простора по функционалним зонама, што укупним омогућава истовремено обављање разнородних активности, без ометања приватности. Просторије дневног боравка су обједињене у јединствен простор, надовезују се на кухињу са једне стране и имају приступ отвореној површини на другој страни. Овакво надовезивање садржаја

Ситуациони приказ

The PD27 building consists of three lamellae, constructed in phases at the corner of Pane Đukića Street and Hadži Prodanova Street. Despite their phased realisation, the three lamellae together form a coherent whole, with a recognisable architectural identity and a balanced relationship to the immediate surroundings. Particular attention was devoted to integrating the new development into the already partially formed structure of the suburban neighbourhood. This integration was considered across several interrelated architectural layers—urban, functional, and formal—aesthetic. The objective of this approach was to fit the new architectural ensemble into the existing spatial and morphological structure of the settlement, while at the same time contributing, through its contemporary expression, to the enhancement of the visual identity and spatial quality of the wider context.

The architectural and urban design concept derives from the specific, irregular shape of the plot, characterised by one elongated street frontage, as well as from its position at the intersection of two streets. By adopting the concept of the so-called “interrupted row”, the building is thoughtfully integrated into the existing urban matrix, which is defined by differing architectural morphologies along the adjacent streets. This approach to the urban context enables a discontinuous

намењених компатибилним активностима не само што доприноси утиску повећаног простора, већ може бити од утицаја на јачање осећаја заједништва међу укупанима. Захваљујући знатним димензијама лођа и балкона, припадајуће отворене површине су погодне за обављање читавог спектра различитих стамбених активности на отвореном.

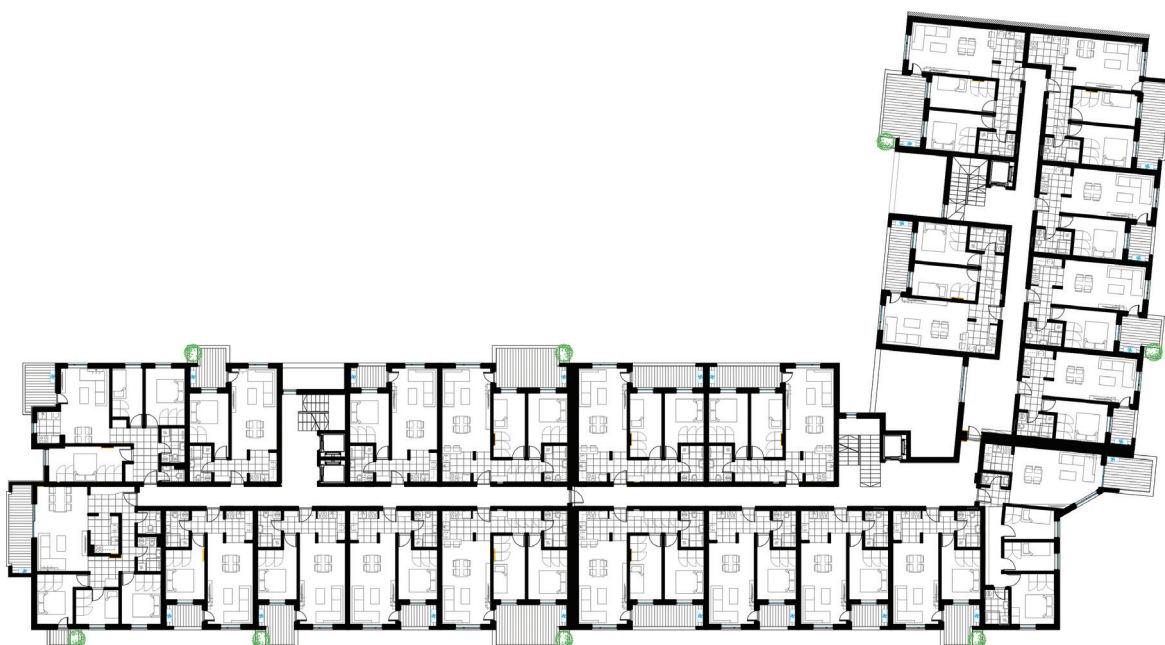
Већи број станова на последњој, шестој етажи је предвиђен са приступом пространим приватним кровним терасима, намењеним одмору, рекреацији, дружењу. Осим поплочане површине, ове терасе садрже предефинисане просторе за зеленило, а на терасима неких станова су предвиђени базени и летње кухиње. Увођењем у вишепородично

frontage towards Pane Đukića Street, where single-family housing predominates, and the formation of a continuous frontage towards Hadži Prodanova Street, characterised by larger-scale multi-family residential and commercial buildings. The placement of the buildings along the building lines defined by the planning documents made it possible to create a more intimate shared courtyard, shielded by the building itself from noise, pollution, the views of passers-by, and other negative street impacts.

The ground floor of the building is intended for parking and commercial uses. In addition to the ground floors of two lamellae, parking is provided in the basement level and partially on the unbuilt portion of the plot. The site also includes an area

Основа крова

Основа I спрата

становање карактеристика које су готово искључиво својствене породичним кућама, аутор реагује на контекст на плану функционалне организације. Референцирање на објекте породичног становања у непосредном окружењу не само да потврђује ауторово одлично разумевање и „читање“ контекста, већ и знатно доприноси унапређењу квалитета становања. Поред тога, ови станови су пројектовани са двоструком висином дневног боравка, што није свакидашњи приступ у савременој станоградњи, неизоставно условљеној тржишним захтевима. Просторно решење са експанзијом дела стана изван две суседне међуспратне таванице, односно додељивање увећане спратне висине просторијама намењеним дневним

designated for residents' gathering and social interaction, functionally and formally integrated into the courtyard design. The remaining ground-level area is reserved for high and shrub vegetation.

Typologically, the residential floors are organised as a corridor system, with naturally lit vertical communications and apartments arranged on both sides of a centrally positioned corridor. Smaller apartments (one- and one-and-a-half-bedroom units) are designed with single-sided orientation, facing either the street or the courtyard, while larger apartments (two- and three-bedroom units) benefit from dual orientation across the corner, towards the open part of the plot or the street intersection. All apartments are designed with

активностима, представља снажан архитектонски елемент који уноси динамику у просторни доживљај и утиче на квалитет боравка. Реч је, такође, о обележју које је својственије објектима породичног становања него стандардним тржишним стамбеним зградама.

У обликовном смислу објекат одликује једноставан и промишљен архитектонски израз, сведен у погледу колорита и форме, али истовремено визуелно снажан и ефектан. Основни волумен објекта чини монолитна бела маса са наглашеним тамним линијама које је пресецају по целој површини, стварајући утисак облагања фасадних равни плочастим елементима. Ове елегантне фуге креирају занимљиву неправилну геометријску мрежу, која упркос уједначеном ритму фасадних отвора доприноси разиграности фасада. Повлачењем фасадних равни на месту вертикалних комуникација, основни волумен објекта је разграђен и рашчлањен на мање целине, што заједно са увођењем лођа различитих ширина додатно ублажава робусност и компактност објекта, ствара утисак умањења његове масивности, те растеређује његов изглед. Једноликост дугих фасадних површи разбијена је диспозицијом балкона у неправилном поретку, којима се постиже визуелна динамика, док увођење зеленила на њима има за циљ додатно оживљавање фасадних фронтова. Зеленило на спољашњости објекта не само да наглашава везу са природним окружењем, већ уноси визуелну топлину у архитектонски израз, оплеменењујући изглед објекта и стварајући пријатнију атмосферу.

Волуметрија кровне етаже је обликована као скуп мањих, пуних и шупљинама олакшаних кубуса, наизглед насумично постављених изнад главног волумена кубуса, наизглед насумично постављених изнад главног волумена. Таквом композицијом формиран је рашчлањен и динамичан венац објекта. Овим гестом, аутор реинтерпретира ритам пуног и празног, преузет из низа породичних кућа на супротној страни улице, још једном потврђујући своју посвећеност поштовању контекста и затечених вредности у њему. Тако јединице на последњој етажи, поред функционално-просторног, и на обликовном плану упућују на објекте породичног становања у непосредном и ширем окружењу. У естетском смислу, овакав третман стамбених јединица доприноси и њиховој визуелној препознатљивости, а цео ансамбл поприма специфичан и препознатљив израз.

Иако уобичајен у програмском смислу, објекат ПЋ27 на веома оригиналан начин одговара на неке типичне просторне, организационе и естетске изазове савремене станоградње. Једноставном функционалношћу станова, елегантним архитектонским изразом и сведеним колоритом, аутор креира још један упечатљив и вредан објекат вишепородичног становања у нашем граду.

„Објекат ПЋ27 карактерише суптилан архитектонски израз. Он је својом формом и материјализацијом непретенциозан, али истовремено даје значајан

a clear distribution of space into functional zones, enabling household members to engage simultaneously in diverse activities without compromising privacy. Living areas are conceived as unified spaces, connected to the kitchen on one side and opening onto an outdoor area on the other. This linking of spaces intended for compatible activities not only enhances the perception of spatial generosity but may also contribute to strengthening the sense of togetherness among household members. Owing to the generous dimensions of the loggias and balconies, the associated outdoor spaces are suitable for a wide range of residential outdoor activities.

A significant number of apartments on the top, sixth floor are provided with access to spacious private roof terraces intended for rest, recreation, and socialising. In addition to paved areas, these terraces include predefined zones for greenery, while some apartments feature swimming pools and summer kitchens. By introducing into multi-family housing characteristics that are almost exclusively associated with single-family houses, the author responds to the context at the level of functional organisation. Referencing the surrounding single-family housing not only demonstrates the author's excellent understanding and "reading" of the context, but also significantly enhances the quality of living. Furthermore, these apartments are designed with double-height living spaces, an approach that is uncommon in contemporary housing construction, which is typically constrained by market demands. The spatial solution, involving the expansion of part of the apartment beyond two adjacent floor slabs—namely, the allocation of increased storey height to spaces intended for daytime activities—constitutes a strong architectural element that introduces spatial dynamism and positively affects the quality of inhabitation. This feature is also more characteristic of single-family housing than of standard market-driven residential buildings.

In formal terms, the building is characterised by a restrained and carefully considered architectural expression, reduced in colour and form, yet visually strong and effective. The primary volume is conceived as a monolithic white mass intersected by pronounced dark lines running across its entire surface, creating the impression of façades clad in panel-like elements. These elegant joints form an irregular geometric grid which, despite the uniform rhythm of façade openings, contributes to the liveliness of the façades. By recessing the façade planes at the locations of vertical communications, the main volume is articulated and broken down into smaller units; together with the introduction of loggias of varying widths, this further mitigates the robustness and compactness of the building, visually reducing its mass and lightening its appearance. The monotony of long façade planes is disrupted by the irregular arrangement of balconies, generating visual dynamism, while the introduction of greenery on them aims to further animate the façade fronts. Vegetation on the exterior of the building not only emphasises the connection with the natural environment, but also introduces visual warmth into the architectural expression, enriching the building's appearance and creating a more pleasant atmosphere.

допринос свом урбаном окружењу и на дискретан начин афирмише квалитетну архитектуру у ширем контексту.”

Извод из образложења жирија Тријенала архитектуре Ниша 2024.

ПОДАЦИ О ОБЈЕКТУ:

локација: Пана Ђукића 27, Пантелеј, Ниш

инвеститор: Топ Бау д. о. о.

аутор: Предраг Денчић, дипл. инж. арх.

студио: А.Де.Пе

сарадници: Иван Танасковић, маст. инж. арх; Христина Шапоњић, маст. инж. арх; Никола Миленовић, маст. инж.

арх; Емилија Слијепчевић, дипл. инж. арх.

извођач: Топ Бау д. о. о.

тип: стамбено-пословни објекат (три ламеле)

аутор фотографија: Младен Јовановић

година пројектовања: 2022.

година изградње: 2022–2025.

површина: 16.000 m²

спратност: По+П+6

НАГРАДЕ :

Награда за архитектуру на 47. Салону архитектуре

Велика награда Тријенала архитектуре Ниша 2024. године

BIG SEE Architecture Award 2025

The volumetry of the top floor is shaped as a composition of smaller, solid and void-relieved cubic forms, seemingly randomly placed above the main volume. Through this composition, a fragmented and dynamic roofline is formed. With this gesture, the author reinterprets the rhythm of solid and void derived from the row of single-family houses on the opposite side of the street, once again confirming a commitment to respecting the context and the values inherent within it. Thus, the units on the top floor, in addition to their functional and spatial qualities, also formally reference single-family housing in the immediate and wider surroundings. From an aesthetic perspective, this treatment enhances the visual recognisability of these residential units, while the ensemble as a whole acquires a distinctive and recognisable expression.

Although programmatically conventional, the PD27 building responds in a highly original manner to several typical spatial, organisational, and aesthetic challenges of contemporary housing construction. Through the straightforward functionality of the apartments, an elegant architectural expression, and a restrained colour palette, the author has created another striking and valuable example of multi-family housing in the city.

“The PD27 building is characterised by a subtle architectural expression. Modest in its form and materialisation, it nonetheless makes a significant contribution to its urban environment and discreetly affirms the values of quality architecture in a broader context.”

Excerpt from the Jury Statement of the Niš Architecture Triennale 2024

PROJECT DATA:

Location: Pane Đukića 27, Panteleј, Niš

Investor: Top Bau d.o.o.

Author: Predrag Denčić, Dipl. Eng. Arch.

Studio: A.De.Pe

Collaborators: Ivan Tanasković, MArch; Hristina Šaponjić, MArch; Nikola Milenović, MArch; Emilija Slijepčević, Dipl. Eng. Arch.

Contractor: Top Bau d.o.o.

Type: Residential–commercial building (three lamellae)

Photographer: Mladen Jovanović

Design year: 2022

Construction period: 2022–2025

Total area: 16,000 m²

Storeys: B + G + 6

AWARDS:

Architecture Award, 47th Salon of Architecture

Grand Prize, Niš Architecture Triennale 2024

BIG SEE Architecture Award 2025

SELF-SUSTAINABLE VACATION HOUSE ON KOSMAJ

Project author: Jelena Pavlović, M.Arch., ARCHlate

Јелена Павловић*

АПСТРАКТ

Реализовани објект позициониран је уз сам руб Предела изузетних одлика „Космај” у близини Београда, окружен природним пејзажем који карактеришу шумске површине, благе падине и аутохтона вегетација, што је истакло потребу за хармоничном интеграцијом архитектонског решења ради минималног нарушавања амбијенталног контекста. На локацији су изведени садржаји намењени повременом боравку, одмору и рекреацији петочлане породице, при чему је главни стамбени објект предмет овог рада. Традиционално градитељство Шумадије послужило је као инспирација за савремену интерпретацију бондрук конструкције, која је примењена у пројектовању и изградњи двоетажне викендице. Рад је концептиран као аналитички приказ изграђеног објекта, са детаљним образложењима пројектантских мотива, концептуалних полазишта и критеријума који су обликовали архитектонску форму и програмску структуру. Посебан акценат стављен је на разматрање примењених конструктивних решења, материјализације и интегрисаних технолошких система, уз осврт на начин на који ови елементи доприносе функционалности, естетском изразу и одрживости. Циљ рада је да пружи увид у процес пројектовања и реализације, истичући међусобну повезаност идејних и техничких одлука које дефинишу коначни карактер архитектуре. Основна премиса пројектантског приступа била је условљена захтевом инвеститора да објект буде у потпуности независан од градских система снабдевања, уз максимизацију одрживости и очување високог нивоа комфора. У том смислу, објект је самоодржив преваходно у погледу енергетске самосталности и употребе соларне енергије за подмиривање енергетских потреба, као и поседовања сопствених система снабдевања водом и евакуације отпадних вода, али би свођење појма на такво тумачење било значајно потцењивање концепта. У раду се стога разматрају појмови еколошке и културне одрживости, као и њихове интерпретације у архитектонском дискурсу, ради утврђивања прецизнијег тумачења.

Кључне речи: одрживост, зелена градња, обновљиви ресурси, природно наслеђе, културно наслеђе

ABSTRACT

The completed building is positioned near the very edge of the Kosmaj Region of Exceptional Features in the proximity of Belgrade, surrounded by a natural landscape characterized by forest areas, gentle slopes, and autochthonous vegetation, which highlights the need for a harmonious integration of the architectural design in order to minimize disruption of the environmental context. The site includes facilities intended for occasional stays, rest, and recreation for a family of five, with the main residential building being the subject of this paper. The traditional architecture of Šumadija served as inspiration for the contemporary interpretation of the timber-frame (bondruk) construction that was incorporated in the design of this two-story vacation house. The paper is an analytical presentation of the building, providing detailed explanations of the design motifs, conceptual starting points, and criteria that shaped the architectural form and programmatic structure. The primary focus is on examining the structural solutions applied, as well as the materialization, and integrated technological systems, with a consideration of how these elements contribute to functionality, aesthetic expression, and sustainability. The aim of the paper is to offer insight into the design and construction of the house, highlighting the interrelation between the conceptual and technical decisions that define the final character of the architecture. The fundamental premise of the design approach was shaped by the investor's requirement for complete independence from the municipal supply systems, while maximizing sustainability, and maintaining a high level of comfort. In this sense, the building is self-sufficient primarily in terms of energy autonomy and the use of solar energy to meet its energy needs, as well as having its own water supply and wastewater management. However, reducing the concept to such an interpretation would significantly underestimate its scope. Therefore, the paper examines the notions of ecological and cultural sustainability, as well as their interpretations within architectural discourse, in order to establish a more precise interpretation.

Keywords: sustainability, green building, renewable resources, natural heritage, cultural heritage

* Јелена Павловић, дипл. инж. арх., докторанд, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Србија, j.pavlovic.phd@edu.arh.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0001-7137-7735

УВОД

Викендица на две етаже реализована је током 2023. и 2024. године према пројекту и под стручним надзором архитекте Јелене Павловић и студија „ARCHIATE“. Конципирана је као секундарни резиденцијални објекат намењен петочлавној породици, зарад повременог боравка изван динамичне урбане средине. Пројектантски приступ заснован је на идеји креирања амбијента који остварује непосредну везу са природним окружењем, пружајући услове за опуштање и регенерацију током викенда и одмора.

Основна пројектантска премиса проистекла је из захтева инвеститора за потпуном енергетском и инфраструктурном аутономијом, уз очување високог нивоа комфора и максимизацију одрживости. Овај концепт реализован је првенствено кроз пажљиво дефинисану просторну организацију и оријентацију, уз интеграцију пасивних система грејања и хлађења, као и имплементацију савремених техничко-технолошких решења која поседују могућност даљинске контроле. На тај начин створена је синергија између функционалности и еколошке одговорности, чиме је потврђен иновативни приступ одрживој архитектури.

INTRODUCTION

The two-story vacation house was completed during 2023 and 2024, based on the design and under the supervision of architect Jelena Pavlović and the “ARCHIATE” studio. Envisioned as a secondary residence for a five-member family, it was proposed for occasional stays away from the hectic urban environment. The architect’s approach was grounded in the idea of creating an ambience that establishes a direct connection with the natural surroundings, providing the conditions for relaxation and regeneration during weekends and holidays.

The fundamental design premise stemmed from the client’s requirement for complete energy and infrastructural autonomy, while preserving a high level of comfort and maximizing sustainability. This concept was primarily executed through a carefully defined spatial organization and orientation, combined with the integration of passive heating and cooling systems, and the implementation of advanced technical solutions equipped with remote-control capabilities. In this way, a synergy between functionality and ecological responsibility was achieved, affirming an innovative approach to sustainable architecture.

ЛОКАЛНИ КОНТЕКСТ

Локација објекта смештена је у руралном подручју ниске густине насељености, уз границу Предела изузетних одлика планине Космај, који карактерише природно наслеђе очуване шумске вегетације. Потпуно одсуство грађевина у непосредној околини омогућава широке, несвакидашње визуре које се мењају с годишњим добрима и наглашавају аутентичност окружења као његов највећи потенцијал. На пространој парцели, интерни пут води до паркинга и главне куће намењене повременом становању, надалеко које се налазе помоћни просторни капацитети – наткривена отворена кухиња са пратећим садржајима који служе за коришћење током летњих месеци.

У складу са расположивом површином, објекти су позиционирани дубље унутар парцеле, знатно дистанцирани од јавног пута, чиме је извршена диференцијација предњег и задњег дворишта. Непосредно по уласку уочава се њен истакнути део, обликован као репрезентативна зона са култивисаним растињем, воћњацима и спортским теренима, која сугерише отвореност и организацију имања. Са задње стране објекта простира се интимније двориште, са травнатим површинама и очуваним засадом стабала багрема, чији густо склоп осигурава приватност корисника и ствара пријатан амбијент за боравак на отвореном.

ФУНКЦИОНАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА

Посматрана са стране улице, кућа се доживљава као затворена, интроспективна форма, док се ка унутрашњем дворишту она отвара у потпуности, успостављајући просторни дијалог са екстеријером преко наткриљеног

LOCAL CONTEXT

The site is located in a rural area with a low population density, near the Kosmaj Region of Exceptional Features, which is distinguished by its natural heritage of preserved forest vegetation. The complete absence of buildings in the immediate surroundings allows for outstanding expansive vistas that change with the seasons, emphasizing the authenticity of the environment as its greatest asset. An internal access road stretches on the spacious plot, leading to the parking area and the main vacation house. Auxiliary facilities are situated close by – an open, covered kitchen with accompanying amenities intended for use during the summer months.

The extensive site area allowed for the buildings to be set deeper within the plot, away from the public road, thus creating a distinct front and rear courtyard. The entrance of the property opens directly into a prominent section, the representative forecourt, comprising cultivated greenery, an orchard, and sports ground. This design emphasizes an expansive, yet still structured site organization. The area behind the main building functions as a secluded courtyard, characterized by lawn areas and preserved black locust trees. The mature, dense canopy of the woods ensures privacy for the occupants and creates a pleasant outdoor ambience.

FUNCTIONAL ORGANIZATION

Observed from the street, the house appears as a closed, introspective form, whereas toward the inner courtyard it opens completely, establishing a spatial dialogue with the exterior through a covered veranda predominantly oriented to the south. The functional organization of all programmatic

трема доминантно јужне оријентације. Функционална организација свих садржаја изведена је у складу са просторним принципима и програмским захтевима, при чему су узете у обзир потребе будућих корисника и обезбеђена оптимална повезаност између приватних и заједничких зона.

Уласком у објект са уличне стране на нивоу приземља ступа се у дневну зону отвореног плана чији централни део има двоструку висину која допушта неометани поглед према спољашњости и зеленилу без визуелних препрека. Широке стаклене површине и директан излазак на пространи трем интегришу унутрашњи амбијент у јединствен доживљај повезаног природног пејзажа. Осим дневних садржаја, приземље обухвата и одвојену ноћну зону са главном спаваћом собом, док је поткровље конципирано као зона намењена деци.

Галерија изнад дневног боравка, на коју се доспева ректификованим степеништем, представља мултифункционалну зону намењену раду и игри, која истовремено пружа директан приступ дечијим собама. Ова намерна просторна карактеристика не само да доприноси вертикалној повезаности унутар објекта за потребе пасивне циркулације ваздуха, већ и успоставља интеракцију између различитих нивоа заједничких зона. Терасе на нивоу поткровља, са друге стране, додатно подстичу интеграцију унутрашњег амбијента дечијег простора са природним окружењем.

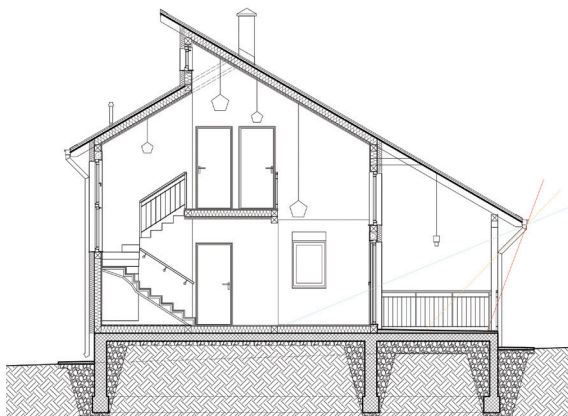
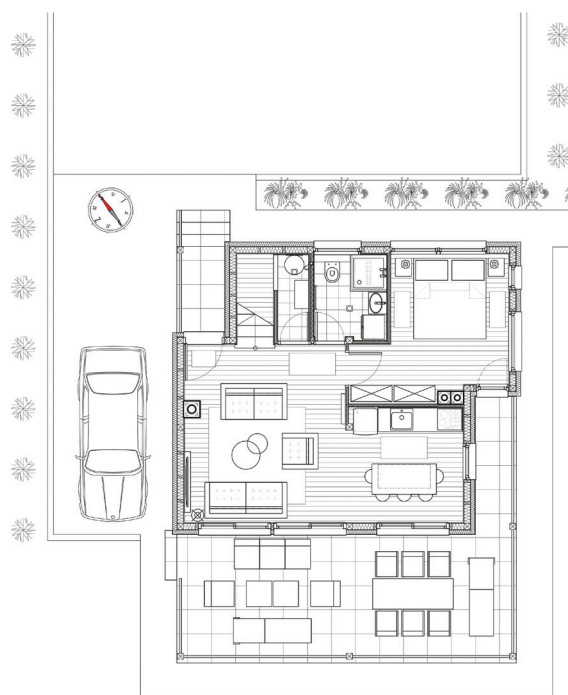
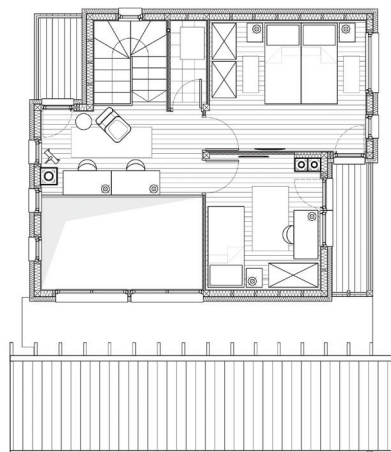
АРХИТЕКТОНСКА ФОРМА И КОМПОЗИЦИЈА

У естетском смислу, на тамном постаменту од гранита, диференцирају се два волумена који се наизглед прожимају. Артикулисани су кроз два начина третмана фасаде објекта, различита по својој боји, текстури и перцептивном карактеру, као хладна бела фасадна гранулација и топла дрвена облога од четинара. Визуелној динамици доприносе и две дистинктивне геометрије фасадних отвора, које се разликују по свом облику, просторном распореду и односу са материјализацијом фасаде, наглашавајући слојевитост композиције.

Функционално детерминисани распоред, оријентација и дуална природа објекта, образложена у претходним ставовима, условили су изражену компактност зидних равни са уским отворима на истакнутим фасадама, док се на повученим сегментима појављују екстензивни отвори, који остварују визуелну и физичку повезаност са природним окружењем уз истовремено очување приватности.

ОДРЖИВОСТ, ТРАДИЦИЈА И САМОСТАЛНОСТ

Најзаступљенија дефиниција одрживог развоја као „развоја који задовољава потребе садашњости без угрожавања способности будућих генерација да задовоље сопствене потребе“ (WCED, 1987) једнако уважава аспекте

људског друштва, као и заштиту животне средине, те их сматра неодвојивим. Прихватањем градивне улоге наслеђа у културном идентитету и очувању колективне меморије (ICOMOS, 1994), као и признавањем његових нематеријалних аспеката (UNESCO, 2003), долазимо до става да је градитељско наслеђе, у виду знања и вештина градње који се баштине у савременим интерпретацијама, за специфичне локалне заједнице у контексту одрживости једнако важно као и зелена градња.

Са тог аспекта, значајно је напоменути да архитектонско решење представља интерпретацију дрвене бондрук конструкције, карактеристичне за вернакуларну архитектуру Шумадије. Овај приступ не подразумева просту репродукцију, већ критичко преиспитивање традиционалних конструктивних принципа, уз њихову адаптацију актуелним технолошким и естетским захтевима, чиме се ствара повезница између наслеђа и модерности. Ангажовање локалне радне снаге и употреба локалних материјала само потврђују посвећеност концепту културне одрживости, поред чињенице да је изведено значајно смањење емисије CO₂ редукацијом транспорта неопходног током изградње.

Стратегије за постизање одрживости у архитектонском дискурсу, са друге стране, обухватају нарочите напоре у погледу одрживог коришћења ресурса земљишта, материјала, енергије и воде. Поштовањем ових принципа архитектура постаје *„друштвено одговорна и пожељна, дугорочно економски изводљива, те чува и штити животну средину“* (Sassi, 2006). Иако не постоји свеобухватна

elements was developed in accordance with spatial principles and design requirements, considering the needs of future users and ensuring optimal connectivity between private and shared zones.

Entering the building from the street side at the ground level leads into an open-plan living area. This central section features a double-height space, facilitating unobstructed views of the exterior landscape and greenery free of visual barriers. Vast glazed surfaces and direct access to a wide covered terrace merge the interior environment into a unified experience with the surrounding natural landscape. In addition to the living spaces, the ground floor also includes a separate night zone with the master bedroom, while the loft is specifically designed as a children's zone.

The gallery above the living room, accessed via stairs, operates as a multifunctional zone for work and play, and for accessing the children's rooms. This deliberate spatial feature not only enhances vertical connectivity within the building to support passive air circulation, but it also fosters interaction between different levels of shared spaces. Conversely, the loft-level balconies further reinforce the integration of the children's interior spaces with the surrounding natural environment.

ARCHITECTURAL FORM AND COMPOSITION

In terms of aesthetics, two seemingly interpenetrating volumes are differentiated atop a dark granite pedestal. They are articulated through two distinct methods of facade treatment, varying in their color, texture, and perceptive character: a cool white facade granulation and a warm coniferous wood cladding. The visual dynamics are further enhanced by two distinctive fenestration geometries, which differ in their form, spatial arrangement, and relationship to the materialization of the facade, thus emphasizing the layering of the composition.

As outlined in the preceding paragraphs, the functionally determined layout, orientation, and dual nature of the building have resulted in a pronounced compactness of the wall surfaces, with narrow openings on the prominent facades, whereas the recessed segments feature extensive apertures that establish both visual and physical connection with the natural surroundings while preserving privacy.

SUSTAINABILITY, TRADITION, AND SELF-SUFFICIENCY

The prevailing definition of sustainable development as “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs” (WCED, 1987) equally acknowledges the aspects of human society and environmental protection, considering them inseparable. By accepting the formative role of heritage in cultural identity and the preservation of collective memory (ICOMOS, 1994), as well as acknowledging its intangible aspects (UNESCO, 2003), we reach the standpoint that built heritage – embodied in the knowledge and construction skills transmitted

дефиниција самоодрживости, сходно изнесеном можемо извести став да је самоодрживи архитектонски објект онај који рационално и самостално користи расположиве локалне ресурсе, поседује развијене техничке системе за коришћење обновљивих ресурса за самосталну производњу енергије, снабдевање водом и третман отпадних вода, те се одговорно односи према традицији изграђеног наслеђа.

Наведени принципи примењени су на предметном објекту током пројектовања и извођења у највећој могућој мери, а сходно датим условима. Оптимизацијом програма куће за одмор и одабиром еколошки прихватљивих материјала остварен је минимални утицај на земљиште и природне карактеристике средине. Применом рационалних пројектантских решења извршена је редукција у погледу потрошње материјала, а применом пасивних система и мера енергетске ефикасности смањене су и енергетске потребе објекта, док је снабдевање електричном енергијом омогућено употребом соларне енергије. Објект поседује сопствени систем за снабдевање водом, као и систем уклањања отпадних вода у оквиру локације.

ПРИМЕЊЕНА РЕШЕЊА

Објект почива на монолитној армирано-бетонској основи, која гарантује статичку стабилност и дуготрајност. На њој је конструкција објекта оформљена од пажљиво обрађене четинарске грађе, при чему се истовремено афирмишу материјална аутентичност и тактилни квалитет дрвета и

through contemporary interpretations – is just as important as green building practices for achieving sustainability in specific local communities.

From that perspective, it is significant to note that the architectural solution for this building is a version of the timber-frame (bondruk) structural system, characteristic of the vernacular architecture of the Šumadija region. This approach does not entail simple reproduction, but rather a critical re-examination of traditional principles, adapting them to current technological and aesthetic demands, creating a link between heritage and modernity. The engagement of the local workforce and the use of local materials further confirm the commitment to the concept of cultural sustainability, in addition to the fact that a significant decrease in CO₂ emissions was achieved by reducing the need for transport during construction.

On the other hand, strategies for achieving sustainability within the architectural discourse involve specific efforts regarding the sustainable use of land, materials, energy, and water resources. By adhering to these principles, architecture becomes “socially responsible and desirable, economically viable in the long term, and that respects and protects the environment” (Sassi, 2006). Although there is no comprehensive definition of self-sustainability based on the above, we may state a position that a self-sustaining architectural unit is one that rationally and independently utilizes available local resources, and incorporates advanced technical systems for harnessing renewable resources to enable autonomous energy production, a water supply, and wastewater treatment, but also demonstrates a responsible approach toward the tradition of built heritage.

остварује хармоничан след конструктивне логике и естетског израза. Избор дрвене конструкције објекта, на супрот уобичајеном масивном систему, у условима повремениг коришћења објекта значајно убрзава постизање топлотног комфора. Кровна конструкција од дрвених рогова додатно је изнад трема укрупњена кљештима која протрудирају кроз фасаду у намерној експресивној форми, демонстрирајући традиционална својства дрвене конструкције.

Прорачун упада сунчевих зрака током различитих сезона условио је висину и ширину косе кровне површине наткривеног трема, док су положај и величине тераса дефинисани увлачењем основног габарита због одступања осовине објекта од правца север–југ. Резултат јесте спречавање прегревања унутрашњег простора током летњих месеци и омогућен дубок продор ниског зимског сунца, уз истовремено креирање визуелне динамике кроз покрет фасаде.

Термоизолациони слој чини испуна од ватроотпорне минералне вуне између свих хоризонталних и вертикалних дрвених конструктивних елемената, уз додатни слој камене вуне у спољашњем омотачу фасаде или на унутрашњим облогама косих плафона поткровља. Оваквим решењем испуњени су захтеви у погледу енергетске ефикасности, топлотног комфора, као и заштите од пожара, што је од посебног значаја за ову врсту објекта. На фасади једног замишљеног кубуса камена вуна је армирана рабиц плетивом и завршно обрађена малтером са фасадном гранулацијом, док је код другог завршна

The aforementioned principles were applied to the subject building during the design and construction phases to the greatest extent possible within the constraints of the given conditions. Through the optimization of the vacation home's program and the selection of ecologically sound materials, a minimal impact on the land and the natural attributes of the site was achieved. The implementation of rational design solutions resulted in the reduction of material consumption. By prioritizing passive systems and energy efficiency measures, the building's energy demand is significantly reduced, while its electricity supply is enabled by the use of solar energy. The building is equipped with its own on-site water supply system and wastewater disposal system.

IMPLEMENTED SOLUTIONS

The building rests on a monolithic reinforced concrete base, ensuring structural stability and durability. The structure is formed from carefully processed coniferous timber, simultaneously affirming the material authenticity and tactile qualities of wood, while achieving a harmonious interplay between constructive logic and aesthetic expression. The choice of a timber structure, as opposed to the conventional massive system, significantly accelerates the attainment of thermal comfort under conditions of intermittent use. The roof structure, composed of wooden rafters, is additionally braced above the veranda with tie beams that protrude through the facade in a deliberate expressive form, showcasing the traditional properties of timber construction.

дрвена фасадна облога од бора постављена на дрвену потконструкцију. На кровној површини покривање је изведено профилисаним алуминијумским лимом белосиве боје, са антикондензационим филцем. Светли кров, осим што контрастира црној дрвеној конструкцији и опшивима, представља допринос одрживости, јер захваљујући високој рефлективности, доказаним смањењем акумулације топлоте у објекту умањује потребу за климатизацијом током летњег периода.

Избор спољне столарије од дрвеног масива заснован је на принципу кохерентности материјала, чиме се остварује јединствена веза између конструктивног система и фасадних елемената. Оваква стратегија елиминира визуелне и структуралне дисонанце, потврђујући и доследност архитектонског концепта. Двослојно стакло на остакљеним површинама обезбеђује оптималне термичке и акустичне перформансе, уједно смањујући енергетске потребе.

Примена гранитне керамике на хоризонталним и вертикалним површинама видљивог темеља генерише тамни постамент који успоставља контрастни дијалог са надграђем обложеним светлим и топлим материјалима. Таква материјална опозиција не представља само естетски гест, већ и концептуалну артикулацију односа између базе и волумена над њом, наглашавајући идеју стабилности, трајности и визуелне стратификације архитектонског израза. У зимским месецима, њена читава површина функционише као акумулациони елемент који преузима топлотну енергију ниског сунчевог зрачења, дајући пасивни термички допринос енергетском билансу објекта и редукујући зависност од техничких система грејања. Подови тераса на нивоу поткровља сачињени су од дасака тропске тиковине велике густине, што пружа трајност и концептуалну доследност.

У контексту примене пасивних система грејања и хлађења, шед прозор претежно северне оријентације, позициониран у највишем делу објекта изнад галеријског простора, остварује двоструку функцију: омогућава природну евакуацију вишка топлоте и уводи дифузно осветљење ентеријера. На тај начин доприноси смањењу потребе за вештачким осветљењем и механичким хлађењем, чиме се оптимизују енергетске потребе објекта.

Сви браварски елементи ентеријера и екстеријера, укључујући и конструкцију степеништа, израђени су од префабрикованих челичних сегмената у браварском погону, према пројектованим детаљима, а финално монтирани *in situ*. Овакав приступ у складу је са принципима Дизајна за деконструкцију и доприноси резилијентности изграђене средине (UNEP, 2021).

The solar incidence angle across different seasons determined the height and width of the sloped roof covering the veranda, while the position and dimensions of the balconies were defined by recessing the primary volume due to the deviation of the building's axis from the north–south orientation. The result is the prevention of overheating during the summer months and enabling the deep low winter sunlight, while simultaneously creating visual dynamism through the articulation of the facade.

The thermal insulation layer consists of a fire-resistant mineral wool infill between all horizontal and vertical structural timber elements, with an additional layer of stone wool within the external facade envelope and on the internal linings of the pitched loft ceilings. This solution ensures compliance with the requirements for energy efficiency and thermal comfort, as well as fire protection, which is of particular significance for wooden structures. On the facade of one conceptualized volume of the building, the stone wool is reinforced with wire mesh and finished with textured facade render, while the other features a final external cladding of pinewood, installed on a timber substructure. On the roof surface, the covering is completed using profiled white-grey aluminum sheeting, incorporating an anti-condensation felt layer. Aside from aesthetically contrasting with the black timber elements and cladding, the light-colored roof contributes to the overall sustainability. Due to its high reflectivity, it reduces heat accumulation within the building, thereby minimizing the need for air conditioning during the summer period.

The choice of external joinery made from solid timber is based on the principle of material coherence, establishing a bond between the structural system and the facade elements. The strategy eliminates visual and structural dissonances, confirming the consistency of the architectural concept. The double-layered glazing on the fenestrated surfaces ensures optimal thermal and acoustic performance, simultaneously lowering the building's energy demands.

The application of granite ceramics on the horizontal and vertical surfaces of the exposed foundation generates a dark pedestal that establishes a contrasting dialogue with the superstructure clad in light and warm materials. This material opposition is not merely an aesthetic gesture but a conceptual articulation of the relationship between the base and the volume above it, emphasizing the idea of stability, permanence, and the visual stratification of architectural expression. During the winter months, its entire surface functions as an accumulation element that absorbs thermal energy from low-angle solar radiation, providing a passive thermal contribution to the building's energy balance and reducing dependence on technical heating systems. The floors of balconies at the attic level are composed of high-density tropical teak planks, ensuring durability and conceptual consistency.

Пројектом није предвиђено прикључење на водоводну нити канализациону мрежу. Водоснабдевање се врши црпљењем воде пумпом из бунара у оквиру локације, након чега систем за потпуну филтрацију и омекшавање воде за коришћење унутар главног објекта обезбеђује квалитет пијаће воде. Евакуација отпадних вода из објекта врши се у водонепропусну септичку јаму, пројектовану за периодично пражњење и постављену у складу са прописаним удаљеностима од објеката и суседних парцела, чиме се осигурава санитарна безбедност и заштита животне средине.

Није планирано ни прикључење на електромеру, већ и главни и помоћни објекат поседују сопствени индивидуални извор за алтернативни начин снабдевања електричном енергијом из обновљивих извора. Електроснабдевање куће врши се из соларног система за напајање потрошача који се састоји од високо ефикасних соларних панела и гел акумулаторских батерија, хибридног инвертера и друге потребне опреме смештене у засебној техничкој соби, уз пројектовану просечну производњу која испуњава дефинисане критеријуме потрошње према прорачуну инсталација и опреме. Фотонапонске ћелије постављене су на косу кровну површину доминантно јужне оријентације ради максимизације искоришћења сунчеве енергије. У додатку, дизајн расвете заснован је на примени ЛЕД светилки и панела, пажљиво одабраних према врсти, снази и позицији, у складу са функционалним захтевима и карактеристикама волумена и намене појединачних просторија. Овакав приступ обезбеђује равномерну дистрибуцију светлости и визуелни комфор, уз смањење потрошње енергије и продужен век трајања појединачних елемената.

За потребе грејања и хлађења објекта уграђени су инвертер клима уређаји са могућношћу прецизне регулације температуре и даљинског управљања, чиме се врши енергетска оптимизација и унапређује комфор корисника. Као допунско решење, предвиђена је употреба пећи на чврста горива за повремено грејање, у складу са потребама и специфичним режимима коришћења објекта.

ЕНТЕРИЈЕР

Ентеријер одликује једноставност форми, изражен контраст белих зидних површина и црних елемената фасадне столарије, док подне облоге од храстовог масива у простор уносе визуелну топлину и тактилну природност. Унутрашња столарија са храстовим фурниром, третирана на исти начин као подне површине, омогућава континуитет материјалне

In the context of implementing passive heating and cooling systems, the north-facing shed window, positioned at the highest point of the building above the gallery space, fulfills a dual function: it enables the natural evacuation of excess heat and introduces diffuse interior illumination. In doing so, it contributes to reducing the need for artificial lighting and mechanical cooling, thereby optimizing the building's energy requirements.

All metalwork elements of the interior and exterior, including the staircase structure, were assembled in situ from prefabricated steel segments from a metalworking facility, according to the designed details. This approach aligns with the principles of Design for deconstruction, and contributes to the resilience of the built environment (UNEP, 2021).

BUILDING SERVICES SYSTEMS

The scope of the project did not include connection to the water supply or sewage network. Water is supplied from an on-site well, with a pump, and a thorough filtration and softening system ensuring potable water quality for use in the main building. Wastewater evacuation is carried out into a watertight septic tank, designed for periodic evacuation, positioned at the required distance from the buildings and adjacent plots, ensuring sanitary safety and environmental protection.

Connection to the electrical grid was also not incorporated into the design. Instead, both the main and auxiliary buildings are equipped with their own independent energy source, providing an alternative supply of electricity from renewable resources. For the house, power is delivered through a solar system consisting of high-efficiency photovoltaic panels, gel batteries, a hybrid inverter, and other necessary equipment housed in a technical room, with an average projected output calculated according to the installation and equipment specifications. The photovoltaic cells are installed on the sloped roof surface with a predominantly southern orientation to maximize solar energy utilization. As an additional measure, the lighting design is based on the use of LED fixtures and panels, carefully selected in terms of type, power, and position, in accordance with the functional requirements, spatial features, and intended use of individual rooms. This approach ensures uniform light distribution and visual comfort, while reducing energy consumption and extending the lifespan of individual components.

Regarding the building's thermal regulation, inverter air-conditioning units have been installed to provide precise temperature control and remote operation, thereby optimizing energy performance and enhancing the occupants' comfort. As a supplementary measure, solid-fuel stoves were envisioned for occasional heating, in accordance with specific requirements and usage patterns.

обраде и визуелну кохерентност. Радне површине изведене од гранитних плоча доприносе природном карактеру ентеријера, истовремено пружајући трајност и визуелну софистицираност. Намештај од плочастих материјала пројектован је и израђен према специфичним захтевима самог простора, док је комадни намештај допремљен од домаћих и иностраних произвођача.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Викендица на Космају доследно је конципирана као складна синтеза традиције и савременог дизајна, реализована кроз специфичну обликовну артикулацију и одабране композиционе форманте. Примењени функционални принципи, просторна организација и еколошки прихватљива материјализација стварају амбијент који одговара потребама модерне породице, уз поштовање аутентичности локалног контекста. Интеграција објекта у природни пејзаж која превазилази чисто визуелне карактеристике, посебно се истиче применом принципа одрживости кроз коришћење обновљивих извора, успостављање енергетске и ресурсне самосталности.

ПОДАЦИ О ОБЈЕКТУ

Локација: Космај

Аутор и Главни пројектант: Јелена Павловић, дипл. инж. арх.

Студио: ARCHlate

Година пројектовања: 2021/2022

Година изградње: 2023/2024

Површина: 145m²

Спратност: П+Пк

Извођачи: Drvo Pro Forest House, Неста д.о.о., Анастасијевић и синови д.о.о.

Фотографија: Бајрам Забелај, Игор Пинтер

РЕФЕРЕНЦЕ /BIBLIOGRAPHY

- World Commission on Environment and Development (WCED). (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our common future* (UN General Assembly Document A/42/427). United Nations.
- ICOMOS. (1994). *The Nara Document on Authenticity*. International Experts Meeting, Nara, Japan. International Council on Monuments and Sites.
- UNESCO (2003). *The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation.
- Sassi, P. (2006). *Strategies for sustainable architecture*. Taylor & Francis.
- United Nations Environment Programme (UNEP) (2021). *A practical guide to climate-resilient buildings & communities*. United Nations, Nairobi. ISBN: 978-92-807-3871-1

INTERIOR DESIGN

The interior is distinguished by the simplicity of its forms and a pronounced contrast between the white wall surfaces and black facade joinery elements, while solid oak flooring introduces visual warmth and tactile naturalness into the space. Interior joinery with an oak veneer, treated the same as the flooring, ensures continuity of the material finish and visual coherence. Countertops made of granite slabs contribute to the natural character of the interior, while simultaneously providing durability and visual sophistication. Furniture made of sheet materials was designed and manufactured according to the specific requirements of the space, whereas freestanding pieces were sourced from domestic and international manufacturers.

CONCLUDING REMARKS

The vacation home on Kosmaj is systematically conveyed as a harmonious synthesis of tradition and contemporary design, through the specific articulation of form and selected compositional elements. The functional principles applied, the spatial organization, and environmentally responsible materialization create an ambience that meets the needs of a modern family while respecting the authenticity of the local context. The integration of the building into the natural landscape, extending beyond purely visual characteristics, is emphasized through the application of sustainability principles, including the use of renewable resources and the establishment of energy and resource autonomy.

BUILDING INFORMATION

Location: Kosmaj, Serbia

Author and Responsible Designer: Jelena Pavlović, M.Arch.

Studio: ARCHlate

Year of design: 2021/2022

Year of construction: 2023/2024

Area: 145m²

Number of stories: G + Loft

Contractors: Drvo Pro Forest House, Nesta LLC, Anastasijevic and Sons LLC

Photographs: Bajram Zabelaj, Igor Pinter

н о в е к њ и г е | n e w b o o k s

УНИВЕРЗИТЕТ У САРАЈЕВУ – АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ 1949–2024:

75 ГОДИНА ОБРАЗОВАЊА АРХИТЕКАТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

UNIVERSITY OF SARAJEVO – FACULTY OF ARCHITECTURE 1949–2024:

75 YEARS OF EDUCATING ARCHITECTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Уредница: Нермина Загора

Издавач: Универзитет у Сарајеву – Архитектонски факултет, Сарајево 2024.

У издању Архитектонског факултета Универзитета у Сарајеву 2024. године је објављена монографија о тој значајној наставно-научној и уметничкој установи, поводом седамдесет пет година од оснивања. У њој су се образовале генерације архитеката Босне и Херцеговине, које су оставиле траг и у другим републикама бивше СФРЈ. Факултет је од октобра 1949. године функционисао као одсек Техничког факултета, да би 1961. године прерастао у самосталан Архитектонско-урбанистички факултет.

Главна уредница монографије је проф. Нермина Загора, док је уводну реч дао декан факултета проф. Ердин Салиховић. Аутори текстова су наставници и истраживачи са факултетских катедри, који су утиснули печат овој исцрпној публикацији. Обогаћена је документационим материјалом, у коме предњаче сећања, фотографије, цртежи, архитектонски и урбанистички пројекти, графикони и табеле.

Одељена на информативна поглавља у којима се описују богата историја, стање и улога факултета данас, монографија умногоме следи концепт споменица које су о себи приредили архитектонски факултети у Београду (1996) и Загребу (2000), основани знатно раније од сарајевског, а делом и монографије о 10 година Архитектонског факултета у Подгорици (2016). Публикована у тврдом повезу на преко три стотине педесет страна, приказује развој факултета у историјском, друштвеном и организационом контексту. Показано је да су се друштвено-политичке промене темељно одражавале на процес едукације архитеката на простору БиХ, што је утицало на позицију факултета као центра креативне мобилизације. Без обзира на турбулентна времена, делатност факултета се континуирано обогаћивала, а кадровска структура раслојавала.

У првим деценијама постојања, на факултету су сарађивали стручњаци из Босне и Херцеговине и целе СФРЈ као гостујући предавачи – из Србије Бранко Максимовић, Петар Анагности, Радивоје Кашанин, Миливоје Тричковић и Ђурђе Бошковић. Сви заједно су доприносили да углед факултета расте, чиме су јачали мултиетничку академску кохезију, нарушену избијањем рата на простору БиХ 1992–1995. године. Међутим, факултет је и тада наставио

да ради у смањеном капацитету – готово у немогућим условима, ишчекујући примирје како би „стао на ноге”. У томе је и успео, повративши еманципаторску друштвену улогу. На њему данас ради велики број наставника и сарадника распоређених на катедре из пет наставно-научних области. На факултету функционишу и универзитетско издаваштво, студентске организације, међународна сарадња и награде за студентске учинке. Приређују се изложбе, конгреси и радионице чиме се јача академски дијалог. Данашњи студенти стичу разноврсна знања и креативне вештине, које им омогућавају да се по завршетку основних и последипломских студија укључе у пројектантску струку. Део студената се оспособљава да се паралелно бави и архитектонском теоријом, стручном критиком и едукацијом.

У првом поглављу *Историјат Универзитета у Сарајеву – Архитектонског факултета*, кратко су описани корени образовања босанско-херцеговачких градитеља у раздобљима пре оснивања факултета – под аустроугарском влашћу (1878–1918), у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929) и Краљевини Југославији (1929–1941), при чему је Техничка средња школа у Сарајеву означена претходником будућег Техничког факултета.

Потцртана је улога првих домаћих инжењера архитектуре са европским дипломама, као и генерација наставника на новоуспостављеном факултету, који је стално напредовао предузимајући модернизацијске реформе. Описана је и борба факултета за опстанак у тешким ратним годинама (1992–1995), када су факултет напустили бројни наставници, сарадници и студенти. Приказана је и историја *Института за архитектуру, урбанизам и просторно планирање* при факултету, са нагласком на реализоване пројекте и друге стручно-уметничке учинке.

У научном смислу, широј читалачкој публици, али и експертима за југословенско и постјугословенско наслеђе, највећу пажњу привлачи потпоглавље у коме се развој факултета доводи у везу са успоном *Сарајевске школе архитектуре*, при чему се документују њени најзначајнији доприноси. Штавише, факултет се сматра стожерним пунктом те школе, афирмисане у ширим југословенским оквирима, захваљујући угледним пројектантима и теоретичарима модерне оријентације — Јурају Најдхарту, Душану Смиљанићу, Јовану Корки, Емануелу Шаманеку, Мухамеду Кадићу, Јахиелу Финцију, Маријану Хаберлеу, Бранку Бунићу, Хусрефу Реџићу, Жарку Видовићу, Џемалу Челићу, Александеру Трумићу, Андрији Чичин-Шајину, Ивану Штраусу и другима.

Најисцрпније поглавље монографије *Архитектонски факултет Универзитета у Сарајеву* данас систематично је раслојено у текстуалном и графичком погледу, пружајући слику о организацији факултета у садашњем времену. Из њега се добија детаљан увид у уређење факултета, распоред наставног кадра, садржај курсева и темељне правце деловања. Тај део монографије се може сматрати прегледним и промотивним.

Посматрана у целини, монографија о седамдесет пет година рада Архитектонског факултета Универзитета у Сарајеву плени обиљем информација и документационог материјала. За разлику од историјског, савремени аспект његовог деловања је приказан детаљније, што је разумљиво са становишта показивања стручних перспектива које полазницима данас доноси. Отуд ће монографија привући пажњу не само историчара архитектуре, већ и генерација

будућих студената, решених да на њему стекну разнолика знања. Читаоци из Србије ће у њој пронаћи корисне информације о архитектурама из Београда који су у Сарајево долазили као гостујући предавачи, али и о наставницима српске националности из БиХ који су у њему радили за стално. Поред тога, истраживачима градителских школа продубиће увид у генезу и значај *Сарајевске*, деценијама равноправне у односу на друге у Југославији после 1945. године. Напослетку, књига ће подстаћи приређивање сличних публикација о архитектонско-грађевинским факултетима који су основани после сарајевског и којих на постјугословенском простору има све више.

др Александар Кадијевић, редовни професор, Универзитет у Београду - Филозофски факултет

СТАМБЕНА ИЗГРАДЊА БЕОГРАДА: ТЕХНИКЕ, ИДЕЈЕ, ДОМЕТИ

RESIDENTIAL ARCHITECTURE OF BELGRADE, TECHNIQUES, IDEAS, ACHIEVEMENTS

Аутор: Љиљана Ђукановић

Издавач: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Београд, 2025.

Електронско издање

АПСТРАКТ

Монографија *Стамбена изградња Београда: технике, идеје, домети* професорке докторке Љиљане Ђукановић представља анализу развоја грађевинских техника у стамбеној архитектури Београда, од Другог српског устанка до 2010. године. Хронолошки представљајући историјски развој грађевинских техника кроз шест поглавља конципираних у виду заокружених целина на основу сродних друштвено-политичких оквира, ауторка је, поред тога што је приказала детаљан развој самих грађевинских техника и конструктивних система, исте повезала са историјским окружењем које није обухватило само друштвено-политичке оквири, већ и економске, стилске, законске и друге релевантне утицаје. У значајној мери занемарена у ранијим истраживањима, еволуција технолошког развоја станоградње приказана у овој монографији даје немерљив допринос иначе обимној историографији посвећеној стамбеној архитектури главног града, а сама књига представља незаобилазну литературу за њена даља проучавања.

Кључне речи: грађевинске технике, конструктивни системи, стамбена архитектура Београда, префабрикација, индустријализација, монтажни конструктивни системи

Монографија *Стамбена изградња Београда: технике, идеје, домети* професорке докторке Љиљане Ђукановић представља дуго очекивану и неопходну анализу развоја грађевинских техника у стамбеној архитектури Београда, обухвативши период од Другог српског устанка до 2010. године. Књига је настала као наставак истраживања започетих за потребе докторске дисертације *Типологија и валоризација грађевинске структуре стамбених зграда Београда са становишта комфора становања*, коју је ауторка одбранила на Архитектонском факултету Универзитета у Београду 2015. године. Иако су питања историјског развоја конструкција представљала мањи део спроведених истраживања, ауторкино занимање за њих је настављено, дајући резултате који су систематизовани и публиковани у овој монографији.

ABSTRACT

The monograph *Residential Architecture of Belgrade, Techniques, Ideas, Achievements* by Professor Ljiljana Đukanović, PhD, presents an analysis of the development of construction techniques in residential architecture in Belgrade, spanning from the Second Serbian Uprising to 2010. Chronologically presenting the historical development of construction techniques through six chapters based on related socio-political frameworks, in addition to presenting the detailed development of construction techniques and constructive systems, Đukanović tied them to the historical framework that encompassed not only socio-political frameworks, but also economic, stylistic, legal and other relevant influences. Largely neglected in previous research, the evolution of the technological development presented in this monograph makes an important contribution to the otherwise extensive historiography dedicated to the residential architecture of the capital, and the book itself represents essential literature for its further studies.

Key words: construction techniques, structural systems, residential architecture of Belgrade, prefabrication, industrialization, prefabricated structural systems

Стамбена архитектура Београда је често обрађивана у домаћој историографији, али су питања развоја грађевинских конструкција и техника грађења остала недовољно истражена. То представља својеврстан недостатак имајући у виду изузетан утицај који технички аспекти имају на стамбену архитектуру, укључујући њен квалитет, трајност, примењене материјале, па и појавност. Међутим, Љиљана Ђукановић се у својој књизи не бави само развојем грађевинских техника, већ даје и посебан методолошки допринос, континуирано инсистирајући на друштвеним, политичким, социјалним, економским, регулативним и другим историјским околностима које су утицале на стамбену изградњу главног града. Зато централни део истраживања чини шест поглавља, која се хронолошки надовезују једно на друго. Њих је

било могуће заокружити као целине са становишта како примењених грађевинских техника, односно конструктивних специфичности и иновација уведених у односу на претходни период, тако и актуелних друштвено-политичких и економских односа. Свако поглавље је додатно подељено на потпоглавља, у оквиру којих су разматране опште одлике периода, детаљно анализирани актуелни конструктивни системи и грађевинске технике, представљене специфичности градње, важећа законска регулатива и развој грађевинске индустрије. Две последње области су препознате као важни фактори утицаја у стамбеној изградњи, због чега су им у сваком поглављу посвећена посебна потпоглавља. Осим тога, монографија садржи и предговор, извод из рецензија, уводно поглавље у којем су укратко сумирани садржај књиге и њени главни циљеви, резиме, списак илустрација и библиографију.

У првом поглављу, *Модернизација стамбене изградње током 19. века*, детаљно су разматране промене у конструктивним системима и техникама грађења током наведеног периода, уз истицање карактеристичних примера у београдској архитектури. Ауторка је анализирала развој градитељских техника у првој половини 19. века, од традиционалних принципа грађења, са акцентом на бондручној конструкцији, преко прелазног периода у којем је долазило до мешања традиционалних и нових техника, до завршног када је коначно усвојена, детаљно представљена, масивна зидана конструкција. Пажња је затим усмерена на грађевинске технике који су се развиле крајем 19. и почетком 20. века, с посебним акцентом на појаву армираног бетона као новог материјала у стамбеној архитектури Београда.

Друго поглавље, *Грађевинска делатност између два светска рата*, посвећено је историјским и друштвеним околностима развоја Београда као престонице Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Југославије, које су довеле до демографских промена, а последично и оних у стамбеном градитељству. Анализом развоја конструктивних система и техника грађења, ауторка је закључила да је настављена примена масивне конструкције, са опеком као примарним материјалом, док је употреба армираног бетона углавном остајала ограничена на темеље и међуспратне конструкције. Новине су обухватиле: разноврсност у примени међуспратних таваница, појаву племенитог малтера *теранове*, равних кровова и полупрефабриковане ситноребрасте бетонске таванице *Хербст*, ширу примену гвоздених носача и зачетак разматрања проблематике термичке, звучне и противпожарне заштите. Ђукановић је констатовала да је током разматраног периода направљен значајан помак у модернизацији грађевинарства.

Треће поглавље носи наслов *Грађевинарство после Другог светског рата* санирање ратних последица и обухвата период од 1944. до 1960. године. Бави се значајним друштвено-политичким променама до којих је дошло услед измене државног уређења, а последично и промене власничких односа, национализације дела стамбеног фонда и укидања приватног сектора у грађевинској индустрији, као и рационалном стамбеном изградњом, условљеном економском ситуацијом првих послератних година и повећаном потребом за стамбеним простором услед ратних разарања и великих миграција у главни град. Ауторка је констатовала континуитет у коришћењу предратних градитељских техника и конструктивних система, као и материјала. Међутим, истакла је да су тада створени предуслови значајних промена које су уследиле у грађевинарству, а обухватају: типизацију, стандардизацију, префабрикацију, утврђивање различитих норматива, али и увођење новог конструктивног система, првог домаћег преднапрегнутог скелетног монтажног система ИМС, који је патентирао Бранко Жежељ.

У четвртм поглављу, насловљеном *Експанзија стамбене изградње и нове технологије грађења у периоду 1960–1975*, разматрани су феномени који су омогућили интензивну станоградњу, попут серијске производње, префабрикације, увођења обавезног доприноса за стамбену изградњу и државне стамбене политике фокусиране на концентрисану стамбену изградњу. Ауторка је констатовала да је такав фокус довео до маргинализације индивидуалне стамбене градње, без инвестирања у модернизацију и адекватне контроле, иако је око 40% изграђених станова

било у приватном власништву. На том пољу су и даље преовладавале традиционалне технике грађења, објекти су углавном подизани без надзора и контроле, а често и бесправно, што је доводило до настанка неформалних насеља. Једно потпоглавље је посвећено удруживању грађевинских предузећа, чиме је омогућено заједничко наступање на тржишту. У посебном потпоглављу су разматрани индустријализација и префабрикација као нови концепти грађења, али и стандардизација и модуларна координација, на основу којих је створено више монтажних и полумонтажних система примењиваних на територији Југославије, од који су детаљно представљена три најзаступљенија у Београду: ИМС, Неимар 63, Трудбеник.

У петом поглављу *Изазови префабрикације и опадање стамбене изградње у периоду 1975–1990* ауторка је разматрала питања исплативости индустријализоване изградње почетком осамдесетих година, у условима смањене концентрисане стамбене изградње. Као значајан фактор који је допринео све већој критици таквог приступа идентификовала је: промене у архитектонском обликовању, повратак косих кровова, појаву великог броја детаља који нису стандардизовани и типизирани, престанак доминације армираног бетона и повратак традиционалним материјалима попут опеке и камена. Ђукановић је представила и две нове генерације префабрикованих система, односно патенте страних монтажних система прилагођених за домаће тржиште, Рад-Баланси и Напред-Дилон. И овде је посебно потпоглавље посвећено питањима индивидуалне стамбене изградње, која се наставила углавном на исти начин као и у претходном периоду. Разматрана је и појава монтажних система који су могли да се примењују код индивидуалних и објеката ниске спратности, од којих су представљена три: С-50, ГИМС и БИМС. Ауторка се детаљније позабавила и концептом отворене префабрикације и критичким преиспитивањем монтажних система.

Шесто поглавље је названо *Грађевинарство у доба транзиције после 1990. године*, и у њему је приказано како су се криза која је уследила након 1990. год. и промена политичког система одразили на грађевинарство. Разматрани су: масовна приватизација стамбеног фонда, без адекватне финансијске добити, пропадање друштвених грађевинских предузећа, повлачење државе из станоградње и појава приватних инвеститора, који су стамбену изградњу вратили у централне градске зоне, као и поновна несташница станова условљена смањеном градњом и приливом становништва из ратом захваћених подручја, развој нелегалне градње, формирање непланских насеља и повећана потражња за малим становима, којима се задовољавао само просторни минимум. Посебна пажња је посвећена феномену повратка

старим технологијама грађења, с обзиром да је ауторка констатовала да је урушавањем државног грађевинског сектора дошло и до напуштања префабрикованих система и индустријализације грађења.

У *Резимеу* је дата синтеза резултата и закључака, а конципиран је у виду две засебне целине. У првој се ауторка осврнула на интензитет стамбене изградње у прошлости и актуелни стамбени фонд Београда, са посебним акцентом на проблем недостатка приступачног стамбеног фонда, и дефинисањем опште одреднице *хронични стамбени дефицит*. У другој целини се још једном позабавила питањима еволуције и регресије у развоју техника грађења у стамбеној изградњи Београда, идентификујући три карактеристична конструктивна система — традиционални, унапређени традиционални и индустријски, као и три типа склопа зграде — класичан (грађен на лицу места), полупрефабрикован и префабрикован.

Допринос који је остварен истраживањем објављеним у овој монографији немерљив је када су у питању сагледавање и даља истраживања историје архитектуре, и то не само у контексту Београда или у сфери стамбене архитектуре, већ и шире и свеобухватније. Монографија Љиљане Ђукановић зато представља незаобилазно штиво за све истраживаче домаће историје архитектуре од почетка 19. века па надаље, студенте архитектуре и историје уметности, стручну, али и ширу јавност.

др Ангелина Банковић, музејска саветница и научна сарадница, Музеј града Београда, Република Србија

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Научни и стручни радови морају бити у складу са Упутством за ауторе. Рукописи који нису усклађени са Упутством биће враћени на дораду пре упућивања на рецензију. Ауторима је на располагању документ *Образац за пријаву радова** у ком су сугерисани структура и садржај рада. Аутори наводе своје податке и афилијацију у овом документу. Наводе се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. Самостални истраживачи и аутори којима научноистраживачки рад није примарна професија такође назначавaju свој статус. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија те организације (од пуног регистрованог назива до унутрашње организационе јединице). Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки. Функција и звање аутора се не наводе. По правилу се даје само адреса једног аутора, задуженог за комуникацију тим поводом (заједно са адресом електронске поште и контакт телефоном).

Редакција часописа уклања све податке о ауторима из документа пре упућивања на рецензију да би се осигурала анонимност аутора.

Радови се достављају искључиво преко сервиса ASEESTANT. Техничком упутству за коришћење система електронског уређивања часописа ASEESTANT може се приступити преко веб адресе сервиса ASEESTANT која се односи на часопис *Архитектура и урбанизам* (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>).

Радови се предају на српском или енглеском језику и морају бити оригинални, необјављивани текстови аутора који нису у процедури објављивања за друге часописе. Аутори преузимају одговорност за мишљења и ставове изнете у радовима као и за ауторска права над коришћеним материјалом (илустрације, прилози, цитати итд.).

Сви предати рукописи подвргавају се детекцији и накнадној верификацији плагијаризма путем сервиса CrossCheck (систем iThenticate).

Објављивање радова се не плаћа. Радови се не враћају ауторима. Аутори чији радови буду објављени добијају један примерак часописа.

Образац за пријаву рукописа

Да бисмо омогућили последније праћење упутства за ауторе, ауторима је на располагању *Образац за пријаву радова**, доступан на страници електронског система ASEESTANT

Рукописи се предају као MS Word документ, PDF формат није прихватљив.

ПРОЦЕС УРЕЂИВАЊА

Стандардне фазе уређивачког процеса су пријава рада, рецензија, лектура и прелом/публиковање рада. Након сваке завршене фазе аутори ће бити контактирани да потврде да су сагласни да рад у датом облику пређе у наредну фазу уређивачког процеса.

Рецензија

Радови подлежу анонимној рецензији. Након обављене рецензије, ауторима се шаље мишљење рецензента, по коме треба да поступе, уколико има примедби. Рад потом враћају редакцији.

Ауторима је на располагању образац са табелом* у којој треба да приложи одговоре на примедбе оба рецензента (у случају научних радова), односно једног рецензента (у случају стручних радова).

Лектура рада

Након позитивне рецензије и одлуке уредништва о прихватању рада, рад се упућује на лектуру делова текста на српском и енглеском језику. Ауторима се шаљу лекторисане верзије текста на преглед и корекцију. Аутори потврђују финалну кориговану верзију текста која се затим упућује на прелом и публиковање.

Прелом и објављивање рада

Финално лекторисана верзија текста се прослеђује графичком уреднику на прелом. У овој фази потребно је да аутори сарађују уколико је потребно побољшати квалитет појединих илустрација. Добијају финални прелом на преглед и сагласност. У овој фази није могућа измена текста, осим ако су у питању техничке грешке.

ПРИЈАВА РАДОВА

Пре него што пријаве рад, ауторима се препоручује да провере: да ли је рад написан у складу са *Упутством за ауторе*, а посебно: да ли је наслов рада јасан и у довољној мери одражава садржај рада; да ли је апстракт информативан; да ли рад испуњава основне научне стандарде за објављивање; да ли су референце правилно и у потпуности наведене.

Број речи

Научни и стручни радови не треба да имају више од 4000 речи, без наслова, апстракта (на српском и енглеском), илустрација, табела, референци и напомена.

Прилози у рубрици Архитектура не треба да имају више од 2000 речи без наслова, апстракта, илустрација, табела и референци.

Остали прилози не треба да имају више од 1200 речи без наслова, апстракта, илустрација, табела и референци.

Број страна, величина стране и форматирање текста:

Дужина рада није ограничена бројем страна, већ бројем речи, као што је наведено у претходном поглављу. Аутори предају рад следећи упутство о структури и садржају рада. Коначни прелом рада је део процедуре уређивања у надлежности графичког и техничког уредника.

Језик

Радови се предају на српском и/или енглеском језику. Сви радови подлежу лектури која је стандардни део уређивачке процедуре. Без обзира на то, језик предатих радова мора бити јасан, концизан и кохерентан да би рецензенти могли да дају свој допринос, преваходно у погледу унапређења садржаја рада.

Табеле и илустрације:

Научни и стручни радови, као и радови у рубрици Архитектура не би требало да имају више од 10 илустрација. Остали прилози (Актуелности, Прикази књига итд.) не би требало да имају више од 2 илустрације.

Илустрације и табеле треба да буду смештене на одговарајућим местима у тексту, а не као прилог на његовом крају. Илустрације и табеле треба да буду нумерисане сукцесивно, са што краћим информативним називом, на српском и енглеском језику, и са наведеним извором. Називи се смештају испод илустрација/изнад табела и означавају са са Сл./Таб. и преводом на енглески језик са ознаком Fig./Tab. Све илустрације и табеле треба да имају упутнице у тексту. Позив на слике или табеле у тексту се означава: (Сл. 1) или (Таб. 1).

Поред тога што су смештене на одговарајућим местима у тексту, илустрације и табеле је потребно пријавити у адекватном формату као додатне датотеке преко сервиса ASEESTANT у кораку 4: Пријава прилога – Допунске датотеке.

Формат илустрација (дијаграма, шема, графикана, фотографија, цртежа и сл): .JPG, резолуција 300 pixels/inch, CMYK.

Формат табела: MS WORD документ.

Изворе илустрација навести на самом крају рада, након Референци.

Напомене (фусноте):

Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (нпр. научној грађи, приручницима итд.).

Наслов рада

Наслов рада треба да буде јасан и информативан, те да у највећој мери одражава садржај рада. Препоручује се да делови текста имају највише три нивоа наслова (главни наслов, 1. и 2. ниво наслова).

Апстракт/резиме:

Апстракт треба да је написан у 1 пасусу и да садржи максимално 250 речи (на енглеском до 300 речи). Апстракт треба да обезбеди кратак приказ истраживања, циљева и синтетички илуструје методе, главне резултате и најважније закључке. У апстракту нема референци и скраћеница, фуснота и напомена.

За све прилоге који не припадају категорији научних и стручних радова (Актуелности, Нове књиге, Прикази итд.) потребно је дати кратак резиме до 100 речи са највише 3–5 кључних речи.

Кључне речи:

Сваки рукопис има 3–5 кључних речи, одвојених зарезима. Свака кључна реч може бити једна реч (нпр. архитектура, урбанизам итд.) или синтагма (нпр. просторно планирање, одрживи развој итд.).

Структура рукописа

Структуру рукописа чине: 1) наслов, апстракт и кључне речи на српском језику; 2) наслов, апстракт и кључне речи на енглеском језику; 3) текст рукописа; 4) захвалница (опционо); 5) референце; 6) извори илустрација.

Текст рукописа

Елементи текста треба да буду повезани по логичном редоследу и да чине јасну, разумљиву и кохерентну целину. Уобичајено је да текст буде подељен на поглавља, од којих прво – Увод и последње – Закључак, чине 5–10% дужине текста. Као део увода или као посебно поглавље потребно је дати теоретску позадину истраживања, којим се оно повезује са сличним досадашњим истраживањима и објашњава се однос предмета истраживања према ширем теоретском оквиру.

Средишњи, главни део текста потребно је структурирати тако да генерално има 3 целине: прву, у којој се описује методологија, другу, у којој се описују резултати и трећу, која даје дискусију резултата. Свака целина може се састојати од више поглавља, која треба да буду насловљена тако да одражавају садржај дела текста.

На овај начин је структуриран текст у документу *Образац за пријаву радова**.

Захвалница

Уколико је рад резултат неког пројекта, написати назив и број пројекта и навести институцију која га финансира. Наводе се појединци или институције које су обезбедиле материјалну или нематеријалну подршку истраживању.

Референце и стил цитирања

Позиви на референце у самом тексту врше се навођењем презимена аутора и године издања дела (Brkić, 1992); ако има два аутора, наводе се оба презимена и одвајају зарезом (Hillier, Hanson, 1984)

Када се цитира део текста, поред презимена и године издања наводи се и тачан број стране са које је текст преузет (Brkić, 1992, 112).

Позиви на коришћене референце, чији се списак налази после текста, треба да се нађу на крају реченице, испред тачке.

Списак референци садржи све изворе коришћене у раду. Свака референца цитирана у тексту треба да буде присутна у списку референци и све референце са листе наведене у тексту. Референце се наводе по абecedном реду, латиницом, а онда хронолошки. Користи се Харвард стил цитирања.

Примери:

• часопис:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив чланка. Пун назив часописа, Број издања, Бројеви страница, DOI број.

Граовац, А., Ђокић, Ј., Теофиловић, А., Теофиловић, В. 2021. Улога и домети генералног урбанистичког плана у савременом планирању Београда. *Архитектура и урбанизам*, 52, 7-15.

• електронско издање часописа:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив чланка. Пун назив часописа, [онлине] Број издања, Бројеви страница, Available at: Интернет адреса [Accessed: датум]

Граовац, А., Ђокић, Ј., Теофиловић, А., Теофиловић, В. 2021. Улога и домети генералног урбанистичког плана у савременом планирању Београда. *Архитектура и урбанизам*, 52, Available at: <https://asestant.ceon.rs/index.php/a-u/article/view/28741/18037> [Accessed: 27.08.2021.]

• књиге:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив књиге. Место издања: Издавач.

Бркић, А. 1992. *Знакови у камену*. Београд: Савез архитеката Србије.

Alexander, C. 1977. *Pattern Language*. New York: Oxford University Press.

Ако није прво издање:

Radović, R. 2001. *Savremena arhitektura, između stalnosti i promena ideja i oblika u modernoj arhitekturi*. 2. izd. Novi Sad: FTN i Stylos.

• поглавља у књигама, монографијама, тематским зборницима:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив поглавља. У: Презиме уредника, Прво слово имена. ур. Година. Назив књиге. Место издања: Издавач, Број страница.

Маруна, М., Лазаревић Бајец, Н., Михајлов, В. 2011. Анализа прилагођености образаца урбане структуре климатским променама: пример нацрта плана детаљне регулације „Ада Циганлија“. У: Златановић-Томашевић, В., Гајић, Р., Каић, Ф. ур. 2011. *Будућност развоја насеља у светлу климатских промена*. Београд: Друштво урбаниста Београда, 227-246.

Детаљније упутство за цитирање доступно је на следећем линку: <https://asestant.ceon.rs/files/journals/3/articles/files/Uputstvo%20za%20citiranje.pdf>.

При састављању Упутства за ауторе коришћени су извори:

- Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, Правилник о категоризацији и рангирању научних часописа – Прилог 1: Услови за уређивање научних часописа („Службени гласник Републике Србије”, бр. 159/2020)
- Михаиловић, Добривоје (1999) Методологија научних истраживања, Београд: Факултет организационих наука.

* <https://asestant.ceon.rs/index.php/a-u/about/submissions>

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд 71/72(497.11)

АРХИТЕКТУРА и урбанизам : часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање / главни и одговорни уредник Ана Никовић. - Год. 1, бр. 1 (1. дец. 1994) - . - Београд : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1994- (Београд : Планета принт). - 30 ст

Полугодишње. - Текст упоредо на енгл. језику.

- Друго издање на другом медијуму: Архитектура и урбанизам (Online) = ISSN 2217-8074

ISSN 0354-6055 = Архитектура и урбанизам

COBISS.SR-ID 129579532

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Scientific and professional papers must be written in accordance with the instructions for authors. Manuscripts that do not comply with the instructions will be returned for revision before being sent for review. Authors have at their disposal the document *Format for submitting papers* in which the structure and content of the paper are suggested. The authors list their data and affiliation. They state their full (official) title and institution in which the author is employed, and if relevant the institution in which the research was carried out. Independent researchers and authors for whom scientific research is not their primary profession should also indicate their status. In complex organizations, the overall hierarchy of that organization is stated (from the full registered name to the internal organizational unit). If there are several authors, and some come from the same institution, it must be clearly indicated which of the listed institutions each individual comes from. The position and title of the authors are not specified. As a rule, only the address of one author is given, i.e., the author responsible for communication for that paper (together with their email address and contact telephone number).

The editorial team of the journal remove all information about the authors from the document before referring it for review in order to ensure the anonymity of the authors.

Papers are submitted exclusively through the ASEESTANT service. The technical instructions for using the ASEESTANT electronic journal editing system relating to the *Arhitektura i urbanizam* journal can be obtained via the web address of the ASEESTANT service <http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>.

Papers are submitted in Serbian or English and must be original, unpublished texts by authors who are not in the process of publishing the text in other journals. The authors take responsibility for the opinions and views expressed in their papers as well as for the copyright over the material used (illustrations, contributions, quotations, etc.).

All submitted manuscripts are subject to the detection and subsequent verification of plagiarism through the CrossCheck service (iThenticate system).

Publication of papers is not paid. Papers are not returned to the authors. Authors whose papers are published receive one copy of the journal.

Format for submitting papers

In order to enable more consistent monitoring of the instructions for authors, the authors have at their disposal the *Format for submitting papers* available on the webpage of the ASEESTANT electronic system (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>).

Manuscripts are submitted as an MS Word document; PDF format is not acceptable.

EDITING PROCESS

The standard phases of the editorial process are paper submission, review, proofreading and layout/publication of the paper. After each completed phase, the authors will be contacted to confirm that they agree that their paper in that form will move to the next phase of the editorial process.

Review

Papers are subject to anonymous review. After the review, the authors are sent the opinion of the reviewers, which they should follow, if any changes are required. The paper is then returned to the editorial office.

Authors have at their disposal a form with a table (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>), in which they need to respond to the remarks by both of the reviewers (in the case of scientific papers), or one reviewer (in the case of professional papers).

Proofreading of the paper

After positive reviews and the editorial decision to accept the paper, the paper is referred for proofreading of the text in Serbian and English. The proofread version of the text is then sent to the authors for review and correction. The authors confirm the final corrected version of the text, which is then referred for layout and publication.

Layout and publication of the paper

The final proofread version of the text is forwarded to the graphic editor for layout. The authors are involved in this phase if it is necessary to improve the quality of particular illustrations. The final layout is then ready for examination and approval by the authors. At this stage it is not possible to change any of the text, unless there are technical errors.

SUBMISSION OF PAPERS

Before submitting a paper, it is recommended that the authors check whether the paper is written in accordance with the instructions for authors, in particular: whether the title of the paper is clear and sufficiently reflects the content of the paper; whether the abstract is informative; whether the paper meets basic scientific standards for publication; whether the references are correct and complete.

Number of words

Scientific and professional papers should not have more than 4000 words, not including titles, abstracts (in Serbian and English), illustrations, tables, references and notes.

Entries for the architecture section should have no more than 2000 words not including titles, abstracts, illustrations, tables and references.

Other entries should have no more than 1200 words not including titles, abstracts, illustrations, tables and references.

Number of pages, page size and text formatting

The length of the paper is not limited by the number of pages, but by the number of words in the previous section. Authors submit the paper following the instructions on the structure and content of the paper. The final layout of the paper is part of the editing process and is the responsibility of the graphic and technical editor.

Language

Papers are submitted in Serbian and/or English. All papers are subject to proofreading, which is a standard part of the editorial procedure. Nevertheless, the language in the paper submitted must be clear, concise and coherent so that the reviewers can give their contribution primarily in terms of improving the content of the paper.

Tables and illustrations

Scientific and professional papers, as well as papers in the architecture section, should have no more than 10 illustrations. Other articles (news, book reviews, etc.) should have no more than 2 illustrations.

Illustrations and tables should be placed in appropriate places in the text, and not as an appendix at the end. Illustrations and tables should be numbered sequentially, with the shortest possible informative title, in Serbian and English, and with the cited source. The titles should be below the illustrations/above the tables, and labelled with Fig./Tab. in English, and Cn./Ta6. in Serbian. All illustrations and tables should have references in the text. References to figures or tables in the text are indicated by: (Fig. 1) or (Tab. 1).

In addition to being placed in the appropriate places in the text, illustrations and tables should be submitted in an appropriate format as additional files via the ASEESTANT service in step 4: Submission of attachments - Additional files.

Format of the illustrations (diagram, scheme, graph, photograph, drawing, etc.): JPG, resolution of 300 pixels/inch, CMYK.

Table format: MS WORD document.

List the sources of illustrations at the very end of the paper, after the references.

Notes (footnotes):

Notes are given at the bottom of the page where the relevant part of the text is located. They may contain less important details, additional explanations, indications of the sources used (e.g., scientific materials, manuals, etc.).

Title of the paper

The title of the paper should be clear and informative, and reflect the contents of the paper to the greatest extent. It is recommended that parts of the text have a maximum of three heading levels (main heading, 1st and 2nd heading levels).

Abstract:

The abstract should be written in 1 paragraph and contain a maximum of 250 words (up to 300 words in English). The abstract should provide a brief overview of the research and its objectives, and synthetically illustrate the methods, main results and key conclusions. There are no references, abbreviations, footnotes or notes in the abstract.

For all articles that do not belong to the category of scientific and professional papers (news, new books, reviews, etc.) it is necessary to give a short summary of up to 100 words with a maximum of 3-5 keywords.

Keywords:

Each manuscript has 3-5 keywords, separated by commas. Each keyword can be made up of one word (e.g., architecture, urbanism, etc.) or a syntagm (e.g., spatial planning, sustainable development, etc.).

Manuscript structure

The structure of the manuscript consists of: 1) title, abstract and key words in Serbian; 2) title, abstract and key words in English; 3) the text of the manuscript; 4) acknowledgements (optional); 5) references; 6) sources of illustrations.

Manuscript text

The elements of the text should be connected in a logical order and form a clear, understandable and coherent whole. It is common for the text to be divided into sections, of which the first – the introduction and the last – the conclusion, make up 5-10% of the length of the text. As a part of the introduction or as a special section, it is necessary to give the theoretical background of the research, which connects it with similar previous research and explains how the subject of the research relates to the broader theoretical framework.

The central, main part of the text needs to be structured so that in general it has 3 sections: the first, which describes the methodology, the second, which describes the results, and the third, which discusses the results. Each section can consist of several parts, which should be titled to reflect the content of the text.

The text is structured this way in the document *Format for submitting papers*.

Acknowledgements

If the paper is the result of a project, write the title and number of the project and state the institution financing it. State the individuals or institutions that have provided tangible or intangible support to the research.

References and citation style

In-text references are made by stating the author's surname and the year of publication (Brkić, 1992); if there are two authors, both surnames are given and separated by a comma (Hillier, Hanson, 1984).

When quoting a part of the text, in addition to the surname and the year of publication, the exact number of the page from which the text was taken is also stated (Brkić, 1992, 112).

In-text references, the list of which is after the text, should be found at the end of a sentence, before the full stop.

The list of references contains all sources used in the paper. Each reference cited in the text should be present in the list of references and all references from the list should be referred to in the text. References are listed in alphabetical order, in Latin script, and then chronologically. The Harvard style of citation is used.

Examples:

• journals:

Author's surname, First letter of name. Year of issue. Article title. Full name of the journal, Issue number, Page numbers, DOI number.

Graovac, A., Đokić, J., Teofilović, A., Teofilović, V. 2021. Uloga i dometi generalnog urbanističkog plana u savremenom planiranju Beograda. *Arhitektura i urbanizam*, 52, 7-15.

• electronic edition of a journal

Author's surname, First letter of name. Year of issue. Article title. Full name of the journal, [online] Issue number, Page numbers, Available at: Internet address [Accessed: date]

Graovac, A., Đokić, J., Teofilović, A., Teofilović, V. 2021. Uloga i dometi generalnog urbanističkog plana u savremenom planiranju Beograda. *Arhitektura i urbanizam*, 52, Available at: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/article/view/28741/18037> [Accessed: 27.08.2021.]

• books:

Author's surname, First letter of name. Year of issue. Book title. Place of publication: Publisher.

Brkić, A. 1992. *Znakovi u kamenu*. Beograd: Savez arhitekata Srbije.
Alexander, C. 1977. *Pattern Language*. New York: Oxford University Press.

If it is not the first edition:

Radović, R. 2001. *Savremena arhitektura, između stalnosti i promena ideja i oblika u modernoj arhitekturi*. 2 izd. Novi Sad: FTN i Stylos.

• monograph editions, proceedings, anthologies:

Editor's surname, First letter of name. ed. Year of issue. Book title. Place of publication: Publisher.

Perović, M. ur. 1997. *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Knjiga 1. Koreni modernizma*. Beograd: IDEA.

More detailed citation instructions are available at the following link: <https://aseestant.ceon.rs/files/journals/3/articles/files/Uputstvo%20za%20citiranje.pdf>.

When compiling the Instructions for Authors, the following sources were used:

- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, Pravilnik o kategorizaciji i rangiranju naučnih časopisa – Prilog 1: Uslovi za uređivanje naučnih časopisa („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 159/2020)
- Mihailović, Dobrovoje (1999) Metodologija naučnih istraživanja, Beograd: Fakultet organizacionih nauka.

* <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/about/submissions>

CIP – Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд 71/72(497.11)
АРХИТЕКТУРА и урбанизам : часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање / главни и одговорни уредник Ана Никовић.
- Год. 1, бр. 1 (1. дец. 1994)- . - Београд : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1994- (Београд : Планета принт). - 30 cm
Полугодишње. - Текст упоредо на енгл. језику.
- Друго издање на другом медијуму: Архитектура и урбанизам (Online) = ISSN 2217-8074
ISSN 0354-6055 = Архитектура и урбанизам
COBISS.SR-ID 129579532